

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM  
HITTUDOMÁNYI KAR

Kajtár Edvárd

«In immolationis hora per vocem sacerdotis coelos aperti sunt»

*A pap és az eucharisztia kapcsolata a misében a IX. század  
legjelentősebb misekommentárjai szerint*

Thesis ad doctorandum in Sacra Theologia

Moderátor: Dr. Kuminetz Géza

BUDAPEST

2010

# TARTALOMJEGYZÉK

<b>TARTALOMJEGYZÉK</b>	<b>1</b>
<b>RÖVIDÍTÉSEK</b>	<b>5</b>
<b>IRODALOMJEGYZÉK</b>	<b>8</b>
<b>BEVEZETÉS</b>	<b>20</b>
<b>I. A disszertáció origója és status quo-ja</b>	<b>20</b>
<b>II. E dolgozat céljai</b>	<b>21</b>
<b>III. Módszertani megjegyzések</b>	<b>21</b>
<b>IV. A disszertáció felépítése</b>	<b>22</b>
<b>V. A disszertáció karaktere</b>	<b>23</b>
<b>1. FEJEZET</b>	<b>24</b>
<b>A KAROLING VILÁG ÉS A KERESZTÉNY HIT EGYSÉGÉNEK KÉRDÉSE</b>	<b>24</b>
1. 1. Az ún. karoling reneszánsz és Egyház belső élete	26
1. 2. A klérus a karoling világban	28
1. 2. 1. A pap és a társadalom viszonya	32
1. 2. 1. 1.	32
1. 2. 1. 2.	33
1. 2. 1. 3.	33
1. 2. 1. 4.	34
1. 2. 2. A pap kapcsolata előljáróival, a pap és a belső egyházi relációk	35
1. 2. 2. 1.	35
1. 2. 2. 2.	35
1. 2. 2. 3. A püspök-pap kapcsolat egyéb kérdései	37
1. 2. 2. 4.	37
1. 2. 3. A pap és a szolgálatára bízott hívek kapcsolata, a pap lelkipásztori szolgálata	37
1. 2. 3. 1.	38
1. 2. 3. 2.	38
1. 2. 3. 3.	39
1. 2. 3. 3. 1.	39
1. 2. 3. 3. 2.	39
1. 2. 3. 3. 3.	40
1. 2. 3. 3. 4.	40
1. 2. 3. 4.	40
1. 2. 3. 4.	41
1. 2. 4. A papi élet fegyelmi problémái	41
1. 2. 4. 1.	42
1. 2. 4. 2.	42
1. 2. 4. 3.	43
1. 2. 5. A pap magánélete, spiritualitása	43
1. 2. 5. 1.	43
1. 2. 5. 2.	44
1. 2. 5. 3.	45
1. 2. 5. 4.	48
1. 2. 6. A pap tanulmányai, felkészültsége, szentelési kritériumok	49
1. 2. 6. 1.	49
1. 2. 6. 2.	49
1. 2. 6. 3.	50
1. 2. 6. 4.	51
1. 2. 6. 4. 1.	51
1. 2. 6. 4. 2.	52

<b>2. FEJEZET</b>	<b>54</b>
<b>A RÓMAI RÍTUSÚ LITURGIA ALAKULÁSA A VIII-IX. SZÁZADBAN</b>	<b>54</b>
2. 1. A karoling liturgikus reform okai és a végrehajtás főbb vonalai	54
2. 2. A liturgikus reform végrehajtása	60
2. 3. A liturgia romanizációjának hatása a lelkipásztori és a szerzetesi életre	64
2. 3. 1. A liturgia és a klerikusok imaélete, jámborsága	64
2. 3. 2. A liturgia és a pap viszonya a károlyi capitulárékban	72
2. 3. 2. 1.	73
2. 3. 2. 2.	74
2. 3. 2. 3.	74
2. 3. 2. 4.	75
2. 3. 2. 5.	76
2. 3. 3. A liturgikus reformok és a szerzetesség	77
2. 4. Klerikalizált liturgia: papi hatalom és a papi egzisztencia liturgiához kötöttsége	77
2. 5. Szabályozottság és szabadság: a reformok értékelése	78
Dogmatikai excursus	79
<b>3. FEJEZET</b>	<b>81</b>
<b>A KAROLINGOK ÉS AZ EUKARISZTIA ÜNNEPLÉSE</b>	<b>81</b>
3. 1. A karoling mise rítusrendjének origója: az <i>ordo romanus primus</i>	82
3. 2. Az új Ordo Missae	85
3. 3. Az eukarisztia és a személyes lelki élet	89
3. 4. Az eukarisztia ünneplése és a papi apológiák	93
<b>4. FEJEZET</b>	<b>100</b>
<b>A MISE-KOMMENTÁROK A IX. SZÁZADBAN</b>	<b>100</b>
4. 1. <i>Expositiones missae</i> : a keresztény világgép és a Krisztus-hit modellezése	100
4. 1. 1. Adalékok a karoling-kori allegória-tan megértéséhez	101
4. 1. 1. 1. Az allegória az ókori irodalomban és a patrisztikában	101
4. 1. 1. 2. Reflexiók az allegória a koraközépkori szakramentális jellegéről	102
4. 1. 2. Megfontolások az allegorikus mise-expositioról	105
4. 2. Az öt legjelentősebb karoling mise-kommentár és szerzőik	106
4. 2. 1. Metz-i Amalarius	108
4. 2. 1. 1. Adalékok Amalarius bibliográfiájához	108
4. 2. 1. 2. Amalarius élete	109
4. 2. 1. 3. Amalarius misekommentárjának szöveggörnyezete	112
4. 2. 2. Lyon-i Florus	114
4. 2. 2. 1. Adalékok Florus bibliográfiájához	114
4. 2. 2. 2. Florus élete	115
4. 2. 2. 3. Florus mise-expositiojának rövid vázlata	116
4. 2. 3. Rabanus Maurus	117
4. 2. 3. 1. Adalékok Rabanus Maurus bibliográfiájához	117
4. 2. 3. 2. Rabanus Maurus élete	118
4. 2. 3. 3. Rabanus Maurus mise-magyarázatának szöveggörnyezete és vázlata	119
4. 2. 4. Auxerre-i Remigius	120
4. 2. 4. 1. Adalékok Remigius Antissiodorensis bibliográfiájához	120
4. 2. 4. 2. Auxerre-i Remigius rövid életrajza	121
4. 2. 4. 3. Remigius mise-magyarázatának szöveggörnyezete és vázlata	121
4. 2. 5. Walafriad Strabo	123
4. 2. 5. 1. Adalékok Walafriad Strabo bibliográfiájához	123
4. 2. 5. 2. Walafriad Strabo rövid életrajza	124
4. 2. 5. 3. Walafriad mise-magyarázatának szöveggörnyezete és vázlata	125
<b>5. FEJEZET</b>	<b>127</b>
<b>AZ ÖT EXPOSITIO MISSAE BEMUTATÁSA</b>	<b>127</b>
5. 1. Az Ordo Missae felépítése: szerkezet, tartalom és a „ <i>mystice significant</i> ” kérdése	127
5. 1. 1. Az Ordo Missae	128
5. 1. 3. Az Ordo Missae és a pap „misztikussága”	156

5. 2. A hivatkozási „tekintélyek” és alkalmazásuk	159
5. 3. Az értelmezés szabadsága és a kötelező érvényűség az ünneplésben – e fejezet zárókövetkeztetései	175
5. 3. 1. Az <i>Ordo Missae</i> követése, mint a kommentár szakmai hitelességének garanciája	175
5. 3. 2. „ <i>Typum habent</i> ” – az autentikus forráskezelés, mint a „ <i>facere theologiam</i> ” kulcsmozzanata	176
<b>6. FEJEZET</b>	<b>178</b>
<b>A PAP ÉS AZ EUKARISZTIA ÜNNEPLÉSE A MISE-KOMMENTÁROKBAN</b>	<b>178</b>
6. 1. A pap mint <i>actor sacrificii</i> : az áldozatközpontúság a kommentárokból	178
6. 1. 1. A pap mint közvetítő/közbenjáró – <i>mediator cum Christo coram Deo Patri</i>	179
6. 1. 2. A papi „áldozati mediáció” alapján véve közbenjárás	181
6. 1. 3. A pap, mint „ <i>vice Christi</i> ”	182
6. 1. 4. A pap az áldozatbemutatásban <i>discipulus Christi</i>	183
6. 1. 5. Az áldozatból hozza el a pap a békét az Egyháznak	184
6. 1. 6. A pap és az egész Egyház egysége az áldozatbemutatásban	185
6. 1. 7. A pap, mint <i>consecrator sancti mysterii</i>	186
6. 1. 8. A pap áldozata – pásztori létének forrása	187
6. 2. A pap szimbólum-szerűsége: a <i>vestitio</i> témája a kommentárokból	187
6. 2. 1. A papi ruházat Walafridnál	190
6. 2. 2. Amalarius és Rabanus ruhamagyarázata	191
6. 2. 2. 1. Amalarius <i>vestitio</i> -értelmezésének jellemzése	191
6. 2. 2. 2. Amalarius és Rabanus Maurus <i>vestitio</i> -tanítása	193
6. 3. A pap és az <i>orbis eucharisticus</i>	203
6. 3. 1. Amalarius liturgikus kozmológiája	204
6. 3. 1. 1. A nem a papra vonatkozó térmozzanatok elemei	207
6. 3. 1. 2. A pap személye, mint az <i>orbis eucharisticus</i> centruma	209
6. 3. 2. Remigius „szakrifikális kozmikus tere” a misében	211
6. 3. 2. 1. A csend, mint a liturgikus tér platformja	213
6. 3. 2. 2. A kehely, mint tér: a megváltás hordozója	214
6. 3. 2. 3. A pap áldozati tette („hatékony igéje”) „rányítja” a mennyet a földre	215
<b>BEFEJEZÉS</b>	<b>217</b>
<b>I. Összefoglalás – Magyarítani a misét: miért is?</b>	<b>217</b>
<b>II. Karoling magyarázataink évszázados „továbbélése”</b>	<b>219</b>
<b>III. Konklúzió</b>	<b>221</b>
<b>EXPOSITIO MISSAE E IL SACERDOTE IN UN MONDO ALLEGORICO</b>	<b>222</b>
<b>UN POSSIBILE RIASSUNTO DELLA TESI</b>	<b>222</b>
<b>1. Il sacerdote nel mondo carolingio</b>	<b>222</b>
<b>2. Le riforme liturgiche della renaissance carolingia</b>	<b>223</b>
<b>3. Il rito della messa dopo le riforme carolingie</b>	<b>224</b>
<b>4. La nascita del genere letterario expositio missae, e i primi docenti della significatio allegorica della messa</b>	<b>225</b>
<b>5. L’ordo missae dei commenti analizzati</b>	<b>225</b>
<b>6. Il sacerdote e l’eucaristia – un rapporto esistenziale, letto in chiave allegorico-spirituale</b>	<b>226</b>

## RÖVIDÍTÉSEK

<i>ALW</i>	<i>Archiv für Liturgiewissenschaft</i> , Pustet, Regensburg, 1958-tól
<i>Anàmnesis</i>	<i>Anàmnesis</i> , Marietti, Genova, 1979-től
<i>Antonianum</i>	<i>Antonianum</i> , Roma, 1936-től
<i>Cath</i>	<i>Catholicisme, Hier – aujourd’hui – demain</i> , Letouzey et Ané, Paris, 1948-től
<i>CCL</i>	<i>Corpus Christianorum, Thesaurus Patrum Latinorum</i> , Brepols, Turnhout, 1986-től
<i>COD</i>	<i>Conciliorum Oecumenicorum Decreta</i> , EDB, Bologna, 1991
<i>DACL</i>	<i>Dictionnaire d’Archéologie Chrétienne et de Liturgie</i> , Letouzey et Ané, Paris, 1907-től
<i>DEMA</i>	<i>Dictionnaire Encyclopedique du Moyen Âge</i> , James Clarke & Co. Ltd, Cambridge – Paris – Rome, 1997
<i>DH</i>	DENZINGER H., HÜNERMANN P. (szerk.), <i>Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai</i> , Örökmécs – Szent István Társulat, Bányterenyé – Budapest, 2004
<i>DHGE</i>	<i>Dictionnaire d’histoire et de géographie ecclésiastiques</i> , Letouzey et Ané, Paris, 1912-től
<i>DLMV</i>	<i>Deutsche Litteratur des Mittelalters – Verfasserlexikon</i> , Walter de Gruyter, Berlin – Leipzig, 1933-től
<i>DO</i>	<i>Dizionario di Omiletica</i> , LDC – Velar, Leumann – Gorle, 1998
<i>DPAC</i>	<i>Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane</i> , Marietti Genova, 1983-től
<i>DSp</i>	<i>Dictionnaire de Spiritulaité</i> , Beauchesne, Paris, 1937-től
<i>DTC</i>	<i>Dictionnaire de Théologie Catholique</i> , Letouzey et Ané, Paris, 1909-től
<i>EC</i>	<i>Enciclopedia Cattolica</i> , Ente per l’Enciclopedia Cattolica e per il Libro Cattolico, Città del Vaticano, 1948-től
<i>EL</i>	<i>Ephemerides Liturgicae</i> , Commentarium trimestre de re

	liturgica, Roma, 1887-től
<i>EO</i>	<i>Ecclesia Orans</i> , Periodica de Scientiis Liturgicis curae Facultatis Sacrae Liturgiae in Pontificio Athenaeo Anselmiano in Urbe, Roma, 1984-től
<i>EV</i>	<i>Enchiridion Vaticanum</i> , EDB, Bologna, 1993-től
<i>KNLL</i>	<i>Kindlers Neues Literatur Lexikon</i> , Kindler, München, 1988- től
<i>LMA</i>	<i>Lexikon der Mittelalter</i> , Lexma – Artemis, München – Zürich, 1980-től
<i>LThK</i>	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i> , Herder, Freiburg – Basel – Rom – Wien, az első kötet megjelenése: 1993 <sup>3</sup> -tól
<i>LQF</i>	<i>Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen</i> , Aschendorf, Maria Laach – Münster, 1919-től
<i>Mansi</i>	MANSI G. D. (szerk.), <i>Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio</i> , 1758-től
<i>MGH</i>	<i>Monumenta Germaniae Historica</i> , 1826-től
<i>NDB</i>	<i>Neue Deutsche Biographie</i> , Duncker – Humblot, Berlin, 1953-től
<i>NCE</i>	<i>New Catholic Encyclopedia</i> , McGraw – Hill Company, New York – St. Louis – San Francisco – Toronto – London – Sidney, 1966-től
<i>PG</i>	<i>Patrologia Cursus Completus, Series Graeca</i> , Paris, 1857-től
<i>PL</i>	<i>Patrologia Cursus Completus, Series Latina</i> , Paris, 1844-től
<i>REAug</i>	<i>Révue des Études Augustiniennes et Patristique</i> , Paris, 1955- től
<i>RevBen</i>	<i>Révue Bénédictine</i> , Maredsous, 1884-től
<i>RGG</i>	<i>Religion in Geschichte und Gegenwart</i> , Mohr Siebeck, Tübingen, 1998 <sup>4</sup> -tól
<i>Scientia Liturgica Settimane</i>	<i>Scientia Liturgica</i> , Piemme, Bologna, 1998-től <i>Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo</i> , Spoleto, 1953-től
<i>SM</i>	<i>Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-</i>

- Ordens und seiner Zweige*, Zeitschrift der Bayerische Benediktinerakademie, 1880-tól
- ThQ* *Theologische Quartalschrift*, Tübingen – Donauwörth, 1819-tól
- TRE* *Theologische Realenzyklopädie*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1977-tól
- Univ* *Universitas, Dienst an Wahrheit und Leben, Festschrift für Bischof Dr. Albert Stohr im Auftrag der katholisch-theologischen Fakultät der Johannes Gutenberg-Universität Mainz*, Mathias Grünewald Verlag, Mainz, 1960
- ZKTh* *Zeitschrift für Katholischen Theologie*, Innsbruck, 1877-tól

## IRODALOMJEGYZÉK

### Biblia-kiadások:

*Biblia Sacra Vulgatae Editionis Sixti V pontificis maximi iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita*, Italica editio: Edizioni San Paolo, Cinisello Balsamo, 1995

*Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum Editio*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1986

*Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Szent István Társulat, Budapest, 2008

### Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai:

*Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, EDB, Bologna, 1991

DENZINGER H., HÜNNERMANN P. (szerk.), *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, Örökmécs – Szent István Társulat, Bánytereny – Budapest, 2004

*Enchiridion Vaticanum*, EDB, Bologna, voll. I-től folyamatosan, 1993-tól

*Insegnamenti di Benedetto XVI*, vol. I. (2005), Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2005

MANSI G. D. (szerk.), *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, voll. I-XLVIII, 1758-től

### Egyháztörténeti tanulmányok, publikációk:

ADRIÁNYI G., *Az egyháztörténet kézikönyve*, Szent István Társulat, Budapest, 2001

ANGENENDT A., *A kora középkor*, Szent István Társulat, Budapest, 2008

ARDAGH J., COLIN J., *A francia világ atlasza*, Helikon, Budapest, 1999

BIHLMAYER K., TÜCHLE H., *Kirchengeschichte*, Band II: *Das Mittelalter*, Schöningh, Paderborn, 1962<sup>17</sup>

BRENTANO R., *The Early Middle Ages, 500-1000*, New York, 1964

BREZZI P., *La civiltà del medioevo europeo*, voll. I-II, Eurodes, h. n., 1978

CLASSEN P., CREMONAI LIUDPRAND, *A nyugat és Bizánc a 8-10. században*, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2005

CONGAR Y., *L'Ecclesiologie du haut Moyen Age*, Paris

DEANESLY M., *A History of Early Medieval Europe, from 476-911*, New York-London, 1960<sup>2</sup>

DEVROEY J. P., *Études sur le grand domain carolingien*, Aldershot-Brookfield, 1994



- DIXON PH., *Britek, frankok, vikingek*, Helikon, Budapest, 1985
- DAGRON G., RICÉ P., VAUCHEZ A., (szerk.), *Storia del cristianesimo, Religione-Politica-Cultura*, vol. IV: *Vescovi, monaci, imperatori (610-1054)*, Borla, Roma
- DANIÉLOU J., *Sacramentum futuri. Études sur les origines de la typologie biblique*, Beauchesne, Paris, 1950
- DUBY G., *A lovag, a nő és a pap, A házasság a korai középkorban*, Gondolat, Budapest, 1987
- DUBY G., MANDROU R., *A francia civilizáció ezer éve*, Gondolat, Budapest, 1975
- DURAND J., *A középkor művészete*, Helikon, h. n., 2001
- ECO U., *Riflessioni sulle tecniche di citazione nel medioevo*, in AA. VV., *Ideologie e pratiche del reimpiego nell'alto medioevo*, in *Settimane*, 16-21 aprile 1998, Spoleto, 1999, vol. I., 461-484
- EMMINGHAUS J. H., HÖDL L., RIEDLINGER A., *Allegorie in patristische und scholastische Theologie*, in *LMA*, 421-422
- FISHER-FABIAN S., *Nagy Károly az első európai*, Corvina, Budapest, 2000
- GRÉGOIRE R., *L'ordine ed il suo significato: «utilitas» e «caritas»*, in *Settimane XXXIII*, vol. II., 639-706
- GRUBER J., *Allegorie in Antike*, in *LMA*, 420-421
- HANSSENS J. M., *Deux documents carolingiens sur le baptême*, in *EL* 41 (1927) 69-82
- HERGENMÖLLER B. U., *Klerus, Kleriker*, in *LMA*, vol. V., 1207-1210
- JAMES E., *The Origins of France: from Clovis to the Capetians*, London, 1982
- KATUS L., *A középkor története*, Egyetemi tankönyv, Pannonia-Rubicon, Budapest, 2000
- KATUS L., *Középkor*, in *Rubicon* 7 (1997) 4-50
- KLANICZAY G. (szerk.), *Európa ezer éve: a középkor*, I. kötet, Osiris, Budapest, 2005
- KULCSÁR ZS. (szerk.), *A középkori élet*, Gondolat, Budapest, 1964
- LAISTNER M. L. W., *The Intellectual Heritage of the Early Middle Ages*, Ithaca, 1957
- LILLA S., *Platonismo e i padri*, in *DPAC*, vol. II., 2818-2858
- LORTZ J., *Geschichte der Kirche in Ideengeschichtlicher Betrachtung*, Band I: *Altertum und Mittelalter*, Aschendorff, Münster, 1962;
- LŐRINCZ L., *Életmódtörténet, 2. Középkor*, AKG Kiadó, Budapest, 1999
- MADIGAN K., *Plébánia az ezredik évben*, in *Mérleg* 38 (2002) 380-389
- MATTHEW D., *A középkori Európa atlasza*, Helikon, Budapest, 1983
- MCKITTERICK R., *The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751-987*, London-New York, 1983

- McKITTERICK R. (szerk.), *The New Cambridge Medieval History*, voll. II. c. 700 – c. 900, Cambridge University Press, 1995
- MUNZ P., *The Origin of the Carolingian Empire*, Leicester, 1960
- NOBLE T. F. X., SMITH J. M. H. (szerk.), *The Carolingians, An English-Language Bibliography*, The Board of The Medieval Institute, Virginia, 1999
- OROSZ I. (szerk.), *Európa a korai középkorban*, Debrecen University Press, Debrecen, 1999<sup>2</sup>
- PAOLO DIACONO, *Storia dei longobardi*, Milano, 2000<sup>6</sup>
- PAPP I., *Nagy Károly és kora*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997
- PRICE R., *Franciaország története*, Maecenas, Budapest, 1994
- PULLAN B., *Sources for the History of Medieval Europe*, Oxford, 1966
- RÄDLE F., *Allegorie in mittellateinische Litteratur*, in LMA, 421
- REYNOLDS R. E., *The Organisation, Law and Liturgy of the Western Church*, in McKitterick R., (szerk.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. II. c. 700 – c. 900, Cambridge University Press, 1995, 617-621
- REUTER T., *Germany in the Early Middle Ages, 800-1056*, London-New York, 1991
- RICHÉ P., *La vie quotidienne dans l'empire carolingien*, Librairie Hachette, Paris, 1973
- RICHÉ P., *The Carolingians: A Family who Forged Europe*, Philadelphia, 1993
- SCHMITZ PH., *L'influence de saint Benoît d'Aniane dans l'histoire de l'ordre de Saint-Benoît*, in Settimane IV, 1957, 401-416
- SIMONETTI M., *Esegesi patristica*, in DPAC, vol. I., 1211-1223
- SIMONETTI M., *Tre capitoli*, in DPAC, vol. II., 3507-3508
- SOUTHERN R. W., *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*, Gondolat, Budapest, 1987
- TÖRÖK J., *Egyetemes egyháztörténelem*, I. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 1999

#### Patrisztikus források:

- ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS, *Cathecheses prima et secunda ad illuminandos*, in PG 49, 223-240; SCh 50bis és SCh 366
- SZENT AMBRUS, *De mysteriis*, in PL 16, 405-426; SCh 25bis
- SZENT AMBRUS, *De sacramentis*, in PL 16, 135-474; SCh 25bis
- SZENT ÁGOSTON, *Discorsi sui tempi liturgici*, in Nuova Biblioteca Agostiniana 32/1; SCh 116
- Diognétoszhoz írt levél* 5-6, in Funk 397-401
- I. INCE PÁPA, *Epsitula ad Decentium*, in PL 20, 552-561

*Itinerarium Aetheriae* (vagy más írásmódban: *Egeriae*), in CCL 175, 37-90, más kiadásban: SCh 21, 96 kk.); magyar nyelven: IVANCSÓ I. (szerk.), *Eteria útinaplója*, Nyíregyháza, 1996  
MIGNE J. P., *Patrologiae cursus completus*, Series graeca et latina, Paris, 1815-től  
NAGY SZENT GERGELY, *Liber Dialogarum*, IV, 58, in PL 77, 357  
NAGY SZENT LEÓ, *Sermo in natale Apostolorum Petri et Pauli* 82, 1 in CCL 138A, 208;  
NAGY SZENT LEÓ, *Sermo* 3, 3 in CCL 138, 12)  
NAGY SZENT LEÓ, *Sermo* 26, 5, in CCL 138, 123  
VANYÓ L., *Ókeresztény írók*, Szent István Társulat, Budapest, voll. I-XVI, 1983-tól  
JERUZSÁLEMI CIRILL/JÁNOS, *Cathecheses mistagogicae*, in PG 33, 1065-1128  
MOPSZVESZTIAI THEODOROSZ, *Ex libro ad baptizandos*, in PG 66, 1013-1016  
SÖVEGES D. (szerk.), *Regula Sancti Benedicti*, Editio latino-hungarica, Pannonhalma, 1948  
TONNEAU R., DEVREESSE R. (szerk.), *Les homélies Cathéchétique de Théodore de Mopsueste*, Studi e Testi 145, Città del Vaticano, 1949  
KACZYNSKI R. (szerk.), *Johannes Chrysostomus, Catecheses baptismales – Taufkatechesen*, Fontes Christiani 6/1-2, Freiburg, 1992

#### Középkori források:

EGINHARD, *Vita et conversatio gloriosissimi imperatoris Caroli regis Magni*, in PL 97, 25 kk.  
DUCHESNE L. (szerk.), *Liber pontificalis*, Texte, introduction et commentaire, voll. I.II., Paris, 1886-192  
MGH *Concilia*  
MGH *Epistularium*  
MGH, Legum, Sectio I: *Capitularia Regum Francorum*  
PASCHASIUS RADBERTUS, *Liber de corpore et sanguine Domini*, in PL 120, 1267-1350;  
RATRAMNUS, *De Corpore et Sanguine Domini*, in PL 121, 103-170; magyar kiadásban Dr. Rokay Zoltán gondozásában (fordítás, bevezetés és teológiai értékelés, kommentár):  
PASCHASIUS RADBERTUS, RATRAMNUS, *Az Úr Testéről és Vérééről*, Kairosz – Paulus Hungarus, Budapest, 2001

#### Középkori liturgikus könyvek és források:

ANDRIEU M. (szerk.), *Les Ordines Romani du haut Moyen Age*, voll. I-V, Leuven, 1931-1951  
BOURQUE E. (szerk.), *Le Gélasien du VIII<sup>e</sup> siècle*, voll. I-II, Québec, 1952  
CABASILAS N., *Explicatio divinae liturgiae*, in SCh 4bis  
DESHUSSES J. (szerk.), *Les messes d'Alcuin*, in ALW 14 (1972) 9-10. 12-13

- DESHUSSES J. (szerk.), *Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, Fribourg, 1979
- HÄNGGI A., PAHL I. (szerk.), *Prex eucharistica*, Universitätsverlag, Freiburg, 1998<sup>3</sup>
- HESBERT R. J., *Corpus Antiphonalium Officii*, voll. I-VI., Roma, 1963-1979
- LIETZMANN H., BORNKAMM H. (szerk.), *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*, Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, Münster, 1921
- LODI E., *Enchiridion euchologicum fontium liturgicorum*, CLV, Roma, 1979
- MAZZA E. (szerk.), *Segno di unità*, Qiqajon, Magnano, 1996
- MOHLBERG L. C. (szerk.), *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung*, Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, Münster 1918
- MOHLBERG L. C. (szerk.), *Liber sacramentorum romanae aeclesiae ordinis anni circuli. Sacramentarium Gelasianum*, Herder, Roma, 1981
- MOHLBERG L. C. (szerk.), *Missale Francorum*, Roma, 1957
- MOHLBERG L. C. (szerk.), *Missale Gallicanum Vetus*, Roma, 1958
- MOHLBERG L. C. (szerk.), *Missale Gothicum*, Roma, 1961
- MOHLBERG L. C. (szerk.), *Sacramentarium Veronense*, Herder Roma, 1994
- PAREDI A. (szerk.), *Sacramentarium Bergomense*, Bergamo, 1962
- WARREN F. E. (szerk.), *The Stowe Missal*, London, 1920
- WILMART D. A. (szerk.), *Precum libelli quattuor aevi karolini*, Roma, 1940

Liturgia- és eucharisztia-történeti tanulmányok:

- AUGÉ M., *La domenica. Festa primordiale dei cristiani*, San Paolo, Cinisello Balsamo, 1995
- BISHOP E., *La réforme liturgique de Charlemagne*, in EL 45 (1931)186-207
- BONET R., *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VII au XV siècle*, Paris, 1966.
- BROVELLI F., *Ordine e ministeri*, in Anàmnesis, vol. III/1, 267
- BUENNER D., *L'ancienne liturgie romaine, Le rite lyonnais*, Vitte, Lyon – Paris, 1934
- BURGET R., *Rhétorique et liturgie en Gaule mérovingienne: l'exemple des rituels et des oraisons de l'offertoire de la messe*, in: <http://theses.enc.sorbonne.fr/document78.html>
- CABIÉ R., *L'Eucharistie*, in MARTIMORT A. G. (szerk.), *L'église en prière*, vol. II., Desclée, Paris
- CABROL F., *Apologiae*, in DAACL, vol. I., 2591-2601
- CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente. Note storiche*, CLV, Roma, 1992
- CHAVASSE A., *La liturgie de la ville de Rome du V<sup>e</sup> au VIII<sup>e</sup> siècle*, voll. II., Fribourg, 1993

- CHAVASSE A., *A Rome, au tournant du V<sup>e</sup> siècle, Additions et remaniements dans l'ordinaire de la messe*, in EO 5 (1988) 25-42
- DESHUSSES J., DARRAGON B., *Concordances et Tableaux pour l'étude des grands sacramentaires*, voll. I-VI., Fribourg, 1982-1983
- ELLARD G., *Master Alcuin Liturgist. A partner of our Piety*, Chicago, Loyola University Press, 1956
- FISCHER B., *Die Alkuin-Bibel*, Freiburg 1957
- FOLSOM C., *I libri liturgici romani*, in Scientia Liturgica, vol. I., 263-273
- FRANZ A., *Die Messe in deutschen Mittelalter, Beiträge zur Geschichte der Liturgie und des religiösen Volksleben*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1963
- GAMBER K., *Sakramentarstudien und andere Arbeiten zur frühen Liturgiegeschichte*, Pustet, regensburg, 1978
- GOUGOUD L., *Celtiques liturgies*, in DACL vol. II/2, 2969-3032
- GRÉGOIRE R., *Homélieires liturgiques médiévaux. Analyse de manuscrits*, Spoleto, 1980
- GRÉGOIRE R., *Omiliario, Omiliari liturgici*, in DPAC, vol. II, 2474-2476
- GRÉGOIRE R., *Omiliari*, in DO, 1036-1038
- GREGORIOS HIEROMONACHOS, *La divina liturgia, "Ecco io sono con voi sino alla fine del mondo"*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2002
- HÄUSSLING A. A., *Messe*, in DDS, vol. X., 1083
- HÄUSSLING A. A., *Mönchskonvent un Eucharistiefeier. Eine Studie über die Messe in der abendländischen Klosterliturgie des frühen Mittelalters und zur Geschichte der Messhäufigkeit*, Münster, 1973
- HEITZ C., *Eucharistie, synaxe et espace liturgique*, in Settimane, vol. XXXIII, 609-630
- HESBERT J., *L' «Antiphonale missarum» de l'ancien rit bénéventain*, in EL 52 (1938) 28-66
- HUGLO M., *Liturgia e musica sacra aquileiese*, in AAVV., *Storia della cultura veneta dalle origini al trecento*, Venezia, 1976, 312-325
- JUNGMANN J. A., *Breve storia della preghiera cristiana*, Queriniana, Brescia, 1991
- KLAUSER TH., *La liturgia della chiesa occidentale, Sintesi storica e riflessioni*, LDC, Leumann, 1971
- LEROQUAIS V., *L'Ordo Missae du sacramentaire d'Amiens*, in EL 41 (1927) 435-445
- Les parament gothique des ministres de l'autel. Guide pratique pour la confection des ornements gothiques par les Bénédictines de Saint-Louis du Temple*, Paris, sd. In: [www.ceremoniaire.net/sainte\\_messe/parements/](http://www.ceremoniaire.net/sainte_messe/parements/).
- LUIS VAZ A., *A Missa em Braga. Passado-Presente-Futuro*, Braga, 1986

- MARSILI S., *Eucaristia*, in *Anàmnesis*, vol. III/2., 92.
- MAZZA E., *Mistagogia*, in *DO*, 972-976
- MAZZA E., *La celebrazione eucaristica. Genesi del rito e sviluppo dell'interpretazione*, EDB, Bologna, 2003
- MAZZA E., *Le odierne preghiere eucaristiche*, voll. I-II., EDB, Bologna, 1984
- MITCHELL N., *Il culto eucaristico: A. Fuori della messa*, in *Scientia*, vol. III, 285
- NEBEL J., *Il rito della messa romana nella luce dell'origine della sua identità*, in *RL* 89 (2002) 716-729
- NETZER H., *L'introduction de la messe romaine en France sous les Carolingiens*, Paris, 1910
- NEUNHEUSER B., *Storia della liturgia attraverso le epoche culturali*, Roma, 1983<sup>3</sup>, 75-80
- NOCENT A., *Les apologies dans la célébration eucharistique*, in *AAVV., Liturgie et rémission des péchés, Conférences Saint-Serge XX<sup>e</sup> d'études liturgiques, Paris, 2-5 juillet 1973*, CLV, Roma, 1975
- NOCENT A., *Storia dei libri liturgici romani*, in *Anàmnesis* II, 168-169
- PALAZZO E., *Le Moyen Age, Des origines au XIII<sup>e</sup> siècle*, Beauchesne, Paris, 1993
- PICCOLO PACI S., *Storia delle vesti liturgiche*, Ancora, Milano, 2008
- PINELL I PONS J., *Gallicana liturgia*, in *DPAC* vol. II., 1425-1431
- PINELL I PONS J., *La liturgia celtica*, in *Anàmnesis*, vol. II, 67-70
- PINELL I PONS J., *Storia delle liturgie occidentali non romane*, in *Scientia Liturgica*, vol. I., 195-216
- RAFFA V., *Liturgia eucaristica. Mistagogia della Messa: dalla storia e dalla teologia alla pastorale pratica*, CLV, Roma, 1998
- RAMIS G., *Introduzione alle liturgie occidentali*, Pontificio Ateneo Sant Anselmo, Facoltà di Sacra Liturgia, Roma, 1995
- RAMIS G., *Liturgia Hispano-Mozárabe. Boletín bibliográfico (1972-1992)*, in *EO* 11 (1994) 107-210; az iménti kiegészítése: *EO* 13 (1996) 323-326
- RASMUSSEN N. K., *Célébration épiscopale et célébration presbiterale: un essai de typologie*, in *Settimane* XXXIII, vol. II., 581-607
- RATCLIFF E. C., (szerk.), *PSEUDO-GERMANUS PARISIENSIS, Expositio antiquae liturgiae gallicanae*, Henry Bradshaw Society, London, 1971
- RIGHETTI M., *Storia liturgica*, Ancora, Milano, 1959, vol. IV., 417-418.
- STUDER B., *Mistagogia*, in *DPAC*, vol. II., 2264-2265
- VOGEL C., *Il peccatore e la penitenza nel medioevo*, LDC, Leumann, 1988

VOGEL C., *Les motifs de la romanisation du culte sous Pépin le Bref (751-768) et Charlemagne (774-814)*, in AAVV., *Culto cristiano politica imperiale carolingia*, Maggioli, Rimini, 1977, 15-41

TIROT P., *Un «ordo missæ» monastique. Cluny, Cîteaux, La Chartreuse*, CLV, Roma, 1981

TRIACCA A. M., *La Liturgia ambrosiana*, in *Anàmnesis*, vol. II., 88-110

VISONÀ G., *Omèlie pasquali patristiche*, in *DO*, 1023-1030

WILMART A., *Expositio missae*, in *DACL*, vol. V/1., 1014

### Bibliográfia Amalarius Symphosiusról:

#### a) Életrajzok:

BAUTZ F. W., *Amalarius von Metz*, in [www.bautz.de/bbkl](http://www.bautz.de/bbkl); BESSON M., *Amalaire*, in *DHGE*, vol. II. (1914), 922-923; CECCHETTI I., *Amalario di Metz*, in *EC*, vol. I. (1948), 959-962; DEBROISE E., *Amalaire*, in *DACL*, vol. I. (1907), 1323-1330; EMMINGHAUS J. H., *Amalarius von Metz*, in *LMA*, vol. I. (1980), 505; FISCHER B., *Amalarius*, in *NDB*, vol. I. (1953), 236-237; *Amalarius*, in *NCE*, vol. I. (1966), 363-364; *Amalar von Metz*, in *LThK*, vol. I. (1993) 482-483; HOCQUARD G., *Amalaire*, in *Cath*, vol. I. (1948), 389-391; MORIN G., *Amalaire de Metz/Amalaire de Trèves*, in *DTC*, vol. I. (1909), 933-934; PALAZZO É., *Amalaire de Metz*, in *DEMA*, vol. I. (1997), 52; SUNTRUP R., *Amalarius von Metz*, in *RGG*, vol. I. (1998), 385-386; ZELZER M., *Amalarius*, in *KNLL*, vol. I. (1988), 379-380.

#### b) Korabeli írások Amalariusról vagy Amalariustól:

AGOBARD LUGDUNIENSIS, *Contra libros quatuor Amalarii*, in *PL* 104, 342-349; AMALARIUS PRESBYTER METENSIS ET CHOREPISCOPUS, *Epistolae selectae* in *MGH, Epistolarium*, vol. V., 240-244; 257-259; 267-273; FLORUS DIACONUS LUGDUNIENSIS, *Opuscula adversus Amalarium*, in *PL* 119, 71-96; FLORUS DIACONUS LUGDUNIENSIS, *Contra falsiloquas adinventiones Amalarii*, in *MGH, Epistolarium*, vol. V., 267-273;

#### c) Egyéb publikációk:

CRISTIANI M., *Il «Liber officialis» di Amalario di Metz e la dottrina del «Corpus triforme», Simbolismo liturgico e mediazioni culturali*, in AAVV., *Culto cristiano e politica imperiale carolingia*, in *Convegni*, 9-12 ottobre 1977, Perugia, 123-167; DE LUBAC H., *Il «corpus triforme» di Amalario e le sue vicende*, in DE LUBAC H., *Corpus Mysticum, L'Eucaristia e la chiesa nel Medioevo*, in GUERRIERO E. (szerk.), *Opera omnia di Henri De Lubac*, vol. XV, Jaca Book, Milano, 1996<sup>2</sup>; HANSSSENS J. M., *De Flori Lugduniensis «Opusculis contra Amalarium»*, in *EL* 47 (1933) 15-31; JONES CH. A., *A Lost Work by Amalarius of Metz : Interpolations in Salisbury, Cathedral Library, MS 154*, Henry Bradshaw Society, London,

2001; KOLPING A., *Amalar von Metz und Florus von Lyon*, in ZKTh 73 (1951) 424-464; MANITIUS M., *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*, vol. I: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, 396-401; MORIN G., *La question des deux Amalaires*, in RevBen 8 (1891) 433-442; MORIN G., *Amalaire, Esquisse biographique*, in RevBen 9 (1892) 337-351; MORIN G., *Encore la question des deux Amalaires*, in RevBen 11 (1894) 241-243; PALADINI A., *Amalarii episcopi opera liturgica omnia*, in EL 63 (1949) 57-65; SIMONIS S., *Doctrina Eucharistica Amalarii Metensis*, in Antonianum 8 (1933) 3-48. 154; STECK W., *Der Liturgiker Amalarius, Eine quellenkritische Untersuchung zu Leben und Werk eines Theologen der Karolingerzeit*, EOS Verlag, St. Ottilien, 2000; WILMART A., *Un lecteur ennemi d'Amalaire*, in RevBen 36 (1924) 317-329.

d) Amalarius misekommentárjának általunk vizsgált szövege:

AMALARIUS PRESBYTER METENSIS ET CHOREPISCOPUS, *De ecclesiasticis officiis libri quatuor*, in PL 105, 985-1245; és: HANSSSENS J. M. (szerk.), *Amalarii episcopi Opera Liturgica Omnia*, voll. I-II, Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e Testi 138, Città del Vaticano, 1948.

Florus Diaconus bibliográfiája:

a) Életrajzok:

BAUTZ F. W., *Florus von Lyon*, in [www.bautz.de/bbkl](http://www.bautz.de/bbkl); BARDY G., *Florus de Lyon*, in Cath, vol. IV. (1956), 1364-1365; BELLET P., *Florus of Lyon*, in NCE, vol. V. (1967), 980-981; BOSHOFF E., *Florus von Lyon*, in TRE, vol. XI. (1983), 221-224; UŐ, *Florus*, in LThK, vol. III. (1995), 1332; CAPPUYNS M., *Florus de Lyon*, in DHGE, vol. XVII. (1971), 648-654; CHARLIER C., *Florus de Lyon*, in DSp, vol. V. (1964), 514-526; GODET P., *Florus de Lyon*, in DTC, vol. VI. (1920), 53-55; HARTMANN W., *Florus von Lyon*, in RGG, vol. III. (2000), 165-166; HOCQUARD V., *Floro di Lione*, in EC, vol. V. (1950), 1456; PRELOG J., *Florus von Lyon*, in LMA, vol. IV. (1989), 577-578; SOT M., *Florus de Lyon*, in DEMA, vol. I. (1997), 608.

b) Korabeli írások Florustól:

FLORUS DIACONUS LUGDUNIENSIS, *Opuscula adversus Amalarium*, in PL 119, 71-96; FLORUS DIACONUS LUGDUNIENSIS, *Contra falsiloquas adinventiones Amalarii*, in MGH, *Epistolarium*, vol. V., 267-273.

c) Egyéb publikációk:

BOUHOT J. P., *Fragments attribués à Vigile de Thapse dans l'«Expositio missae» de Florus de Lyon*, in REAug 21 (1975) 302-316; DUC P., *Étude sur l'«Expositio missae» de Florus de Lyon suivie d'une édition critique du texte*, Belley, 1937; MANITIUS M., *Geschichte der*



*lateinischen Litteratur des Mittelalters*, vol. I.: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, 560-567; SCHMITT K., *Die Messerklärung des Diakons Florus von Lyon*, in *Univ*, 396-409.

d) Florus misekomentárjának általunk vizsgált szövege:

FLORUS DIACONUS LUGDUNIENSIS, *De expositione missae*, in PL 119, 15-71; DUC P., *Étude sur l'«Expositio missae» de Florus de Lyon suivie d'une édition critique du texte*, Belley, 1937.

Rabanus Maurus bibliográfiája:

a) Életrajzok:

BANNIARD M., *Raban Maur*, in *DEMA*, vol. II. (1997), 1285; BAUTZ F. W., *Hrabanus Maurus*, in [www.bautz.de/bbkl](http://www.bautz.de/bbkl); BENDISCIOLI M., BILLANOVICH G., *Hrabanus Maurus*, in *KNLL*, vol. VIII. (1990), 95-96; BORK H., *Hrabanus Maurus*, in *DLMV*, vol. II. (1936), 494-505; BOUHOT J. P., *Raban Maur*, in *Cath*, vol. XII. (1990), 415-416; BÖHNE W., *Hrabanus Maurus*, in *TRE*, vol. XV. (1986), 606-610; BRUNHÖLZL F., *Hrabanus Maurus*, in *NDB*, vol. IX. (1972), 674-676; KOTTJE R., *Raban Maur*, in *DSp*, vol. XIII. (1988), 1-10; *Hrabanus Maurus*, in *LMA*, vol. V. (1991), 144-147; *Hrabanus Maurus*, in *LThK*, vol. V. (1996), 292-293; MCCARTHY M. F., *Rabanus Maurus*, in *NCE*, vol. XII. (1967), 37-38; MOLLAT G., *Rabano*, in *EC*, vol. X. (1953), 439; PELTIER H., *Raban Maur*, in *DTC*, vol. XIII-2. (1937), 1601-1620.

b) Rabanus néhány levele:

RABANUS MAURUS, *Epistolae selectae*, in *MGH, Epistolarium*, vol. V., 385-387; 470-472; 478-479; 508-509.

c) Egyéb feldolgozott publikációk:

BIRKLE S., *Rhabanus Maurus und seine Lehre von Eucharistie*, in *SM* 23 (1902) 76-86; 339-360; 609-624 és *SM* 24 (1903) 33-57; MANITIUS M., *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*, vol. I.: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, 288-302.

d) Rabanus misekomentárjának általunk vizsgált szövege:

RABANUS MAURUS, *De clericorum institutione ad Heistulphum archiepiscopum libri tres (anno 819)*, in PL 107, 293-420.

Remigius Antissiodorensis bibliográfiája:

a) Életrajzok:

ANZULEWICZ H., *Remigius von Auxerre*, in LThK, vol. VIII. (1999), 1096; BALDZUHN M., *Remigius vob Auxerre*, in [www.bautz.de/bbkl](http://www.bautz.de/bbkl); DA MARETO F., *Remigio di Auxerre*, in EC, vol. X. (1953), 763-764; JEUDY C., *Remi d'Auxerre*, in DSp, vol. XIII. (1988), 338-343, *Remigius von Auxerre*, in LMA, vol. VII. (1995), 707-708; LYNCH L. E., *Remigius of Auxerre*, in NCE, vol. XII. (1967), 340-341; MATHON G., *Remi d'Auxerre*, in Cath, vol. XII. (1990), 867-869; PELTIER H., *Remi de Auxerre*, in DTC, vol. XIII-2. (1937), 2376-2377.

b) Egyéb feldolgozott publikációk:

AAVV., *L'École carolingienne d'Auxerre de Murethach à Remi: 830-908*, Paris, 1991; BOUHOT J. P., *Les sources de l'«Expositio missae» de Remi d'Auxerre*, in REAug 26 (1980) 118-169; GEISELMANN J. R., *Der Einfluss des Remigius von Auxerre auf die eucharistische Lehre des Heriger von Lobbes*, in ThQ 124 (1943) 222-244; HUYGENS R. B. C., «Remigiana», in Aevum 28 (1954) 330-344; MANITIUS M., *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*, vol. I.: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, 504-519.

c) Remigius misekomentárjának általunk vizsgált szövege:

REMIGIUS ANTISSIODORENSIS, *De celebratione missae et ejus significatione*, in PL 101, 1246-1271.

Walafrid Strabo bibliográfiája:

a) Életrajzok:

BERNT G., *Walafrid Strabo*, in LMA, vol. VIII. (1997), 1937-1938; BERSCHIN W., *Walafrid Strabo*, in LThK, vol. X (2000), 946-947; HAUBRICHS W., *Walafrid Strabo*, in KNLL, vol. XVII. (1992), 350-355; LANGOSCH K., *Walafrid Strabo*, in DLMV, vol. IV. (1953), 734-769; MCCARTHY M. F., *Walafrid Strabo*, in NCE, vol. XIV. (1967), 768-769; NOBER P., *Valafrido*, in EC, vol. XII. (1954), 961-963; PALAZZO É., *Walafrid Strabon*, in DEMA, vol. II. (1997), 1605; PELTIER H., *Walafrid Strabon*, in DTC, vol. XV-2. (1950), 3498-3505; PLATELLE H., *Walafrid Strabon*, in Cath, vol. XV. (2000), 1374-1375; VOLLMANN B. K., *Walafrid Strabon*, in DSp, vol. XVI. (1994), 1291-1299; WESSELING K. G., *Walafrid Strabo*, in [www.bautz.de/bbkl](http://www.bautz.de/bbkl).

b) Egyéb témánkat érintő feldolgozott publikációk:

HRBATA J., *De expositione missae Walafredi Strabonis*, in EL 63 (1949) 145-165; MANITIUS M., *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*, vol. I.: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, 302-314.

c) Walafrid misekommentárjának általunk vizsgált szövege:

WALAFRIDUS STRABUS, *De ecclesiasticarum rerum exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*, in PL 114, 919-966; és ugyanez in MGH, Legum, sectio II: *Capitularia Regum Francorum*, vol. II., Appendix, 473-516.

## BEVEZETÉS

### I. A disszertáció origója és status quo-ja

Nyolc éve, 2002-ben kezdtem e disszertáció tematikájával behatóan foglalkozni. Gyermekkorom óta „középkor-barátnak” tartottam magam, s a teológiai, de főként liturgikus tanulmányaim ezt a „hajlamomat” csak erősítették.

Egyetemista koromtól zavart a rengeteg negatív sztereotípiát a középkorról, hiszen a személyes olvasmányaim, kutatásaim arról győztek meg, hogy mind moralitásában, mind emberségében igen gazdag világ az európai középkor; régtől élt bennem tehát az elhatározás, hogy e gazdagságot, amennyire lehetőségeim engedik, a magam szerény eszközeivel bemutatom.

Véletlenszerűen bukkantam rá a IX. századi eucharisztia-kommentárok szerzőire. Amalriusról különösen is sokat hallottam, olvastam, felcsigázta hát érdeklődésemet az ő és kortársai komplex és mégis vonzó szellemi és spirituális világa.

Római katolikus papként az eucharisztia fenséges szentsége és a papság identitásom, vagyis lényem és szolgálatom lényeges része, ezért kézenfekvő volt számomra, hogy, ami nap mint nap meghatározza és motiválja a *modus vivendimet*, ahhoz megkeresem a „régiek bölcsességét”. A VIII-IX. században, bár politikai okokból is, sajátosan „felértékelődött” a pap társadalmi és kulturális szerepe, és mindennek az akkor zajló liturgikus szemléletváltásban is szerepe lett, az ünneplő közösség egyre inkább „átadta” az *actio liturgica* teljes terét a papnak, a *sacerdos* a szakramentális cselekmények *actor primordialis*-a lett.

Lelkipásztori okok miatt, a kutatásaim során összegyűjtött anyagból hosszú éveken át nem tudtam összeállítani e dolgozatot, mígnem XVI. Benedek pápa két magiszteriális kezdeményezése rábírta arra, hogy a IX. századi allegorikus eucharisztia-kommentárok papképéről bennem érlelődő tézist kidolgozzam.

A pápa 2007. július 7-én kelt *Summorum Pontificum* kezdetű *motu proprio*-ja, amellyel szabadabb teret adott a tridentí zsinat *ordo missae*-jének mai használatára, és a 2009. június 19-én meghirdetett, a papságnak szentelt év kihívásai cselekvésre indítottak: úgy éreztem (és most is így érzem), hogy ezzel a dolgozattal részt kellennem az Egyház spirituális és liturgikus megújulási törekvéseinek munkájában.

Tézisem tehát aktuális, ahogyan Itáliában mondják: *più che mai*. XVI. Benedek pápa, péteri szolgálatának kezdetén egy a papság misztériumáról szóló beszédében, sajátos szakkifejezéssel élt a papi lét mai értelmezésének módszere kapcsán: *l'ermeneutica della continuità*.<sup>1</sup> Pár hónappal ezelőtt, a tridenti *ordo missae* körüli polémiákra reagálva a pápa ceremóniamestere, Mons. Guido Marini ugyanezt a kifejezést használta – „a folytonosság hermeneutikája” – a szentmise két évezredes hagyományvonalának mai értelmezésére, a római liturgiában jelenleg egymás mellett élő két miserend szinergiája kapcsán.

Dolgozatom tételének ennél korrektebb megfogalmazását nem találhatok tehát: a papság és az eucharisztia-ünneplés teológiai kapcsolatának IX. századi olvasata a „folytonosság hermeneutikája” alapján.

## **II. E dolgozat céljai:**

- a) a római rítusú eucharisztia-ünneplés történetéből egy szegmens főbb kérdéseinek felvázolása;
- b) a papi élet és spiritualitás eucharisziától elválaszthatatlan egységének bemutatása egy történelmi periódusban
- c) szerény hozzájárulás a középkori nyugati liturgiátörténet magyar nyelvterületen való megismertetéséhez;
- d) személyes szakmai szintézis-alkotás: 13 éve foglalkozom, szinte napi szinten is a liturgikával, vagyis a liturgia tudományos vizsgálatával, megismertetésével; sok minden megérett bennem, mindezt e nyolc éve érlelődő, alakuló disszertáció által is szeretném a liturgia-tudomány rendelkezésére bocsátani.

## **III. Módszertani megjegyzések**

- A latin szövegek invenciója: úgy közlöm ezeket (grammatikailag, írásképileg stb.), ahogyan magam is találtam. Az egységes írásmód kedvéért, a kettős hangzókat (ae, oe) oldva hozom.
- A szövegtörzsből a nem magyar kifejezéseket, s a rövidebb szövegeket dőlt betűvel közlöm.

---

<sup>1</sup> *Insegnamenti di Benedetto XVI*, vol. I. (2005), Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano.

- Szándékosan kerültem az írás során az „idézet-antológia” módszerét, noha kijelentéseimet igyekeztem minden esetben alátámasztani a legfrissebb és az általam legmegfelelőbbnek tartott kutatási eredményekkel (ezeket lábjegyzetben mindig közlöm). Ezzel biztosítékot adok arról, hogy egyfelől távol áll tőlem a „más tollával való ékeskedés”, vagyis nem tulajdonítom saját felfedezésemnek, azt, ami nem az enyém (a plagizálás esetleges veszélye miatt is), másrészt viszont azt a véleményemet képviselem ezzel, mely szerint egy idézetekből összerakott munka, bármennyire is tükrözze az összeállító szorgalmát és alaposságát, elveszítené azt az eredetiséget, amely nélkül a munka hitele, értéke csekélyé válhat.

- A biblikus rövidítések a magyar katolikus hagyományt és szabványt követik.

#### **IV. A disszertáció felépítése**

A mű két fő részből áll: 1-4 és 5-6; az első rész az opus egészét tekintve a *pars praeparatoria*, míg a második egység, az előzőre ráépülve a *pars demonstrativa*, vagyis az a rész, amelyben a címben közölt tartalmat kibontom.

Az egyes fejezetek rövid tartalma:

##### **1. fejezet:**

Nagy Károly frank fejedelem, majd a német-római császárság megalapítója idején a klérus sajátos státust kapott, nemcsak az egyházi világban, hanem a civil társadalomban is. A karoling korabeli jogi *corpusok* vizsgálata alapján e fejezetből összeállítjuk a papokra vonatkozó rendeleteket, hogy azok alapján rekonstruálható legyen a pap társadalmi megítélése, feladata, jogi és morális státusza.

##### **2. fejezet:**

A Károly által elindított liturgikus megújulás részletes bemutatására vállalkozunk. Politikai és kulturális megfontolások miatt a császár egységesíteni kívánja impériuma területén a liturgikus életet – ennek folyamatát kívánjuk e fejezetben átfogóan, de néhol részleteiben is vázolni.

##### **3. fejezet:**

A disszertáció két hangsúlyos eleme a IX. századi mise-rítus és a korabeli papság kapcsolata. A dolgozat harmadik fejezete a karoling-kori, és a karoling reformok „szűrőjén” filtrált miserend, és annak egyik hangsúlyos eleme, a papi apológiák feltárását mutatja be.

#### **4. fejezet:**

A negyedik fejezetben mindenek előtt megismerkedünk azokkal a teológusokkal, akik az egyháztörténelem során elsőként kezdték el magyarázni a szentmise rítusát a kor kedvelt irodalmi-esztétikai és filozófiai eszközével, az allegóriával. Amalarius Symphosius, Florus Diaconus, Rabanus Maurus, Auxerre-i Remigius és Walafriid Strabo életrajza, munkássága, és a miséhez írt kommentárja bemutatása mellett kitekintünk az allegorikus értelmezés és az *expositio missae*, mint új liturgikus-teológiai műfaj mibenlétének bemutatására is.

#### **5. fejezet:**

Ez és a következő fejezet képezik az egész dolgozat „szívét”. Az ötödik fejezetben az öt misekommentár szövegeiből rekonstruáljuk azt a miserendet, amelyet kommentátoraink alapul vehettek, s amely reflexióik tárgya. Ezt követően feldolgozzuk a forrásaikat, vagyis azokat a tekintélyeket, akikre *expositiójukat* építették.

#### **6. fejezet:**

Ez a fejezet a kommentárjaink pap-képét bontja ki. A pap áldozatbemutatói spiritualitásának bemutatása után, a papi liturgikus ruházat allegorikusságát elemezzük a pap erkölcsi státusza és spirituális kihívásainak feltérképezésére. A fejezet Amalarius és Remigius eucharisztikus világképének (*orbis eucharisticus*) bemutatásával zárul: a pap pozíciójának a világban való felkutatását tűzzük ki célul a fejezet harmadik harmadában.

### **V. A disszertáció karaktere**

A dolgozatban bemutatott kutatás alaptétele tehát, ahogyan az iménti tartalomleírásból is láthattuk, a karoling-kori eucharisztia ünneplés, és az ünneplést vezető pap kapcsolatának a bemutatása. A tematika jellege alapvetően spiritualitás- és liturgiátörténeti, ezért a spirituális és liturgikus irány mellett az egyháztörténelem teológiai diszciplinájának tárgykörébe is tartozik.

## 1. FEJEZET

### A KAROLING VILÁG ÉS A KERESZTÉNY HIT EGYSÉGÉNEK KÉRDÉSE<sup>2</sup>

A frank uralkodói dinasztia, Kis Pipintől kezdve általánosan a „karoling” szóval jellemezhető, Pipin fiáról, Nagy Károly fejedelem, későbbi „új római” császár nevéből kölcsönözve a kifejezést.<sup>3</sup> A karoling korszak Európa történetében nemcsak egy hatalmas

---

<sup>2</sup> Itt kívánom megemlíteni azokat a kézi- és tankönyveket, valamint monográfiákat, melyeket e fejezet feldolgozásához megvizsgáltam, tanulmányoztam. Az ezt követő lábjegyzetek részletesebben is hozzák a kutatóanyagokat. Íme: ADRIÁNYI G., *Az egyháztörténet kézikönyve*, Szent István Társulat, Budapest, 2001; ANGENENDT A., *A kora középkor*, Szent István Társulat, Budapest, 2008; ARDAGH J., COLIN J., *A francia világ atlasza*, Helikon, Budapest, 1999; BIHLMAYER K., TÜCHLE H., *Kirchengeschichte*, Band II: *Das Mittelalter*, Schöningh, Paderborn, 1962<sup>17</sup>; BRENTANO R., *The Early Middle Ages, 500-1000*, New York, 1964; BREZZI P., *La civiltà del medioevo europeo*, voll. I-II, Eurodes, h. n., 1978; CLASSEN P., CREMONAI LIUDPRAND, *A nyugat és Bizánc a 8-10. században*, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2005; DEANESLY M., *A History of Early Medieval Europe, from 476-911*, New York-London, 1960<sup>2</sup>; DEVROEY J. P., *Études sur le grand domaine carolingien*, Aldershot-Brookfield, 1994; DIXON PH., *Britek, frankok, vikingek*, Helikon, Budapest, 1985; DUBY G., MANDROU R., *A francia civilizáció ezer éve*, Gondolat, Budapest, 1975; JAMES E., *The Origins of France: from Clovis to the Capetians*, London, 1982; KATUS L., *A középkor története*, Egyetemi tankönyv, Pannonia-Rubicon, Budapest, 2000; KLANICZAY G. (szerk.), *Európa ezer éve: a középkor*, I. kötet, Osiris, Budapest, 2005; LAISTNER M. L. W., *The Intellectual Heritage of the Early Middle Ages*, Ithaca, 1957; LORTZ J., *Geschichte der Kirche in Ideengeschichtlicher Betrachtung*, Band I: *Altertum und Mittelalter*, Aschendorff, Münster, 1962; LÖRINCZ L., *Életmódtörténet*, 2. Középkor, AKG Kiadó, Budapest, 1999; MATTHEW D., *A középkori Európa atlasza*, Helikon, Budapest, 1983; MCKITTERICK R., *The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751-987*, London-New York, 1983; MCKITTERICK R. (szerk.), *The New Cambridge Medieval History*, voll. II. c. 700 – c. 900, Cambridge University Press, 1995; MUNZ P., *The Origin of the Carolingian Empire*, Leicester, 1960; OROSZ I. (szerk.), *Európa a korai középkorban*, Debrecen University Press, Debrecen, 1999<sup>2</sup>; PAPP I., *Nagy Károly és kora*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997; PRICE R., *Franciaország története*, Maecenas, Budapest, 1994; PULLAN B., *Sources for the History of Medieval Europe*, Oxford, 1966; REUTER T., *Germany in the Early Middle Ages, 800-1056*, London-New York, 1991; RICHÉ P., *The Carolingians: A Family who Forged Europe*, Philadelphia, 1993; SOUTHERN R. W., *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*, Gondolat, Budapest, 1987; TÖRÖK J., *Egyetemes egyháztörténelem*, I. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 1999.

<sup>3</sup> Károly életéről és uralkodásáról számbavehetetlenül sok írás jelent meg. Bár kritikai szemmel olvasandó, de a legismertebb Károllyal kortárs életrajz, és egyben korrajz, ismerete mindenképpen fontos: EGINHARD, *Vita et*



politikai vállalkozás kísérletének időszaka, hanem hatástörténetét tekintve sokkal inkább egy máig ható kulturális és társadalmi szemlélet kialakulásának és meggyökeresedésének fázisa. Nevezik e korszakot karoling „reneszánsznak” is, mivel, hasonlóan a XV-XVI. századokban kibontakozó szellemtörténeti időszakhoz, az uralkodó szellemi igényei és kultúraalakító törekvései az ókori klasszikus görög, de elsősorban római kultúra és szellemiség talaján fogan meg, abból születik meg, arra épít.<sup>4</sup>

A szellemileg is nagy volumenű reálpolitikai álmokat dédelgető uralkodó politikai céljainak eléréséhez, azokhoz mellérendelt viszonyban, „belenyúl” a korabeli egyházi világba is, mégpedig úgy, hogy az ilyenkor szokásos spirituális/erkölcsi valamint jogi károkozás mellett e dominancia számos, bizonyos szempontból az okozott sérelmek számát mennyiségileg és minőségileg is felülmúló módon, az egyház létének ügyét előbbre vitte, kibontakoztatni tudta.<sup>5</sup> A karoling világ tehát elsősorban kultúra, mégpedig – a kor politikai paradigmáinak megfelelően – az egymással, mondjuk így szimbiotikus kapcsolatban álló laikus és egyházi kultúra felvirágoztatásának kora, a két karoling uralkodó, Nagy Károly és fia Jámbor Lajos uralkodásának idejében, vagyis az ő politikai és szellemi irányításuk alatt.

E jelen dolgozatnak nem feladata e kor részletes bemutatása,<sup>6</sup> hiszen, ahogyan a tézisünk címeiben megjelöltük, valamint a Bevezetésben részletesebben megfogalmazott tételünk szerint is a célunk a karoling időkben megszületett öt jelentős eucharisztia-kommentár papképének analitikus és szintetikus vizsgálata. E munka tehát szükségképpen a kor egyháztörténetével szinkrónikus kapcsolatban lévő liturgiátörténeti kutatásra szorítkozik, s a liturgián belül is alapvetően a szentmise ünneplését tartja szem előtt.

---

*conversatio gloriosissimi imperatoris Caroli regis Magni*, in PL 97, 25 kk. egyéb, modern életrajzok: FISHER-FABIAN S., *Nagy Károly az első európai*, Corvina, Budapest, 2000.

<sup>4</sup> Erről bővebben: FISHER-FABIAN S., i. m., 257., KATUS L., *Középkor*, in Rubicon 7 (1997) 14-15.

<sup>5</sup> Kitűnő munkának tartom e kor egyházi viszonyainak ismeretéhez: DAGRON G., RICHÉ P., VAUCHEZ A., (szerk.), *Storia del cristianesimo, Religione-Politica-Cultura*, vol. IV: *Vescovi, monaci, imperatori* (610-1054), Borla, Roma, 1999, 690-766. Hasonló, magyarul: KULCSÁR ZS. (szerk.), *A középkori élet*, Gondolat, Budapest, 1964.

<sup>6</sup> Mái az egyik legjobb, és egyben legátfogóbb kutatás a karoling világ egészéről: RICHÉ P., *La vie quotidienne dans l'empire carolingien*, Librairie Hachette, Paris, 1973; magyar nyelven a témában: KATUS L., *Középkor*, in Rubicon 7 (1997) 4-50.

## 1. 1. Az ún. karoling reneszánsz és Egyház belső élete

Az egyház és az állam politikai egységének ideája a keresztény keleten és nyugaton korábbi, mint Pipin és Károly ez irányú tevékenysége.<sup>7</sup> Tény viszont, hogy a Pipin „bábáskodása” alatt megszülető egyházi állam, evidens következményként, a frank-germán világtól gyakorta szellemi függésben is lévő nyugati keresztény szellemiséget eredményezett évszázadokig. Ehhez elegendő most röviden megjegyeznünk, mivel a későbbiekben ezt részletesebben is vizsgálni fogjuk, hogy a római rítusú liturgia autentikus rómaisága miként gallikanizálódik és germanizálódik a IX-XII. századokban, ennek nyilvánvaló pasztorális és spirituális/mentalitásbéli következményeivel.<sup>8</sup>

Károly apjától egy bejáratott, és saját politikai intenciójuk számára előnyös relációs rendszert örökölt meg a pápával, és ezáltal a nyugati kereszténységgel, melyet neki csak tovább kellett fejlesztenie, és, ha lehet ezt így mondani, bensőségesebbé, áhítatosabbá és kultikusabbá kellett tennie. Károly valamiképpen hitében is elfogadta, hogy a pápa a keresztény és egyházi egység embere, ezért benne olyan szellemi kohéziós erőforrásra talált, amely a keresztény nyugat Károly által létrehozott egységéhez jó eszköz és szellemi garancia is egyben.<sup>9</sup> De maradjunk továbbra is a liturgiátörténeti megfigyeléseknél! A nyugati kereszténység a IX. századig bár nyelvében, írásbeliségében latin, ritualitását tekintve azonban csak részben római.<sup>10</sup> Itália-szerte, bár arányaiban domináns a római liturgia

---

<sup>7</sup> Nagy Konstantin császárt követően mind a bizánci császári politikában, mind Rómában, a pápai udvarban megjelenik a később cezaropapizmusnak nevezett eszmeiség, amely markáns, de merőben csak idealisztikus és csak szellemiségében konkrét megfogalmazást először Nagy Szent Leó pápa beszédeiben kap. Szent Péter és Pál apostolok ünnepén mondott egyik homíliájában például a keresztény Róma egyházpolitikai küldetését az *imperium romanum* hódításaihoz hasonlította („*unius regimen civitatis*” – *Sermo in natale Apostolorum Petri et Pauli* 82, 1 in CCL 138A, 208), benne a pápa nyilvánvaló, de Krisztusnak alárendelt főségével (*Sermo* 3, 3 in CCL 138, 12).

<sup>8</sup> Amint a következő fejezetekben részleteiben is látni fogjuk, a karolingok alatt megkezdett germanizáció csúcsa a X. században megjelent, és Rómára is „ráerőltetett” Pontificale Romano-Germanicum (= PRG), amely a császár számára „ideális eszköz volt, hogy életet adjon a római liturgiának” („*apparaisait comme l'instrument idéal pour redonner vie à la liturgie romaine*”) – PALAZZO E., *Le Moyen Age, Des origines au XIII<sup>e</sup> siècle*, Beauchesne, Paris, 1993, 215.

<sup>9</sup> Vö. HÄUSSLING A. A., *Mönchskonvent und Eucharistiefeier. Eine Studie über die Messe in der abendländischen Klosterliturgie des frühen Mittelalters und zur Geschichte der Messhäufigkeit*, Münster, 1973.

<sup>10</sup> Az itt következő rész két, szintézis-jellegű alapmű felhasználásával állítottam össze: PINELLI PONS J., *Storia delle liturgie occidentali non romane*, in *Scientia Liturgica*, vol. I., 195-216; valamint: RAMIS G., *Introduzione alle liturgie occidentali*, Pontificio Ateneo Sant Anselmo, Facoltà di Sacra Liturgia, Roma, 1995. Ez utóbbi kapcsán meg kell jegyezni, hogy a személyes kutatás alapját az említett összeállítást készítő professzor

használata, számos egyéb liturgikus család is létezik; a legjelentősebbek:<sup>11</sup> Nápoly környékén jelentős az ún. beneventán, vagy beneventói liturgia, északon az aquileai és a milánói egyházmegyék liturgiája él és virágzik.<sup>12</sup> Az Alpokon átkelve hasonlóan sokszínű a helyzet: a valamikor galliai római provincia területén a helyi közösségek az ún. gallikán rítus szerint végzik istentiszteleteiket.<sup>13</sup> A kontinensen sporádkusan jelen lévő brit szerzetesi missziók a saját kelta liturgiájukat hozták magukkal.<sup>14</sup> Az Ibériai-félszigeten az arab megszállás ellenére a megmaradt keresztény közösségek a hispano-mozarab liturgiát végzik,<sup>15</sup> a szomszédos, valamikori Lusitania provincia keresztényei pedig az ún. braga-i liturgiát.<sup>16</sup> I. Ince pápa óta (+417) megfigyelhető a pápák burkolt romanizáló tevékenysége,<sup>17</sup> vagyis a római liturgikus szokások Rómán kívüli bevezetésének előmozdítása – Károly nyilván tudhatott erről, és mint látni fogjuk saját, birodalomépítő politikájához fel is használja a ritualitás egységének gondolatát.

Egy másik jelentős eleme e politikai-teológiai és rituális helyzetnek Károly bizánci politikája; és itt is e kérdésnek csupán a liturgikus vonzata érdekel bennünket. A karoling világ nem csupán határos a bizánci politikával és kultúrával, hanem a görög eszme földrajzilag is jelen van a károlyi impérium területén. A bizánci liturgia a szlávok lakta részek, valamint a kárpát-medencei és dél-itáliai politikai és kulturális ütközőpont, illetve a kölcsönös diplomáciai kapcsolatépítés az ikonoklaszta feszültségek okozta nyugati teológiai bizalmatlanság ellenére is megtermékenyítően hatott a karoling birodalom liturgikus életére.

---

vezetésével elvégzett kurzus munkálatai képezik. A következő, lábjegyzetben hozott irodalmak is e kutatómunka gyümölcsei.

<sup>11</sup> A következő kötetben az összes középkori itáliai „városi” liturgia számottevő irodalomjegyzékét megtaláljuk (az ókor végétől nagyjából a tridenti zsinatig 48 itáliai liturgikus hagyomány létezett): CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente. Note storiche*, CLV, Roma, 1992, 152-158.

<sup>12</sup> HESBERT J., *L' «Antiphonale missarum» de l'ancien rit bénéventain*, in EL 52 (1938) 28-66; HUGLO M., *Liturgia e musica sacra aquileiese*, in AA. VV., *Storia della cultura veneta dalle origini al trecento*, Venezia, 1976, 312-325; TRIACCA A. M., *La Liturgia ambrosiana*, in *Anàmnese*, vol. II., 88-110.

<sup>13</sup> PINELL I PONS J., *Gallicana liturgia*, in DPAC vol. II., 1425-1431.

<sup>14</sup> GOUGOUD L., *Celtiques liturgies*, in DACL vol. II/2, 2969-3032.

<sup>15</sup> RAMIS G., *Liturgia Hispano-Mozárabe. Boletín bibliográfico (1972-1992)*, in EO 11 (1994) 107-210; az iménti kiegészítése: EO 13 (1996) 323-326.

<sup>16</sup> LUIS VAZ A., *A Missa em Braga. Passado-Presente-Futuro*, Braga, 1986.

<sup>17</sup> Decentius gubbiói püspök levélben kér liturgikus tanácsokat a pápától egyháza kultikus rendjének konszolidálására. A pápa hangsúlyozottan kéri Decentiust a római gyakorlat követésére: „quod a principe Apostolorum Petro Romanae Ecclesiae traditum est, ac nunc usque custoditur, ab omnibus debere servari”. A teljes levél: PL 20, 552-561.

Az ókor-végi, valamint kora-középkori Róma városának liturgiájára oly jellemző „görög-latin ozmózis”<sup>18</sup> a karoling reneszánsz idején folytatódik, főként a himnikus jellegű bizánci szövegek átvételével.<sup>19</sup>

Érdekes megfigyelnünk még Károly teokratikus állameszméjét is, mely szerint mind a *saeculum* mind az Egyház egyetlen ügy előmozdításán fáradozik a világban, ez pedig Isten Országának terjedése és kibontakozása. Ezen ügynek két irányítója van, a pápa – a kegyelmi, hitbéli vezető – és a világ népeit összetartó uralkodó, jelesül ő, mint a *Regnum Dei* „civil háttérintézményeinek” feje.<sup>20</sup> Ehhez mindenekelőtt arra volt szükség, hogy a pápa és az uralkodó között a kapcsolat mélyen szellemi és hitbéli is legyen. Bár nem a mai értelemben, de elmondható, hogy a mindenkori pápa Károly számára lelkipásztor is volt, s e kapcsolat a legintenzívebben az uralkodónak az ünnepélyesebb pápai liturgiákon való részvételekor csúcsosodott ki.<sup>21</sup> Károly ezen liturgikus és spirituális élményei – ahogyan látni fogjuk – lényegileg befolyásolták liturgikus reformjainak elindítását.

## 1. 2. A klérus a karoling világban

Az elképzelhetetlen mennyiségű, a karoling világról szóló publikációk<sup>22</sup> egy tekintélyes részét a karoling kor klérusáról szóló írások teszik ki. Ezek között vannak fontos alapművek

---

<sup>18</sup> A VII. századból származó, autentikusan római, latin nyelvű (!) szertartáskönyv, a *Sacramentalium Gelasianum Vetus* (= GeV) számos helyen jelzi, hogy az urbs liturgiáján görög nyelvű helybéliek is jelen vannak, ezért pl. ha görögöt keresztelnek, ők anyanyelvükön tesznek hitvallást (GeV, n. 312). A város liturgiája az első ezredfordulóig őrzi kétnyelvűségét.

<sup>19</sup> A legjobb példa erre a vízkereszt ünnepi laudesének himnusza, amely a 801. január 6-án Aachenben tartózkodó bizánci követség Szent Liturgiáján hangzott el; Károly jelen volt a cselekményen, az ének megtetszett neki, ezért elrendelte annak a római liturgiába való integrálását. Ennek és az összes többi görög eredetű, főleg karoling kori liturgikus szövegnek történetéhez és vizsgálatához: LODI E., *Enchiridion euchologicum fontium liturgicorum*, CLV, Roma, 1979, *Ex formulariis graecis*: 830-860.

<sup>20</sup> CATTANEO E., *i. m.* 170.

<sup>21</sup> Károly háromszor időzítette úgy római látogatásait, hogy ott tartózkodása a Húsvéti Szent Háromnapot foglalja magába (774, 781, 787), hogy ezeket a pápával közösen ünnepelhesse. Vö. CATTANEO E., *i. m.*, 165.

<sup>22</sup> Két bibliográfia-gyűjteményt szeretnék itt mindenképpen megemlíteni: NOBLE T. F. X., SMITH J. M. H. (szerk.), *The Carolingians, An English-Language Bibliography*, The Board of The Medieval Institute, Virginia, 1997; BREZZI P., *La civiltà del medioevo europeo*, voll. I-II, Eurodes, h. n., 1978. Az első, mely csak az angol nyelvű publikációkat szedte csokorba 1509 publikációt sorol fel, tematikus csoportokba állítva ezeket, míg a második, az első kötet végén található bibliográfiai összesítésben a jelentősebb nyugat-európai nyelveken addig (1978) megjelent művekből három és fél oldal tömör, apróbetűs felsorolást hoz.

(Duby, Riché),<sup>23</sup> mégis a kora-középkori, és általában a középkori klérusról szóló tanulmányok sajátos gyengéje, egyfajta negatív, kritikai elfogultság, amellyel a klérus világáról írnak, illetve az a szintén gyakori módszertani gyarlóság, hogy az állításaikat vagy egyáltalán nem, vagy csak kevéssé kötik konkrét forrásokhoz (kitől veszik e gondolatot, a hivatkozott kijelentés hol található meg stb.).<sup>24</sup> A kutatónak éppen ezért sokszor az a benyomása, hogy e tanulmányok, bár értékesek, mégis inkább amolyan személyes reflexiónak tűnnek, mintsem kellően dokumentált argumentációnak. Arra a meggyőződésre jutottam tehát, hogy a szakmai objektivitás, illetve a témába vágó irodalom megfelelő szelekciója érdekében a karoling kor egyik jelentős vívmányához kell forduljunk, vagyis a károlyi jogi rendelkezések gyűjteményéből, a több évtizednyi capitulare-kollekcióból kigyűjtöm mindazokat a kánonokat, melyek a papokra vonatkoznak, s azokból vázolom fel azt a jogi és egzisztenciális keretet, melybe e *thesis* liturgikus és spirituális okfejtése illeszkedik. Ehhez azonban szükséges tennünk néhány módszertani megjegyzést:

- Munkánk a MGH Capitularia Regum Francorum kötetét vizsgálta<sup>25</sup>, vagyis a karoling törvénykezés *corpus iurisának* a papokra vonatkozó kánonjait. E kötet anyagán kívüli, korabeli jogi kollekciókkal nem foglalkoztunk.
- E rendelkezések nemcsak a Károly szignójával ellátott kánonokat tartalmazzák, hanem minden olyan statútumot is, amelyek az ő uralkodása alatt keletkeztek a birodalma területén.
- Mint általában a jogszabályok, ezen kánonok is tiltanak, és/vagy szabályoznak, vagyis minden rendelkezés burkoltan beszél a konkrét realitásról, amelyre vonatkozóan születik meg a kérdéses rendelkezés, illetve megfogalmaz egy ideális helyzetet, tehát egy rendelkezés hatályba lép, de ettől még a szabályozni kívánt helyzet nem változik meg szükségszerűen, nem biztos, hogy a valóság olyan is lett, mint amilyennek elrendelték.
- Az is evidens, hogy ideális jogi helyzet nem létezik, vagyis az egyes törvények a praktikumban nem ritkán klauzulák sokaságában jelennek meg, illetve gyakori

---

<sup>23</sup> A teljesség igénye nélkül: DUBY G., *A lovag, a nő és a pap, A házasság a korai középkorban*, Gondolat, Budapest, 1987., HERGENMÖLLER B. U., *Klerus, Kleriker*, in LMA, vol. V., 1207-1210. Ami különösen is ajánlható: GRÉGOIRE R., *L'ordine ed il suo significato: «utilitas» e «caritas»*, in *Settimane*, vol. XXXIII/II., 639-706.

<sup>24</sup> Ez különösen is igaz a középkort feldolgozó, akár egyetemeken is használt kézi- illetve tankönyvekre. Ilyen tanulmány például: MADIGAN K., *Plébánia az ezredik évben*, in *Mérleg* 38 (2002) 380-389

<sup>25</sup> MGH, Legum, Sectio I: *Capitularia Regum Francorum*, vol. I.

jelenség az is, amikor periódusonként újabb és újabb rendelkezést kell hozni ugyanabban a tárgyban, ez a gyakorlati megvalósítás sikertelenségéről tudósít.

- A papságra vonatkozó törvényeket Nagy Károly uralkodásának idejéből válogattam ki, hiszen fiának, Jámbor Lajosnak törvénykezése lényegileg nem bővíti azokat a tudnivalókat, amelyek Károly alatt kiforrtak – a mentalitásbéli, illetve kulturális világ sokat nem változott.
- Először bemutatom az egyes kánonokat *promulgatiojuk* kronológiai sorrendjében, röviden feltüntetve a vizsgált rendelkezések mellett azok keletkezési dátumát illetve megjelenési körülményét, majd amennyiben szükséges, az egyes rendelkezéseket is, de nem szó szerint, csak tartalmi összefoglalásban, és nyilván csak azon rendeleteket, melyek a papokra vonatkoznak, kihagyva a többi klerikus anyagát. A *capitulare* mellett zárójelben közölt latin rövidítésű oldalszámok az MGH oldalszámjai. A *capitulare* neve előtt szereplő római szám e rendelkezések általunk történt sorba rendezését jelzik, míg a hivatkozott résznél található arab szám a kánon eredeti száma a *corpusban*.
- A vizsgált tizenhat törvénygyűjtemény összesen 341 kánont tartalmaz, ezekből próbáltuk meg „kifaragni” a pap ikonját.

I. *Capitulare generale* (pp. 32-34). Törvénygyűjtemény 769-771 közötti időszakból, Nagy Károly kisebb volumenű rendelkezéseit foglalja össze, melyek különböző kódexekben és *epistulákban* voltak rögzítve.

II. *Encyclica de emendatione librorum et officiorum ecclesasticorum* (pp. 44-45). Nagy Károly császár egy oklevele 776 és 784 közötti időszakból. Két liturgikus *corpus* használatának elrendeléseként írja e körlevelét. Apja, Pipin egész Gallia számára elrendeli a római egyház énekrendjének és énekeinek használatát, ő a biblikus olvasmányok helyes használatáról rendelkezik, illetve a montecassinoi Pál diakónus által, az éjszakai zsolozsmához (*officium*) két kötetben összeállított és kiadott patrisztikus olvasmányok bevezetését rendeli el.

III. *Capitulare ecclesiaticum* (pp. 53-67). 789. március 23-án, Aachenben keltezett törvénygyűjtemény, püspökök, papok, egyéb klerikusok és szerzetesek számára. E rendelkezésantológia érdekessége és erénye, hogy főként a korát megelőző a klerikusok és szerzetesek életére vonatkozó zsinati, szinódusi és egyéb dekretáliák anyagát idézi, bizonyos tematika szerint. Ezek értelmében a császár újat nem kívánva hozni, megerősíti a már meglévő, hatályos rendelkezéseket. A MGH kritikai kiadásában megjelent anyag

lábjegyzetben hozza az eredeti zsinati, szinódusi stb. szöveget is, amelyekre a törzsszövegben néha csak utalás történik.

IV. *Statuta Rhispacensia et Frisingensia* (a reibachi és a freisingi statútumok – pp. 77-79). Rendelkezések, melyeket az említett két bajor városban tartott püspöki szinódusokon hoztak; a keltezés (799. augusztus 20.) az egyes rendelkezéseknél korábbi zsinati és pápai határozatokra utal, de sem a törzsszöveg, sem a kritikai kiadás nem jelöli a hivatkozás pontos helyét. Érdekes, ahogyan a címzésben megemlíti a papoknak az eukarisztiához fűződő viszonyát: „*qui pro totius christianitatis salute immaculatas hostias Domino debent offerere*”.

V. *Statuta Salisburgiensia* (pp. 80-81): Salzburgi statútumok – 799. A hónap és a nap nem ismeretes, sem a rendelkezések keletkezésének főbb körülményei.

VI. *Capitulare Aquisgranense* (pp. 87-89). Aachen, 801. novembere. Forrásunk címei beszédesek, s emiatt jelentős ezen anyag szerepe vizsgálatunk számára; Nagy Károly császár aacheni udvarában püspöki tanácskozást tart az említett időpontban, amely során a klerikusok kötelességeit dolgozzák fel, még hozzá a Szentírás szerint – bár a rendelkezésekben a Szentírásra nem történik utalás: „*synodum examinationis episcoporum et clericorum*” [...] *haec sunt capitula ex divinarum scripturarum scriptis, quae electi sacerdotes custodienda atque adimplenda censuerunt*”.

VII. *Capitulare generale Aquense* (pp. 105-107). 802. októberében a császár magas rangú klerikusokat és szerzetesi előljárókat hívat magához, hogy az egyháziak életét szabályozó törvényeket, rendeleteket újragondolják.

VIII. *Capitula examinationis generalis* (p. 107). Papszentelés előtti vizsgaanyag listája; valószínűleg az előző törvény-corporus függeléke.

IX. *Capitula de doctrina clericorum* (pp. 107-108). Az előző törvénygyűjteményhez, és annak függelékéhez kapcsolva a MGH két tételsort közöl, amely alapján a püspök a szentelés előtt vizsgáztatja a jelöltet.

X. *Excerpta canonum. Capitula varia* (pp. 108-109). Az előző tételsorok után régebbi, már említett, klerikusokra vonatkozó rendelkezések megismétlését találjuk, amolyan tárgymutató jelleggel, hiszen a rendelkezéseknek csak a témáját jelöli a forrás (pár szóban), majd pedig utal a rendelkezés helyére (pl. melyik zsinaton hangzott mindez el).

XI. *Capitularia Langobardicum duplex* (pp. 109-110). 802 és 807 közötti időszakból származó, a longobárd törzsek által lakott területekre küldött császári rendeleteket találjuk meg e név alatt.

XII. *Capitula presbyterorum* (pp. 138-139). Keletkezésének körülményeiről semmit sem tudunk. A rendelkezésünkre álló legrégebbi irat, mely e gyűjteményt közli a X. századi *Codex Andagiensis*.

XIII. *Amerpachius capitulái* (pp. 147-148). Csak annyit tudunk, hogy 806. őszén keletkeztek az itt közölt rendelkezések, s a X. századból származó tegernsee-i kódexbe lettek összefűzve. Ugyanitt található meg az ún. *Canon Sancti Silvestri et 284 episcoporum* („Szent Szilveszter pápa és 284 püspök kánonja”), melyben témánk szempontjából csak pár érdekesség emelhető ki.

XIV. *Capitulare ecclesiasticum* (pp. 160-161). Rendelkezések a 809. novemberében, Aachenben tartott zsinaton.

XV. *Capitula de presbyteris* (pp.161-162). Keletkezési körülményeiről semmi konkrét nem tudható, csak a promulgatio dátuma: 809. november.

XVI. *Capitulare aquisgranense* (p. 162). Nagy Károly császárrá koronázásának tizedik évében (810) rövid rendelkezéssort bocsátott ki, melyek között van néhány, mely a papokra vonatkozik.

### **1. 2. 1. A pap és a társadalom viszonya**

Az első olvasásra kialakul bennünk a kép, hogy a papok és a laikus társadalom között a korabeli törvénykezés markáns mezsgyét húz, vagyis a papokat olyan társadalmi jogokkal ruházzák fel, amelyek a laikusok számára elérhetetlenek (pl. mentelmi jog), ugyanakkor olyan jogkorlátozások alá is esnek, amelyek miatt a „civil szférához” képest látszólag elszigetelődnek. Vizsgáljuk meg tehát ezeket:

#### **1. 2. 1. 1.**

A klerikusok mentelmi joga, mely ugyanakkor bizonyos esetekben a jogi érdekvédelmük korlátozását is jelenti:

- Klerikusok egymás közötti ügyeiben csak a püspök bírászkodhat, világi bíróság nem: „*a suo episcopo diiudicentur, non a secularibus*” (III. 28. vö. még: I. 17.).

- Ha klerikusok bűncselekményt követnek el, felettük egyházi bíróság ítéljen, ne világi: „*si culpam incurrerint, ut apud ecclesiasticos iudicentur, non apud saeculares*” (III. 38.); ld. még: „*laici episcopos aut clericos non accusent*” (III. 30).



- Pap nem mehet peres ügyel világi bíróságra, illetve nem vehet részt tanúként ilyen cselekményben: „*nulli sacerdotum [...] ad secularium iudicia accedere praesumat*” (VI. 16.).

- Pap nem tehet esküt, hanem egyszerűen és tisztán az igazat mondja: „*Ut nullus sacerdos [...] iuramento iuret, sed simpliciter cum puritate et veritate omnia dicat*” (VI. 19.).

- Pap nem vállalhat kezességet: „*Ut ullus presbyter alicubi fideiussor non existat*” (XII. 17.) – ugyanez még: VI. 16.

### 1. 2. 1. 2.

A fegyvertől és az erőszaktól tartsák távol magukat:

- Klerikusok számára tilos fegyvert viselni, katonáskodni, harcban részt venni: „*Servis Dei [...] armaturam portare vel pugnare, aut in exercitum et in hostem pergere, omnino prohibemus*” (I. 1.), és: „*nullus presbyter arma portare audeat*” (XII. 3.). A pap nem tarthat magánál fegyvert, és vitában sem folyamodhat fegyver használatához: „*Nemo ex sacerdotum numero arma pugnantium umquam portet nec litem contra proximum ullam excitet*” (VI. 17.). Megtudjuk azt is, miért ne viseljenek fegyvert: „*arma non portent, sed magis se confidant in defensione Dei quam in armis*” (III. 69.).

- Papok nem onthatják sem keresztény, sem pogány véréét. (I. 2.: „*Ut sacerdotes neque christianorum neque paganorum sanguinem fundant*”).

- Isten szolgálói nem vadászhatnak. (I. 3.: „*Omnibus servis Dei venationes et sylvaticas vagationes cum canibus, et ut accipitres et falcones non habeant, interdiciamus*” – szó szerint ugyanez még: XI. 6.).

### 1. 2. 1. 3.

A pap „dolga” a laikus társadalom szerint:

- Végezzék a szent misztériumok ünneplését, mondjanak ítéletet az emberek bűnei felett, róják ki a megfelelő penitenciát: „*missarum solemnia adimplenda et sanctorum patrocinia portanda*” [...] „*hominibus peccata confitentibus iudicare et indicare poenitentiam*”, mivel „*ad hoc electi sunt*”(I. 1.).

- Minden pap szünet nélkül imádkozzon a császár és gyermekei életéért és uralkodásáért: „*ut cuncti sacerdotes precibus assiduis pro vita et imperio domni imperatoris, et filiorum ac filiarum salute, orent*” (VI. 1.).

- Ne maradjanak ki az éjszaka folyamán, hiszen Isten szolgálata éjszaka is kötelezi őket: „*neque in die neque in nocte officium Deo in ecclesia sibi credita persolvunt*” (XIV. 4.).

- Őrizzék a társadalmat az okkult tevékenységet folytatóktól: „*sacerdotibus [...] ut cauclearii, malefici, incantatores, vel incantatrices fieri non sinantur*” (III. 18).

- Minden egyházi hivatal viselő arra törekedjék, hogy Isten akaratának megfelelően mindig és mindenütt előmozdítsa a békét: „*ut pax sit et concordia et unanimitas [...] quia nihil Deo sine pace placet, nec munus sanctae oblationis ad altare*” (III. 61.).

#### 1. 2. 1. 4.

A pap éljen másként, mint a többi ember, sőt különüljön is el nem egyházi ügyekben a többiektől; a pap valamiképpen egy másik világ képviselője, ennek megfelelően éljen „ebben a világban” (*in hoc saeculo*):

- Püspök vagy más klerikus udvari méltóságot csak felettese levele, illetve a püspöki szinódus alapos vizsgálata után kérelmezhet: „*non audeant regalem dignitatem pro suis causis clamare, se din commune episcoporum concilio causa eius examinetur*” (III. 10.).

- Sem klerikus, sem szerzetes nem vehet részt világi ügyekben, és senki sem fordulhat hozzájuk ilyen ügyekben, hacsak annak előjárója ehhez nem járul hozzá: „*clericus in secularia negotia transeat*” (III. 23.). A klerikusok a kánoni és egyéb felhatalmazásaikon kívül eső dolgokban ne intézkedjenek: „*Ut nemo ex ecclesiasticis ulla umquam occasione extra canonicam vel regularem licentiam aliquid agere praesumat*” (VII. 17.).

- Pap nem térhet be enni vagy inni vendéglőbe: „*Ut nullus presbyterorum edendi aut bibendi causa ingrediatur in tabernis*” (VI. 18); ezenkívül, kerülje az olyan emberek társaságát, ahol ízléstelenül beszélnek: „*nec se misceat in tali conventu saecularibus hominibus, ubi turpia verba audiat aut loquatur, aut contentiones ibi aliquas audiat aut intersit, sicut saepe contingere solet*” (XII. 4. és ugyanez még: XIV. 4.).

- Civilek társaságában szeretettel, józanul és tisztességesen viselkedjen, ahogy egy paphoz illik: „*Ut presbyteri vocati ad convivium a quolibet de fidelibus, contentiones inter se non habeant de ulla re, nisi caritatis et sobrietatis verba et Deo placabilia et continentiam honestam, ut decet sacerdotibus*” (XII. 6.).

- Laikus nem fegyelmezhet egyházi ügyekben papot, hacsak nem püspöki engedéllyel: „*Ut nullus laicus presbyterum in ecclesia mittere vel eicere paresumat, nisi per consensum episcopi*” (XV. 2.).

## **1. 2. 2. A pap kapcsolta elöljáróival, a pap és a belső egyházi relációk**

### **1. 2. 2. 1.**

Az egyházi hierarchia felépítése és a püspök iránti tisztelet és engedelmesség:

- Az ordo hierarchiája: „*episcopus, presbyter, diaconus, subdiaconus, acolitus, lector, exorcista, ostiarius*” (*Canon Sancti Silvestri et 284 episcoporum*).

- Klerikus vagy szerzetes sem összeesküvést sem ármányt nem szervezhet a pástora ellen: „*nec clerici nec monachi conspirationes vel insidias contra pastorem suum faciant*” (III. 29).

- Akinek élete nem erényes („*qui non sunt bonae conversationis*”), élete pedig vádolható („*accusabilis*”), az a klerikus nem merészeljen püspököt, vagy más nálánál nagyobbat vádolni: „*non audeant episcopos vel maiores natu accusare*” (III. 35.).

- A pap ne legyen kevély a püspökével: „*Ut nullus presbiter contra suum episcopum superbire audeat*” (III. 37.).

- Engedelmeskedjenek a püspöküknek, egymás között éljenek igazlelkűségben, békében, szeretetben: „*Quomodo oboedientes sint episcopis suis, qua verecundia et pace vel caritate inter se invicem vivant*” (VII. 7.).

- A püspök gondoskodjon arról, hogy a pap illő tiszteletben részesüljön egyháza időseitől: „*Ut episcopi praevideant, quem honorem presbíteri pro ecclesiis senioribus tribuant*” (XV. 3.).

### **1. 2. 2. 2.**

A püspök területiális illetékessége a pap életében és az inkardináció:

- Ismeretlen püspök és pap csak miután szinódus előtt kivizsgáltatott, kaphat egy egyházmegyében szolgálati lehetőséget: „*ignotos episcopos, vel presbíteros, ante probationem synodalem in ecclesiasticum ministerium non admitteremus*” (I. 4.).

- A pap azon a plébánián lakik, amelyet a püspöke rendelt neki: „*in parrochia habitat*” (I. 8.).

- A szent kánonoknak megfelelően a plébánián lakó pap a területileg illetékes püspöknek alá van vetve („*unusquisque presbyter in parrochia habitans episcopo subiectus*”), a pap minden nagybőjtben adjon számot püspökének („*rationem e tordinem ministerii sui [...] episcopo reddat*”) szolgálata értelméről és rendjéről, vagyis a keresztségről, a katolikus hitről, az imádságokról, a mise rendjéről. Amikor a püspök meglátogatja a plébániát, hogy a népet megerősítse („*episcopus circumeat parrochiam ad populum confirmandos*”): „*presbyter semper paratus sit ad suscipiendum episcopum*” (I. 8.).

- Püspöki hozzájárulás nélkül nem lehet egy plébánia templomát elfoglalni, illetve egy másikba átköltözni: „*Ut nemo accipiat ecclesiam infra parrochiam sine consensu episcopi sui, nec de una ad aliam transeat*” (I. 9.).

- Chorepiscopus a plébániáán, ahol él semmit sem tehet az illetékes püspök engedélye nélkül: „*nihil faciant absquae licentia episcopi*” (III. 9.).

- Egyetlen klerikus se járuljon ügyével közvetlenül a királyhoz, hanem előtte vizsgáltassa azt ki a püspökével („*antequam notetur causa episcopo suo*”), ha ő nem tudja azt megoldani, forduljon az érsekhez („*tunc dirigat eum ad metropolitanum episcopum*”), ha ő sem akkor az érsek ajánlólevelével forduljon a királyhoz („*cum litteris commendatiis dirigere eum studeat ad regem*” – IV. 25.).

- Csak püspök adhatja fel a tonzúrárt, pap nem: „*neque presbyter tonderi audeat*” (V. 13.).

- A disponált helyen való maradás életre szóló kötelessége: „*Ut nullus presbyter a sede propriae sanctae aecclesiae sub cuius titulo ordinatus fuit, ambitionis causa ad alienam pergat aecclesiam, sed in eadem devotus usque ad finem vitae permaneat exitum*” (VI. 13., ld. még: XIII. 10.).

- A saját templomán kívül csak a püspöke engedélyével misézhet: „*Nullus presbyter aliam ecclesiam accipere audeat infra parrochiam ad missam celebrandum, nisi illam ubi ordinatus est, absque licentiam et permissionem episcopi*” (XII. 7.).

- Egyetlen pap se vegyen maga mellé más plébániáról származó klerikust: „*Ut nullus presbyter ullum clericum recipere praesumat de aliena parrochia*” (XII. 18.).

- Pap csak egy városnak lehet papja, többnek nem: „*Non liceat clericum in duas civitates ministrare*” (XIII. 9.).

- Pap másik plébánia területén ne misézzen, hacsak nem azért, mert úton van, és ne fogadja el plébániáján kívül a tizedet: „*Ut nullus presbíter in alterius parrochia missam cantare praesumat, nisi in itinere fuerit, nec decimam ad alterum pertinentem audeat recipere*” (XV. 9.).

### **1. 2. 2. 3. A püspök-pap kapcsolat egyéb kérdései**

- A klerikusok a felszentelésükért semmit se adjanak a felettes hatóságoknak ajándék gyanánt, a hozzátartozóik, barátaik se: „*Propter ordinationes vel consecrationes presbiterorum ceterorumque clericorum nulla nos premia abcepturos promittimus, neque ab ipsis neque ab parentibus vel amicis eorum, neque palam neque occultum*” (XI. 9.).

- A gyilkosok feloldozása kapcsán beszél arról, hogy a feloldozási hatalom elsősorban a püspöké, de élhet vele a pap is: „*Ut qui de homicidio confessi fuerint, iubeat eos presbíter abstinere 40 dies ab ecclesia et communione ab episcopo reconcilientur, aut episcopus eos presbyteris reconciliare iusserit*” (XII. 10.).

### **1. 2. 2. 4.**

Klerikusok egymás közötti viszonya:

- A klerikusok egymás között szeretetben, egyetértésben, egységben éljenek: „*cum omni caritate et concordia in invicem conservata requiratur [...] cum moderamine caritatis et insolubili vinculo pacis [...] cum timore Domini essent consentientes*” (IV. 3).

### **1. 2. 3. A pap és a szolgálatára bízott hívek kapcsolata, a pap lelkipásztori szolgálata**

*Capitulare generale Aquense* (VII.) 4. és 5. kánonja a papok feladataik között a következőket sorolja fel: „*catecuminos de fide christiana instruere, missas speciales sive pro defunctis vel etiam pro vivis commutare, praedicare doctrinam et officium ad populos, peccatoribus remedium imponere*” (katekumenek oktatása, élőkért és holtakért való misézés, igehirdetés a népnek, a bűnösök bűnbánatának szolgálata). Nézzük e kérdéseket részletesebben:

### 1. 2. 3. 1.

A bűnbánók szolgálata:

- A papok nagy gonddal viseltessenek a vérfertözőkkel és a bűnözőkkel, hogy szörnyű tettük miatt el ne vesszenek, és lelküket a bíró Krisztusnak ajánlják: „*De incestis et incriminosis magnam curam habeant [...] iudice Christo eis requirantur*” (I. 10.).

- A homoszexuális vagy fajtalankodó aktusban lévőket („*qui cum quadrupedibus vel masculis contra naturam peccant*”) a papok és a püspökök kemény penitenciának vessék alá, illetve tegyenek meg mindent, hogy ezen szokástól eltiltsák illetve elszakítsák őket: „*a consuetudine prohibere vel abscidere*” (III. 49.)

- Egyetlen pap vagy laikus se kínáljon bort vagy húst bűnbánónak, hacsak nem pénzért, ha ez nem ellentétes a kiszabott penitenciával: „*Ut nullus presbyter aut laicus poenitentem invitet vinum bibere aut carnem manducare, nisi ad praesens pro ipso unum vel duos denarios, iuxta qualitatem poenitentiae, dederit*” (XV. 12.).

### 1. 2. 3. 2.

Igehirdetés, tanítói és nevelői szolgálat:

- A Szentháromság, Krisztus megtestesülése, szenvedése, feltámadása és mennybemenetele hitét prédikálják: „*fidem sanctae Trinitatis et incarnationis Christi, passionis et resurrectionis, et ascensionis in celos*” (III. 32.).

- A papok tanítsák meg a népet arra, miként szokhatnak le az esküdözésről: „*devitare nefarium iuramenti usum*” (IV. 16.).

- Minden vásár- és ünnepnap hirdessék Krisztus evangéliumát a népnek: „*Ut omnibus festis et diebus dominicis unusquisque sacerdos euangelium Christi populo predicet*” (VI. 4.).

- Tanítsák a népet a kánonokat, a lelkipásztori kézikönyvekben leírtakat, és tartsanak homíliát az ünnepi összejöveteleken („*canones et librum pastoralem necnon et homelias ad eriditionem populi*” – VII. 11 és 14).

- Tanítsák a népet a következő bűnök elkerülésére: vérfertöző házasság, paráznaság, emberölés, lopás, hamisan esküdni, megátkozás, jóshoz, varázslóhoz menni, szentségtörés, részegség, szidalmazás, rablás, gyűlölet, irigység („*incestas*

*nuptias vitare doceantur, et abstinere a fornicatione, homicidio, furto, periuro, maleficio, ab auguriis et incantationibus, vel sacriulegio, ebrietate et convitio, rapina, odio vel invidia*"); bíztassák őket a szentáldozás méltó vételére („*et sanctam comunionem digne excipiant*”) – VII. 16.

- Minden pap tartson buzdítást a nép számára templomában, hogy a nép elforduljon gonoszságaitól és megtérjen: „*Ut unusquisque presbyter ad suam ecclesiam admonitionem aliquam et exhortationem ad populum faciat, ut unusquisque se corrigat ab iniquitate et transeat ad bonitatem*” (XII. 12.).

- A rájuk bízottaknak tanítsák meg („*sibi subiecti insinuent*”) a Miatyánkot és a Credot (XIV. 3).

- Azok a papok, akiknél iskolás növendékek vannak („*scholarios habeant*”), vagyis táplálják és tanítják őket („*ita nutritos et institutos*”), ugyanúgy becsülettel végezzék el Istennek a szent officium bizonyos óráit a templomban: „*ad ecclesiam suam officii gratia persolvendi, id est tertiam, sextam, nonam, et vesperas*” (XIV. 5.).

- A papok ne mulasszák el oktatni és buzdítani a híveket („*praedicare et docere studeat plebem*”) a bűnök elkerülésére (XVI. 4 és 5).

### **1. 2. 3. 3.**

Szentségi lelkipásztorkodás (a bűnbánat szentsége kivételével):

#### **1. 2. 3. 3. 1.**

Keresztelés:

- A felszentelt papok feladata a keresztelés („*per previteros*”); a keresztségre senkit ne kényszerítsenek („*nulla violentia et superposita*”), az ide vonatkozó kánonok rendelkezéseit tartsák meg („*secundum canonicam institutionem*”) – XI. 4.

#### **1. 2. 3. 3. 2.**

Eucharisztikus szolgálat:

- Női monostorba sem klerikus, sem laikus nem léphet, kivéve az a pap, aki ott a misét bemutatja, illetve a betegeket látogatja: „*Et monasterium pullarum non intrent*”

*clerici neque laici, nisi tantum presbyter missam cantans vel visitationem infirmorum faciens*” (IV. 21.).

- A pap ne engedje, hogy más plébánia lakója hozzá jöjjön misére, hacsak nem ismerőse illetve nem utazóról van szó: „*Ut nullus presbyter alterius parochianum, nisi in itinere fuerit vel placitum ibi habuerit, ad missam recipiat*” (XV. 8.).

### 1. 2. 3. 3. 3.

Betegek, haldoklók ellátása:

- Számos kánon<sup>26</sup> foglalkozik e szolgálattal: alapvetően haldoklókról és súlyos betegekről van szó („*infirmos et morientes*”), fel kell őket oldozni bűneiktől („*reconciliationem donatur*”), még eszméletet vesztette állapotukban is („*ille iam privatus fuerit officium loquendi*”), meg kell őket kenni („*sacrato oleo unctio*”), és meg kell őket áldoztatni a szent útravalóval („*cum viatico*”; „*ne sine communione moriantur*”).

### 1. 2. 3. 3. 4.

Tilos templomban eltemetni bárkit is: „*Ut nullus deinceps in ecclesia mortuum sepeliat*” (XV. 14.).

### 1. 2. 3. 4.

A pap, mint spirituális előljáró, vezető:

- Ha valakit okkult tevékenységen kapnak („*incantationes, augurii, divinationes, et qui tempestates et maleficia faciunt*”) az egyházmegye archipresbytere („*archipresbyter diocesis illius*”) végezze el az ilyenkor szükséges vizsgálatokat („*diligentissima examinatione constringantur*” – IV. 15.).

- Ha a papokkal szolgaszemélyzet vagy növendékek is együtt élnek, a pap figyeljen oda az erkölcsikre (különösen is figyeljen oda a következők miatt: részegség, bujaság, egyéb tisztátalanságok): „*diligentissime praevidere studeant ab omnibus vitiis, et maxime de ebrietatibus et luxuriis, et variis immunditiis*” Aki saját háza népét

---

<sup>26</sup> I. 10., XII. 11., 15., 17., 19., XV. 16.



nem tudja fegyelmezni, az hogyan akar előljáró lenni („*aliorum non prodesse poterit conversationi*”)? (XIV. 7.).

- Ha egy papnak tudomására jut, hogy a rábízottak kisebb vagy nagyobb vétekben vannak, figyelmeztesse őket, hogy elkerüljék az ördög cselvetéseit: „*ut caveant insidiis diaboli*” (XV. 15.).

#### 1. 2. 3. 4.

A tizedfizetés körüli feladatok<sup>27</sup>:

- Ismertessék a rájuk bízottakkal („*cunctos sibi pertinentes erudiat*”) a tizedfizetés mibenlétét, valamint rögzítsék a befizetés és a befizetők körülményeit: a pap vezessen jegyzéket a befizetőkről, és a beadott javak mibenlétéről és mennyiségéről („*nomina eorum et quicumque dederint scripta habeant, et secundum auctoritatem canonicam coram testibus dividant*”). A tizedet három részre osztva kell felhasználni: a) a templom javára („*ad ornamentum aecclisiae primam elegant partem*”); b) a szegények és/vagy zarándokok között kiosztani irgalommal és alázattal („*secundam autem ad usum pauperum vel peregrinorum per eorum manus misericorditer cum omni humilitate dispensent*”); c) a harmadik rész a papot illeti („*tertiam vero partem semetipsis solis sacerdotes reservent*”)<sup>28</sup>.

#### 1. 2. 4. A papi élet fegyelmi problémái

Az egyes rendelkezések általában a papi élet és szolgálat fegyelemsértéseire adnak válaszokat, vagyis ítélik meg és büntetéseket rónak ki, ez a rendelkezők számára elvi kérdés:

- Azokat a papokat, akik nem tudják megfelelően végezni a szolgálatukat („*sacerdotes qui rite non sapiunt adimplere ministerium suum*”), vagy nem képesek bölcs emberek módján püspökeik előírásai szerint azt ellátni („*nec discere iuxta episcoporum suorum*”), vagy az érvényes kánonokat megvetik („*contemptores canonum*”), mozdítsák el a szolgálatból mindaddig, amíg a rendelkezéseket teljesen meg nem tartják: „*ab officio proprio submovendi quousque haec pleniter emendata habeant*” (I. 15.).

- Ha egy pap a törvények és rendelkezések ellen tesz („*contra statuta decretalia praesumptiose agit*”), és nem akar e tekintetben változtatni magatartásán („*converti*”)

---

<sup>27</sup> VI. 6., 7., 22., 23.

<sup>28</sup> Ugyanez még: XI. 7.

*nolens*”), mozdítsák el hivatalából („*ab officio suo moveatur*”), és különítsék el a közösségtől („*nullus eum in consortio recipiat*”). (IV. 12.).

#### 1. 2. 4. 1.

A szentségi fegyelem és a simónia problémája:

- Papok csak az Isten által kijelölt helyeken misézhetnek, illetve ha úton vannak, akkor csak ott, ahol püspök által felszentelt tabernákulum és kőoltár van. Ha nem így végeznék a misét, akkor a lefokozás büntetése fenyegeti őket: „*Nullus sacerdos nisi in locis Deo dicatis, vel itinere positus in tabernaculis et mensis lapideis ab episcopo consacratis, missas celebrare praesumat. Quod si praesumpserit, gradus usi periculo subiacebit.*” (I. 14.).

- Az a pap, aki püspöktől rárótt kiközösítésben van („*qui culpis exigentibus ab episcopo proprio excommunicantur*”), nem misézhet és nem áldozhat („*non audeat ministrare vel communicare*”), ha mégis így tenne, önmagát közösíti ki („*damnatus*”; „*excommunicetur et ipse*”).<sup>29</sup>

- Ha egy püspök javadalomért szentel valakit fel, akkor mind ő, mind a felszentelt, sőt mindenki, aki ebben közreműködött hivatalát vesztí: „*non oporteat episcopos aut quemlibet ex clero per pecunias ordinari, quia deponendi sunt, et qui ordinat, et qui ordinatur, necnon et qui mediator est inter eos.*”<sup>30</sup>

#### 1. 2. 4. 2.

A papok erkölcsi kihágásainak fegyelmezése:

- Ha papoknak több feleségük van, vagy keresztények vagy pogányok vérént ontották, fosszák meg őket a papságtól, mivel rosszabbakká lettek, mint a világiak: „*si sacerdotes plures uxores habuerint, vel sanguinem christianorum vel paganorum fuderint, aut canonibus obviaverint, sacerdotio priventur, quia deteriores sunt secularibus*” (I. 5.).

- Aki püspökének gyakori figyelmeztetése ellenére sem változtat tettein, azt mozdítsák el a hivatalából, a rá bízott templomot vegyék el tőle („*ab officio suo removeatur, et ecclesiam quam tenet, amittat*”); mert aki tudatlan Isten törvényével

---

<sup>29</sup> III. 1., 7., 36.

<sup>30</sup> III. 21-22., VI. 12., XII. 5. A szövegek az ApCsel 8, 9-24 szövegére hivatkoznak kifejezetten (Simon mágus esete).

kapcsolatban, az ne hirdesse azt másoknak, ne prédikáljon az ilyen: „*quia ignorantes legem Dei eam aliis annuntiare et praedicare non possunt*” (I. 16.).

#### **1. 2. 4. 3.**

Az inkardináció és a helyben maradás fegyelmi kérdései:

- Szökött vagy csavargó klerikusokat ne fogadják be és ne szenteljék fel őket, hacsak nem hoznak magukkal a püspöktől vagy apátjuktól elbocsátó levelet: „*Ut fugitivi clerici et peregrini a nullo recipiantur, nec ordinetur, sine commendaticiiis litteris, et sui epsicopi vel abbatis licentia*” (III. 3.).

- Klerikus ne vándoroljon városról városra: „*Ut nec episcopi nec clerici transmigreantur de civitate in civitatem*” (III. 24.).

- Senkit sem lehet felszentelni, ha nem tartozik egy konkrét egyházhhoz: „*Ut nullus absolute ordinetur, sine pronuntiatione et stabilitate loci ad quem ordinetur*” (III. 25.).

- Szerzetes pappá csak a szerzetesi fogadalmak után lehet, ha előtte szentelnék, nem tehet fogadalmat: „*Ut monachus, si ad clericatum proveatur, propositum monachiae professionis non ammittat*” (III. 27.).

- Rendelkezés arról, miként kell az olyan klerikusokkal bánni, akik szerzetesnek tettetik magukat, noha nem azok: „*Ut illi celrici qui se fingunt habitu vel nomine monachos esse, et non sunt, omnimodis videtur corrigendos atque emendandos esse, út vel monachi sint, vel canonici sint*” (III. 76.).

#### **1. 2. 5. A pap magánélete, spiritualitása**

##### **1. 2. 5. 1.**

A pap lelkiisége: imaélete, böjtje:

- A papok is tartsák meg a négy könyörgő nap böjtjét, és a népet szólítsák fel ennek megtartására: „*Ut ieiunium quatuor temporum et ipsi sacerdotes observent, et plebi denuntient observandum*” (I. 11.).

- Amikor felszólítás érkezik, hogy a királyért vagy a népért imádkozzanak, senki se hanyagolja el ebbéli kötelességét: „*Ut quando denuntiatum fuerit pro rege vel pro*

*fidelibus suis qualibet causa orationes facere, nemo ex hoc negligens appareat*” (I. 13.).

- A klerikus, aki veszélyben van és Istenhez fordul, kánoni bűnbánattartást végezzen: „*Qui in periculo cinstituti sunt, et convertunt, se ad Deum, ut canonice inquirant reconciliationem, et canonice reconcilientur*” (III. 34.).

- A papok nem bújjanak ki az egyházi böjt alól: „*omnibus ut ab aecclastica ieiunia sine necessitate rationabili non solvantur*” (III. 48.)

- Akit pappá szenteltek, ne mulassza el a misézést soha, hacsak olyan okok nem állnak fenn, amelyeket ez a zsinat határoz meg, mert szükség mutatkozik arra, hogy ezért egyesek ne misézzenek bizonyos ideig: „*Ut hi qui ad sacrum ministerium ordinati sunt presbiteri, nullatenus praetermittere audeant indesinenter missarum sollemnia celebrare, nisi certis ex causis quae nostra sunt definire, pro quibus abstinere magis oportet usque ad tempus*” (V. 5.).

- Minden pap szünet nélkül imádkozzon a császár és gyermekei életéért és uralkodásáért: „*Ut cuncti sacerdotes precibus assiduis pro vita et imperio domni imperatoris, et filiorum ac filiarum salute, orent*” (VI. 1.).

- Imádkozzanak naponta a pápáért: „*Ut unusquisque sacerdos cotidianis adsistat orationibus pro pontefice cuius gubernatur regimine*” (VI. 2.).

- Róma egyházának szokását követve a papok éjjel és nappal zsoltárokat imádkozzanak: „*Qualiterque presbiteri psalmos habeant, qualiterque cursum suum sive diurnum vel nocturnum adimplere secundum Romanum usum prevaleant*” (VII. 3.).

### 1. 2. 5. 2.

Cölibátusa, kapcsolata nőekkel, közösségi élete:

- A legtöbb ide vonatkozó kánon részletesen felsorolja, kik azok a nők, akik beléphetnek illetve tartózkodhatnak a pap házában. Ezen személyek általában valamilyen családi kötelékben vannak a pappal. Más nő nem tartózkodhat, pláne nem élhet vele. „*Interdictum est praesbiteris et diaconibus, vel omnibus qui in clero sunt, mulierem habere in domo sua propter suspicionem, nisi matrem, aut sororem, vel eas tantum personas quae suspensiones effugiunt*” (III. 4.: Tilos papnak, vagy diakónusnak, vagy bárkinek, aki a klérushoz tartozik, a saját lakásába nőt vinnie, hacsak nem az anyját vagy lánytestvérét, vagy olyanokat, akik gyanún felül állnak” – ld. még VI. 15.,

és XIV. 2.). Ha valaki mégis nővel él egy házban, azt meg kell fosztani hivatalától. Ha klerikus ebben továbbra is kitart, verjék meg: „*Si quis post istam convenientiam mulieres in domo sua habuerit, deponatur. Si clericus hoc perpetratus fuerit, vapulet.*” (IV. 17.).<sup>31</sup>

- A klerikusok éljenek papi közösségben (*in canonica vita*), a püspök pedig úgy irányítsa életüket, mint ahogyan azt az apát teszi a kolostorban: „*Qui ad clericatum accedunt, quod nos nominamus canonicam vitam, volumus ut illi canonice secundum regulam omnimodis vivant, et episcopus eorum regat vitam, sicut abbas monachorum.*” (III. 72.).

- Női monostorba sem klerikus, sem laikus nem léphet, kivéve az a pap, aki ott a misét bemutatja, illetve a beteget látogatja: „*Et ut monasterium puellarum non intreant clerici neque laici, nisi tantum presbyter missam vinctans vel visitationem infirmorum faciens horis competentibus statim exeat*” (IV. 21).

### 1. 2. 5. 3.

Erényességük, példaadásuk:

- A klerikusok tartsák meg a vasárnapot: „*Ut ad vespera usque ad vesperam dies dominica servetur*” (III. 15.).

- Minden pap és szerzetes maradjon meg azokban a fogadalmakban, amelyeket tett: „*Ut clerici et monachi in suo proposito et voto quod Deo promiserunt, permaneant*” (III. 26.).

- Klerikusok ne legyenek fősvények, vagy anyagiasak a saját birtokaik kezelésében: „*De prohibenda avaritia, ut nullus alienos fines usurpet, vel terminos patrum transcendat*” (III. 33.).

- Akinek élete nem erényes, élete pedig vádolható, az a klerikus nem merészeljen püspököt, vagy más nálánál nagyobbat vádolni: „*Ut illi qui non sunt bonae conversationis, et eorum vita est accusabilis, ut non audeant episcopos vel maiores natu accusare*” (III. 35.).

- A klerikusok viselkedése legyen mindenki számára példamutató: „*Ut ministri alataris Dei suum ministerium bonis moribus ornent [...] obsecramus, ut bonam et probabilem habeant conversationem, sicut ipse Dominus in qua evangelio praecipit:*

---

<sup>31</sup> Ezek mellett érdekes, hogy az I. 5. csak azokat a papokat bünteti, akiknek „*plures uxores habuerint*”. Vagyis egy lehet?

*Sic luceat lux vestra coram hominibus, ut videant opera vestra bona, et glorificent patrem vestrum qui in celis est; ut eorum bona conversatione multi protrahantur ad servitium Dei*” (III. 71.). A IV. 5 is megismétli ezt, de az alamizsnálkodást is a klerikusok példaadó tetteihez sorolva: „*Pro remedio animarum elemosinas esse faciendas quater in anno, id est sabbato ante palmas, et sabbato sancto pentecosten, et tertia sabbati septimi mensis, et in sabbato proximi nativitatis Domini, et hoc publice non propter laudem humanam vel vanae gloriae mercedem, sed pro aeterna retributione et in exemplum populi christiani*”.

- Senki, sem klerikus, sem szerzetes nem térhet el attól az életmódtól, amelyet a kánoni rendelkezések előírnak neki, és amelyre – szerzetesek esetében – fogadalommal kötelezte magát: „*Ut nullus [...] aut presbyter [...] a recto tramite deviare praesumeret, et hic qui in canonica vita degeredeuisset, recte et secundum ordinem absque ulla trasgressione vitam conservasset canonicam, aut hi qui sub voto monachiam vitam observare vovissent*” (IV. 2.).

- Minden héten szerdán és pénteken a klerikusok ne fogyasszanak húst és bort („*placuit sancto concilio quarta et sexta feria a carne et vino cuncto clero abstinendum*”), és végezzenek könyörgéseket ezeken a napokon a misében az Egyház gyarapodásáért és szilárdságáért, a keresztények örök üdvösségéért és lelkük örök életéért, a birodalom és a királyi család életéért, üdvéért és biztonságáért („*et ad nonam letaniam faciendam cum missarum sollemniis pro incolomitate et prosperitate vel firmitate totius sanctae Dei ecclesiae vel pro aeterna salute christiani populi et animarum suarum vita perpetua, vel pro vita et salute et stabilitate imperii domni regis vel filiorum eius*”). Ezen napok közül kivételt képeznek: a karácsony és az epifánia nyolcada közé eső időszak, húsvétől pünkösdig tartó időszak, Szűz Mária, keresztelő János, az apostolok, Szent Mihály arkangyal, és Szent Márton ünnepeinek napjai, a saját plébánia ünnepe. Ugyanígy nem kell tartózkodniuk ezen ételektől, ha vendég érkezik hozzájuk, ha úton vannak, ha a királyi palotában tartózkodnak, vagy ha betegek („*caritatis officium implendum in adventu fratrum supervenientium, et his qui in itinere sunt constituti, vel ad palatium domni regis veniunt, vel infirmitate etiam detenti*”). Ezen napokon búcsúban is részesülnek. A nagyböjti ételek és italok használatát mindenkinek a saját belátására bízzák, fontos azonban, hogy ne jóllakásig egyenek: „*in arbitrio unusquisque esse utendos [...] hoc tamen maxime cavendum, ut non usque satietatem cibum et potum sumamus, sed partius*” (az egész: IV. 5.).

- A klérus öltözete legyen decens: „*Ut nullus communibus vestimentis spretis, nova et insolita assumat, id est quod vulgo nominatur cotzos vel trembilos*” (IV. 9.).

- Az archipresbyterek, akik a többi papok felügyelői, szigorúak legyenek önmagukhoz, ha hanyagságot tapasztalnak magukban, s nem változtatnak, a püspökük vegye el tőlük ezt a megtiszteltetést: „*Ut admoneantur archipresbyteri, qui perquirere ac perscrutari ceteros presbyteros solent, diligenter considerare semetipos, et ceteros quibus praesunt minime neglegant, sed solerter recogitent, se ad hoc constitutos, ut in ipsis episcopi sui partiantur onera sua*” (V. 7.).

- A diakónusok legyenek józanok, tiszták, és éljenek szemérmesen, sohase legyenek részegek, hanem mint Isten szolgálói, önmagukat megalázva mutassak példát: „*Diaconi sobrie caste atque cum pudicitia vivant, ebrietatem nullatenus sequantur; sed quasi ministri Dei, humilitatis in se semper exempla demonstrent*” (V. 8.).

- A pap sohasem részegedhet le, illetve mást sem részegíthet le: „*Ut nullus ex sacerdotum numero ebrietatis vicium nutriat, nec alios cogat per suam iussionem inebriari*”. (VI. 14.).

- A klerikusok mindenk előtt mutassanak példát a keresztényeknek a megtérésben és a tisztaságban: „*Super omnia autem de eorum conversatione et castitate, quomodo formam et exemplum praebet christianis*” (VII. 6.).

- A pap a nap minden órájában, éjjel és nappal álljon készen arra, hogy ellássa szolgálatát („*ut unusquisque presbyter omni hora, sive die sive nocte, ad officium suum explendum paratus sit*”); óvakodjon a részegségtől, mert akkor nem tud kész lenni a szolgálatára („*ab ebrietate se caveat, ne propter ebrietatem non valeat adimplere officium suum, neque titubet in eo*”) – XII. 8.

- A papok járjanak elől jó példával viselkedésüket, magatartásukat illetően, hogy a rájuk bízott nép utánozhassa őket („*sacerdotes ostendant suam conversationem subiectis sibi populis quae imitabilis sit*”), ahogyan az apostol is mondja, különösen is a józanságban és a tisztaságban („*in castitate, in sobrietate*”), ne kövessék e világ étvágyát és kívánásait („*non deserviant gulae et cupiditatibus huius seculi*”), tartózkodjanak a fősვნისégtől, az üzleteléstől, a bortól, az uzorától – ezeket Isten és a szent kánonok is tiltják („*caveant se ab omni avaritia et cupiditate [...] mancipia, vinum et annonam, cum usura, a qua et Deus prohibet et omnis scriptura divina et sancti canones*”) – XIV. 2.

- Kerüljék a nagy evészeteket és ivászatokat, kerüljék az ilyen emberek társaságát: „*Ut ipsi presbyteri a comessationibus, potationibus, ut apostolus monet, se subtrahant*” (XIV. 4.).

- A pap legyen vendégszerető: „*Ut hospitales sint*” (XIV. 8.).

#### 1. 2. 5. 4.

Az anyagi javakhoz való viszonyuk:

- A papoknak a tizedből való részesedésükkel kapcsolatosan ld. fentebb a 4. e pontnál.

- Az uzoratevékenység szigorú tiltása: „*Ut nullus presbyter aut alius ex clero usuram exigit*” (IV. 10.). Pap tartsa távol magát a haszonszerzéstől, a kamatszedéstől, az uzorától: „*Nequaquam turpibus lucris et usuris deserviant*” – VI. 25., és XII. 14.), illetve ne fogadjon el többet, mint amennyi méltányos: „*Ne a quoquam plus recipiat quam commodaverit*” (XII. 14.).

- Klerikus egyházi javakból rokonainak nem jutathat semmit, hiszen ez a nép zúgolódását hozná magával, s e javak az övék is: „*Ut [...] presbyteri res sanctae ecclesiae sibi commissas inter parentes et proximos suos non amplius quam canonica sancit licentia dividant, ut ad cetera plebe vel his qui res suas ibidem offerunt, murmur vel detractio auferatur*” (V. 6.).

- Pap nem folytathat üzleti, és anyagi gazdagodással járó tevékenységet: „*Ut presbyter negotiator non sit, nec per ullum turpe lucrum pecunias congreget*” (XII. 16.).

- Szükséges biztosítani a papok megélhetését a szentelésük után: „*Ut diligenter resciat is post ordinationem uniuscuiusque presbyteri quantum quisque fecerit in suo ministerio*” (XIV. 6.).

- Azokat a javakat, amelyeket a pap a pappá szentelése után szerzett, hagyja az egyháznak: „*Ut unusquisque presbyter res quas post diem consecrationis adquisierit proprias, ecclesiae relinquat*” (XV. 11.).

- Az a plébánia, amely részére nagyobb adományt hagynak, a kilencedet és a tizedet adják tovább, illetve adják a pap személyes javadalmazására: „*Ut qui ecclesiarum beneficia habent, nonam et decimam ex eis ecclesiae cuius res sunt donent. Et qui tale beneficium habent, ad medietatem laborent, et de eorum portione proprio presbytero decimas donent*” (XV. 18.).



## 1. 2. 6. A pap tanulmányai, felkészültsége, szentelési kritériumok

### 1. 2. 6. 1.

A papságra való alkalmasság emberi körülményei:

- Mielőtt valakit felszentelnének, a püspök alaposan vizsgálja meg az illető hitét és életét: „*Ut eorum qui ad ordinandum veniunt, fides et vita ab episcopo diligenter discutiatur, et sic ordinetur*” (III. 2.).

- Harmincadik életévének betöltése előtt ne szenteljenek fel senkit pappá, mivel Jézus is ebben az életkorában kezdett el prédikálni: „*Ut nullatenus presbiter ordinetur ante trigesimum aetatis suae annum, quia dominus Iesus non praedicavit ante trigesimum annum*” (III. 50.). Ugyanezt hozza a IV. 7. is, bár ott a számot nem konkretizálja.

- (Rab)szolga csak a teljes felszabadítása után járulhat a szent rendekhez: „*Ut nemo praesumat servus alterius ministrum ecclesiae constituere vel benedicere, antequam a domino suo tradatur in manus pontificis in libertate integra persistendum omnibus diebus; et sciat dominus eius post illum deim nullo dominationis iure in eum exercere; et tunc si dignum est ad sacrum ordinem accedat*” (IV. 30., ugyanez még: XIII. 8.).

- A klerikusok közé csak azt lehet felvenni, aki kánoni életet (*vita canonica*) élt előzőleg („*sine canonica sit vita vel regulari*” – VII. 12.).

### 1. 2. 6. 2.

A pap teológiai tudása:

- Klerikusok ne emlegessenek ismeretlen angyalneveket, csak ezt a hármat nevezhetik a nevükön: Michael, Gábiel, Rafael: „*Ut ignota angelorum nomina fingantur, nec nominentur, nisi illos quos habemus in auctoritate: id sunt Michahel, Gabrihel, Raphahel*” (III. 16.).

- A papok a templomban a Biblia kánoni könyveit („*canonici libri*”) olvassák fel, azokat használják – III. 20.<sup>32</sup>

- A papok mindenk előtt a Szentháromság, Krisztus megtestesülése, szenvedése, feltámadása és mennybemenetele hitét prédikálják („*diligenter omnibus predicetur*”): „*fides sanctae Trinitatis et incarnationis Christi, passionis et resurrectionis, et ascensionis in celos*” (III. 32.).<sup>33</sup>

- Minden püspök és pap mindenk előtt a katolikus hitet tanulmányozza és hirdesse, hiszen mindent megelőz az Istenszeretet parancsa: „*Ut fides catholica ab episcopis, presbyteris diligenter legatur et omni populo praedicetur. [...] Et ut ille (Deus) diligatur ex toto corde, et ex tota mente, et ex tota anima, et ex tota virtute nostra*” (III. 60.).

- Ismerjék az Úr imájának és a hitvallásnak értelmét: „*Et orationem dominicam quomodo intellegant, et ipsam orationem vel symboli sensum pleniter discantet sibimet ipsis sciant, et aliis insinuare praevaleant.*” (VII. 10.).

- A pap legyen felkészült igehirdető, hogy a nép vétkeire orvosságot tudjon adni: „*Iubet apotulus omnibus fidelibus, ut sermo eorum in gratia sit semper sale conditus, id est, ut ea loquatur christianus quae religioni conveniunt, unde aliquis mentem condire possit, et a putredine peccatorum emundare*” (XIV. 9.).

### 1. 2. 6. 3.

A gyakorlati rátermettsége:

- A püspökök vizsgálják meg papjaik hitét, miként végzik a keresztelés és a misézés szertartását, ismerik-e a hit tanítását, értik-e a Miatyánkot, tudnak-e

---

<sup>32</sup> E rendelkezés a laodikeai zsinat 59. kánonjára hivatkozik, amely zsinati rendelkezés tétélesen fel is sorolja e bibliai könyveket, melyeket szükségesnek tartok itt közölni, mégpedig a latin elnevezéseikkel. Ószövetség: *Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium, Iesu Nave (Iosue?), Iudices, Ruth, Regnorum I-IV, Paralipomenon I-II, Esdrae I-II, liber Psalmorum I-CL, cantica canticorum, Ecclesiastes, Iob, Esther, duodecim prophetae (Osee, Amos, Ioel, Abdias, Ionas, Micheas, Naüm, Abacuc, Sophonias, Aggaeus, Zacharias, Malachias), Isaias, Hieremias, Ezechiel, Daniel.* Újszövetség: *evangelia quatuor (Matheus, Marcus, Lucas, Ioannes), Actus apostolorum, Catholicae epistolae (Petri I-II, Iacobi, epistula IIIa Ioanni, Iudas), epistulae Pauli XIV (ad Romanos, ad Corinthios I-II, ad Galatas, ad Ephesios, ad Philippenses, ad Colossenses, ad Thessalonicenses I-II, ad Timotheum I, ad Titum, ad Philemonem, ad Hebraeos).*

<sup>33</sup> Ezt megerősíti a III. 81. csak sokkal hosszabban és részletesebben kifejtve: a Szentháromság misztériuma, Krisztus megtestesülése és a Krisztus-esemény, a főbb bűnök mibenléte és ezen bűnös cselekedetek következménye, az erények ismerete és gyakorlásának megtanítása.

zsoltározni, el tudják-e énekelni a *Gloria Patri*, a *Sanctust*: „*Ut episcopi diligenter discutiant per suas parochias presbiteros, eorum fidem, baptisma, et missarum celebrationes, ut et fidem rectam teneant, et baptisma catholicum observent, et missarum preces bene intellegant, et ut psalmi digne secundum divisiones versuum modulentur, et dominicam orationem ipsi intellegant, et omnibus praedicent intellegendam, ut quisque sciat quid petat a Deo: et ut Glori Patri cum omni honore apud omnes cantetur; et ipse sacerdos cum sanctis angelis et populo Dei communi voce Sanctus, Sanctus, Sanctus decantet.*” (III. 69.).

#### 1. 2. 6. 4.

A papszentelés előtti vizsga tételei:

Több rendelkezés is megerősíti, hogy a klerikusnak a szentelés előtt vizsgát kell tennie.<sup>34</sup> A az alább közölt jogi corpusok azonban ennek a részletes tételsorát is hozzák. Ezek: *Capitula examinationis generalis* (VIII.); valamint a *Capitula de doctrina clericorum* (IX.). Érdekes, hogy még nem presbyter a jelölt, mégis a püspök a következő formula szerint teszi fel kérdéseit: „*Interrogo vos presbyteri...*”. Nézzük a tételeket röviden:

##### 1. 2. 6. 4. 1.

*Capitula examinationis generalis* (VIII.):

- A katolikus hitvallás és az Úr imájának ismerete, értelmezése: „*Interrogo vos presbyteri quomodo credetis ut fidem catholicam teneatis seu symbolum et orationem dominicam sciatis vel intellegitis.*”
- A papokra vonatkozó kánonok ismerete: „*Canones vestras quomodo nostis vel intellegitis.*”
- A bűnbánattartás rítusának ismertetése és magyarázata: „*Benitentialem (sic!) quomodo scitis vel intellegitis.*”
- A római rítusú mise ismerete és magyarázata: „*missam vestram secundum ordinem Romanam quomodo nostis vel intellegitis.*”
- Az evangélium olvasása és a járatlanoknak való magyarázata: „*Euangelium quomodo legere potestis vel alios inperitos erudire potestis.*”

---

<sup>34</sup> V. 4., és: VII. 1., 2., 9., 13.

- Az egyházatyák homíliáinak értelmezése, és továbbadása: „*Homelias orthodoxorum patrum quomodo intellegitis, vel alios instruere sciatis.*”

- A római rítusú zsoltosma ismertetése, és főünnepeken történő éneklésének ismerete: „*Officium divinum secundum ritum Romanorum in statutis sollempnitatibus ad tecantandum (sic!) quomodo scitis.*”

- A keresztség szertartásának ismerete és magyarázata: „*Baptisterium quomodo nostis vel intellegitis.*”

- Innentől egy kiegészítő tételt találunk azon klerikusok számára, akik „kánoni életet élnek” (*vita canonica*): 9. A kánoni életük ténylegességének vizsgálata: „*Canonicos interrogo si secundum canones vivant, an non.*”

#### 1. 2. 6. 4. 2.

*Capitula de doctrina clericorum* (IX.: „*Haec sunt quae iussa sunt discere omnes ecclesiaticos*”):

- A Szent Atanáz-féle hitvallás ismerete: „*Fidem catholicam sancti Athenasii et cetera quaecumque de fide.*”

- Az Apostoli hitvallás ismerete: „*Symbolum etiam apostolicum.*”

- Az Úr imádságának ismerete és magyarázata: „*Orationem dominicam ad intellegendum pleniter cum expositione sua.*”

- A szakramentárium ismerete, használata, a votív misékre vonatkozó előírások ismerete: „*Librum sacramentorum pleniter tam canonem missasque speciales ad commutandum pleniter.*”

- A katekumenek és a megszállottak felett végzendő exorcismus ismerete: „*Exorcismum super caticuminum sive super demoniacos.*”

- Lélekajánlás: „*Commendationem animae.*”

- Bűnbánati liturgia: „*Paenitentialem.*”

- Naptárismeret (?): „*Compotum.*”

- Az éjszakai zsoltosma római módon történő éneklése: „*Cantum Romanorum in nocte.*”

- A mise éneklése római módon: „*Et ad missa similiter.*”

- Az evangélium ismerete, magyarázata, és az igeliturikus naptár használata: „*Euangelium intellegere, seu lectiones libri comitis.*”

- A vasárnapi és főünnepi homília-tartás kánonjainak ismerete: „*Omellas dominicis diebus et solemnitatibus dierum ad praedicandum canonem; monachi regulam similiter et canonem firmiter.*”

- A lelkipásztori könyvek és a szertartáskönyvek használata, ismerete: „*Librum pastoraalem canonici atque librum officiorum.*”

- Geláziusz pápa lelkipásztori levelének ismerete: „*Epistulam Gelasii pastoraalem.*”

- Levelek, feljegyzések készítése: „*Scribere cartas et epistulas.*”

## 2. FEJEZET

### A RÓMAI RÍTUSÚ LITURGIA ALAKULÁSA A VIII-IX. SZÁZADBAN

Az előző fejezetben már láthattuk, hogy Nagy Károly imperium-építő politikájához felhasználja a nyugat-európai civilizáció liturgikus egységének régóta érlelt ideáját. A liturgikus reform konkrét kivitelezésének vizsgálata azonban megmutatja, hogy az egész háttérben meglévő motivációs horizont alapvetően nem politikai, hanem kultikus és egyházkormányzati, egyházjogi.<sup>35</sup>

#### 2. 1. A karoling liturgikus reform okai és a végrehajtás főbb vonalai

Amikor Károly átveszi apjától a frank hódoltság feletti trónt (768) sajátos liturgikus sokszínűséggel és problémakörrel találkozott.

A kontinens keresztény missziója évszázadok óta zajlik. Egyes területeken kiforrott gallikán rítusú liturgikus élet zajlik, de ez nem általánosítható. A javarészt bencés szerzetesek által vezetett germán térítés a római liturgikus rendet hozza magával, viszont ez számos inkulturációs problémát eredményezett. A Rómából hozott sacramentariumok<sup>36</sup> csak jelentékeny adaptációval lennének alkalmazhatók, hiszen az evangelizált germán népcsoportok vérmérséklete, civilizációs viszonyai, földrajzi elhelyezkedése olyannyira más,

---

<sup>35</sup> E téma áttekintéséhez a következő tanulmányokat hívtam segítségül: REYNOLDS R. E., *The Organisation, Law and Liturgy of the Western Church*, in MCKITTERICK R., (szerk.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. II. c. 700 – c. 900, Cambridge University Press, 1995, 617-621; BISHOP E., *La réforme liturgique de Charlemagne*, in EL 45 (1931)186-207; VOGEL C., *Les motifs de la romanisation du culte sous Pépin le Bref (751-768) et Charlemagne (774-814)*, in AA. VV., *Culto cristiano politica imperiale carolingia*, Maggioli, Rimini, 1977, 15-41.

<sup>36</sup> A *sacramentarium* az egyes szertartások eukológia-gyűjteménye; sokáig a könyv szinonimája a *missale*, vagy *liber missarum*, mivel ez utóbbi nem csak a mise szövegeit tartalmazza, hanem minden más liturgikus cselekmény imaszövegeit is. Nagy Szent Gergely pápától kezdve az egyes liturgikus cselekmények szövegállománya nemcsak rögzül, hanem használata normatív is lesz – lezárul tehát a rögtönzés, és az ajánlott szöveghasználat kora –, ezért szükségessé válik használható formátumú és szerkesztésű liturgikus könyv. A könyvek kritikai kiadásának fejlődésében szerepel mindig a kutató neve is, ami az ő kutatására és közzétételére utal, tehát sohasem a szerzősége, hiszen ez legtöbbször ismeretlen. E témáról részleteiben: FOLSOM C., *I libri liturgici romani*, in *Scientia Liturgica*, vol. I., 263-273.

mint a szertartáskönyvek világa, hogy az ilyen kultikus nehézségeket a misszionáriusok csak a hozott szövegek és rítusok átírásával, illetve olyan *ad hoc* megoldásokkal tudják áthidalni, mint a helyi germán néptörzs beszélt nyelvének alkalmazása a szertartások során, főleg a kereszteléskor.<sup>37</sup> Ezen inkulturációs helyzetkezelés legfőbb nehézsége pont ebben áll, vagyis, hogy a germán misszió nem összehangoltan, valamiféle missziológiai stratégia mentén zajlott, hanem teljesen spontán mód, éppen ezért az alap római liturgia szinte törzsenként és falvanként alakult, változott, de sohasem esszenciális értelemben, hiszen a misszionáriusok nem alkottak új könyveket, hanem a római anyagból csak az akkor ott szükséges eukológiát dolgozták át.<sup>38</sup> E missziós helyzetet ilyen értelemben bonyolította, hogy a kontinentális Európát nemcsak az „Itáliából irányított” bencések evangelizálják az 500-700-as években, hanem a brit szigetekről is; kelta rítusú, kelta és angolszász szerzetesi közösségek vándorolják be északi irányból a kontinenst, hozva magukkal Római szokásoktól teljesen idegen, de a helyi lakosság körében mégis nagy tetszést arató liturgiájukat.<sup>39</sup>

Azok a közösségek, amelyek a keresztény hittelt korábban, még az *imperium romanum* idején találtak ekkorra már érett keresztény identitástudattal bírnak, a liturgikus életük is már kiforrott, kellően dokumentált.<sup>40</sup> A frank hódítással szembeni területi-politikai és szellemi autonómiáért folytatott küzdelmeik mindig kötődnek a rítusukhoz való ragaszkodáshoz is. Belső, és nem alaptalan meglátásuk volt, hogy a liturgikus sajátosságaik feladása, az identitásuk feladását is jelentené, éppen ezért bárminemű liturgikus uniformizálási törekvést rendszerint elutasítottak. A VII. századtól kezdve két ilyen markáns „gócpont” kristályosodott ki: az ambrózián rítusú Milánó, és a galliai Chalon-sur-Saône városában rendszeresen összegyűlő gall püspökök zsinata.<sup>41</sup>

Milánó liturgikus romanizációjával már több pápa is kísérletezett, de a város politikai, és nem utolsó sorban gazdasági ereje mindig meg tudta törni az ez irányú, általában burkolt tevékenységet.<sup>42</sup> A gall püspökök pasztorális problémákra keresve a választ – tehát sohasem

---

<sup>37</sup> LODI E., *i. m.*, 816-817.

<sup>38</sup> Az így születő szövegvariánsok mibenlétéről, és a római szertartásokra gyakorolt hatásokról: DESHUSSES J., DARRAGON B., *Concordances et Tableaux pour l'étude des grands sacramentaires*, voll. I-VI., Fribourg, 1982-1983.

<sup>39</sup> PINELL I PONS J., *La liturgia celtica*, in *Anàmnesis*, vol. II, 67-70.

<sup>40</sup> Vö. NEUNHEUSER B., *Storia della liturgia attarverso le epoche culturali*, Roma, 1983<sup>3</sup>, 75-80.

<sup>41</sup> Erről még lesz szó e fejezetben. Az ekkor lyoni központú gall egyház liturgiájáról, és a liturgiájuk által is őrzött kulturális és egyházi öntudatáról az egyik legátfogóbb mű – kutatásaink alapján: BUENNER D., *L'ancienne liturgie romaine, Le rite lyonnais*, Vitte, Lyon – Paris, 1934.

<sup>42</sup> TRIACCA A. M., *i. m.*, 95.

dogmatikai kérdésekben – a saját kiérlelt, megimádkozott elképzeléseik szerint döntenek, gyakorta egyáltalán nem törődve azzal, hogy Róma, vagy a római megoldást követő más helyi egyházak a helyzetet másként oldanák meg. Ez a liturgikus-pasztorális alternatív út különösen a bűnbánattartás, a bűnbánati fegyelem terén torkollott jelentős egyházpolitikai feszültségekbe.<sup>43</sup>

Az ambrózián illetve a gallikán liturgikus családok történetét tanulmányozva, meglepve tapasztalhatjuk, hogy a földrajzi távolság ellenére, mindkét – egyébként egymással jelentős rituális rokonságban lévő – liturgia milyen sokban merített a bizánci liturgiából, és a görög illetve kis-ázsiai liturgikus mentalitásból.<sup>44</sup> Az alapja ennek mind Milánó, mind a jelentős korabeli gall városok (Lyon, Marseille, Narbonne, Poitiers stb.) esetében az erős kereskedelmi kötődés a keleti világhoz, melyre aztán ráépülhetett a görög teológia iránti fokozott érdeklődés is – e közösségek püspökei vitás teológiai kérdésekben, vagy zsinatokon néha a konstantinápolyi álláspontot osztották, adott esetben akár még Róma ellenében is.<sup>45</sup> E bizánci kapcsolat nyilvánvalóan sok eredménye, gyümölcse mellett számos nehézséget is okozott, főleg akkor, amikor a görög világ súlyos belső válságot él meg, értve ez alatt a VIII. századra tetőző ikonoklaszta eretnenség okozta krízist.<sup>46</sup> A középkor sokszor könnyen címkézett az „eretnek”, vagy „eretnekgyanús” matricákkal, ezért ekkoriban a bizánci „liturgikus kereskedelem” egyházpolitikai szempontból nem volt mindig veszélytelen.

Általában kevésbé köztudott, hogy egészen a IX-X. századokig Róma városának liturgiája nem volt egységes, pontosabban egyrítusú.<sup>47</sup> A városnak kezdettől megvolt a maga sajátos liturgikus fejlődése, érlelődése, viszont Nagy Szent Gergely pápa óta, a pápa személyes, a szűk udvartartásával, és/vagy vendégeivel végzett „magán-liturgikus” élete, illetve az egyházközségei látogatásakor használt rítusa fokozatosan elkülönült a plébániákon (vagy a korabeli elnevezéssel élve: *tituli*) végzett szertartások rendjétől.<sup>48</sup> Ezen „együttélés”

---

<sup>43</sup> VOGEL C., *Il peccatore e la penitenza nel medioevo*, LDC, Leumann, 1988, 14-15.

<sup>44</sup> Az ebben és az előző fejezetben említett, az ambrózián és a gallikán liturgiákról szóló publikációkban részletesen bemutatják e „keleti kapcsolat” kultikus eredményeit.

<sup>45</sup> Például az ún. „Három fejezet” anathémája kapcsán; vö. TRIACCA A. M., *i. m.*, 93; SIMONETTI M., *Tre capitoli*, in DPAC, vol. II., 3507-3508; és DH 416-420.

<sup>46</sup> Az egész dogmatikai megoldásáról: DH 600-603.

<sup>47</sup> Chavasse kutatásai e tekintetben alapvető jelentőségűek: CHAVASSE A., *La liturgie de la ville de Rome du V<sup>e</sup> au VIII<sup>e</sup> siècle*, voll. II., Fribourg, 1993; ID., *A Rome, au tournant du V<sup>e</sup> siècle, Additions et remaniements dans l'ordinaire de la messe*, in EO 5 (1988) 25-42.

<sup>48</sup> Mindezen itt közölt információkat, és az említésre kerülő *sacramentariumok* összehasonlítását magam végeztem el, a két könyv anyagának összehasonlításával, merítve a köteteket bevezető tanulmányokból is.



két tanúja, melyek a római liturgia történetének máig legfontosabb forrásai is, a plébániákon használt Sacramentarium Gelasianum Vetus (GeV)<sup>49</sup>, illetve a pápa könyve, a Sacramentarium Gregorianum (Gr)<sup>50</sup>. A két római rítus szemléletében, gesztusaiban, szövegeiben legalább annyi az átfedés, az egyezés, mint amennyi a különbség. A két liturgia forrásanyaga egy, de a feldolgozásuk más. A legszembeötlőbb differenciákat a következők jelentik:

- A GeV a plébániák populáris egyházi világának képződménye, míg a Gr egy zárt, spirituálisan és kulturálisan képzett kis közösség *lex orandiját* mutatja.
- A GeV gesztusai sokszínűek, változatosak, míg a Gr rítusai egyszerűek, kimértek.
- A GeV rubrikái részletesek, aprólékosak, míg a Gr rubrikái szegényesek.
- A GeV szövegei hosszúak, komplexek, a Gr szövegei az ősi római epigramma-stílust követik.
- A GeV nagyon sokat merít a Róma városában is jelenlévő görögség liturgiájából és spiritualitásából, míg a Gr ettől mentes.
- A GeV anyaga szinte teljesen lefedi a keresztény élet spektrumát, míg a Gr eukológiája csak a leglényegesebb, legszorosabban vett liturgikus tematikát érintik.
- A GeV liturgiája élénk, látványos, míg a Gr száraz, tömör.

Az előző fejezetben említettük, hogy Károly római látogatásai során mindig részt vesz a pápai liturgián. A liturgikus benyomásait nyilván nem tudja szakmailag is feldolgozni, viszont az számára is szembeötlő, hogy a plébániák liturgiája Rómában is más. A személyes spirituális és az egyházpolitikai intenciói miatt úgy dönt, hogy a pápa liturgiáját teszi meg alapnak birodalma területén, mert abban mind liturgikusan, vagyis szakmailag, mind politikai, jogi szempontból olyan rendezettséget, letisztultságot sejt, amely a hódításai területén egységes rendező elvként hathat.

Érdekes, hogy a Rómától északra az ambrózián illetve a gallikán liturgiák „külön utakon járnak”, az identitásukat még Rómától is féltve őrzik, mégis Róma liturgiája – ha töredékesen is – de hatással volt rájuk. Nagy Konstantintól kezdve lendületet kapnak a keresztény

---

<sup>49</sup> MOHLBERG L. C. (szerk.), *Liber sacramentorum romanae aeclesiae ordinis anni circuli. Sacramentarium Gelasianum*, Herder, Roma, 1981. A zárójelben a könyv hivatalos, szakmai rövidítését közlöm, mint a majd a későbbiekben is.

<sup>50</sup> DESHUSSES J. (szerk.), *Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, Fribourg, 1979.

zarándoklatok szerte a világban és a világból, és e zarándoklatok egyik fő célja, a Szentföld evidenciája mellett, Róma városa, és azon belül is Péter és Pál apostolok, valamint a híres római vértanúk ottani emlékhelyei, sírja miatt. A zarándoklatok ekkoriban – és ez így volt a Szentföld esetében is<sup>51</sup> – jelentős liturgikus „exportot-importot” bonyolítanak le, ugyanis az idegen földről származó keresztény számára a „szent hely” liturgiája nemcsak másolható „egzotikumként” jelenik meg, hanem valamiféle hierarchikus többlettel is bír a sajátjához képest. Róma liturgiája, és itt most a *titulusok* rítusait kell értenünk, nemcsak jó ötleteket adott, hanem a GeV gall földre vitele az ottani gallikán liturgikus könyvek alakulását is befolyásolta.<sup>52</sup> Ha ezt a jelenséget Károly intencióihoz kapcsoljuk, azt kell mondanunk, hogy a másiktól való tanulás, annak spontán másolása egy liturgikus család belső életét tekintve alapjában véve egészséges folyamat, míg az „uniformizálás” negatív következményeket is hordoz magával.

Károly egyik itáliai útján ismerkedik meg a kor egyik egyházi géniuszával, a yorki bencés Alkuinnal (740-804), aki a liturgikus elképzeléseinek kivitelezője, koordinálója lesz.<sup>53</sup> Ő fogalmazza meg az uralkodó kérését I. Adorján pápa felé, mely szerint szüksége lenne annak a könyvnek egy példányára, amelyet a pápa maga is használ, és amely mentes minden plébániai, vagy egyéb kultikus és kulturális kontaminációtól (*immixtum*). Noha a pápának értésére adták, hogy mindez egy egységesítő jellegű és átfogó liturgikus reform érdekében történik, ő sokáig gyanakodva fogadta e kérést, mivel nem látta át Károly „liturgikus politikájának” igazi indítékait, ugyanis a pápa számára a frank fejedelem bizánci politikája megmutatta, hogy az uralkodó politikája néha nem koherens. Károly Bizánccal ekkor egyfelől elzárkózó és gyanakvó volt, másfelől viszont olyan szívéllyesség járta át a kapcsolatukat, mely

---

<sup>51</sup> A leghíresebb ilyen liturgikus és spirituális szentföldi beszámoló a patrisztika korában: *Itinerarium Aetheriae* (vagy más írásmódban: *Egeriae*), in CCL 175, 37-90 (ugyanaz itt is fellelhető jó kiadásban: SCh 21, 96 kk.). Magyar nyelven is megjelent, jó előtanulmánnyal: IVANCSÓ I., *Eteria útinaplója*, Nyíregyháza, 1996. Eteria feljegyzései a szentföldi liturgikus cselekményekről nagy hatást gyakoroltak a keresztény nyugati liturgikus életének alakulására.

<sup>52</sup> Vö. MOHLBER L. C. (szerk.), *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung*, Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, Münster 1918; BURGET R., *Rhétorique et liturgie en Gaule mérovingienne: l'exemple des rituels et des oraisons de l'offertoire de la messe*, in: <http://theses.enc.sorbonne.fr/document78.html>

<sup>53</sup> Alkuin életéről nagy számú bibliográfia áll a rendelkezésünkre; ami liturgikus szempontból a legátfogóbb: ELLARD G., *Master Alcuin Liturgist. A partner of our Piety*, Chicago, Loyola University Press, 1956; jó recenzót írt erről V. Raffa: EL 71 (1957) 339-341.

megmutatkozott a már említett bizánci liturgikus szokások átvételében is.<sup>54</sup> Többszöri sürgetésre megérkezett Aachenbe a kért pápai *sacramentarium immixtum* (GrH)<sup>55</sup>, és ezzel kezdetét vette a karoling liturgikus reform ideje.

A könyv kérése, és annak alapul vétele bárminemű átalakításhoz alapjában véve prudens elgondolás volt, hiszen nem kellett kitalálni azt, ami már létezett, illetve vonatkozási pontként szolgált az újdonságok megalkotásához. E könyv-kérés, és a kapott könyv alaplájként való kezelése azt is megmutatja, hogy a liturgia írott bázisának egysége nélkül semmilyen egyéb egységesítés sem valósítható meg. A germánok között végzett missziós munka során keletkezett kisebb szövegadaptációktól eltekintve, mind a kelta, mind az ambrózián liturgia, de sokkal inkább a gallikán kész *sacramentariumokkal* és egyéb könyvekkel bírt már a VIII. században.<sup>56</sup> Szedjük ezek közül a legjelentősebbeket csokorba:

a) Kelta liturgia:

- „*Stowe*” *Missale*.<sup>57</sup>

b) Ambrózián liturgia:

- *Sacramentarium Bergomense*.<sup>58</sup>

c) Gallikán liturgia:

- *Sacramentarium Gallicanum Vetus*.<sup>59</sup>

- *Missale Francorum*.<sup>60</sup>

- *Missale Gothicum*.<sup>61</sup>

---

<sup>54</sup> Adorján a II. nikaiai zsinat döntéseit a szentképek tiszteletéről, valamint a klérus és a szerzetesség jogairól és kötelességeiről elfogadta, Károly viszont nem. Erről bővebben, és a zsinati határozatok szövegei (eredetiben, és latin és olasz fordításban): *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, EDB, Bologna, 1991, 132; a zsinati kánonok: 133-156.

<sup>55</sup> LIETZMANN H., BORNKAMM H. (szerk.), *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*, Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, Münster, 1921.

<sup>56</sup> Mindezt jól részletezi: GAMBER K., *Sakramentarstudien und andere Arbeiten zur frühen Liturgiegeschichte*, Pustet, Regensburg, 1978.

<sup>57</sup> WARREN F. E. (szerk.), *The Stowe Missal*, London, 1920.

<sup>58</sup> PAREDI A. (szerk.), *Sacramentarium Bergomense*, Bergamo, 1962.

<sup>59</sup> MOHLBERG L. C. (szerk.), *Missale Gallicanum Vetus*, Roma, 1958.

<sup>60</sup> MOHLBERG L. C. (szerk.), *Missale Francorum*, Roma, 1957.

<sup>61</sup> MOHLBERG L. C. (szerk.), *Missale Gothicum*, Roma, 1961.

## 2. 2. A liturgikus reform végrehajtása

A pápa megküldte tehát a kért könyvet, amely a GeV-ra épülő római plébániai, pasztorális jellegű liturgikus behatásokat tekintve valóban *immixtum* volt, de benső szövegállománya korántsem egységes: a VII. század elejétől kezdve számos kisebb-nagyobb redakción esik át, illetve más kötetekből vesznek bele anyagokat. E. Lodi többször idézett monumentális forrás-gyűjteményében röviden feltérképezi a GrH nem Nagy Szent Gergely pápától származó pápai eredetű eukológiáját (mintegy 65 oráció), és az egyéb, kisebb jelentőségű *sacramentariumokból* származó anyagait (167 szöveg).<sup>62</sup> A GrH is rögzít tehát „nem pápai” liturgikus gyakorlatot, s talán pont ezen jellege miatt találtatott alkalmatlannak arra, hogy a gall-germán világban elterjedjen. A kapott *Sacramentarium Gregoriano-Hadrianeum* ugyanis, ha nem volt a *populus* számára használható Rómában, akkor nyilván a latin kultúrától és mentalitástól teljesen idegen ultramontán közösségek számára még kevésbé volt alkalmas.

Alkuin és, főként bencés munkatársai elkezdik módszeresen átdolgozni a GrH-t, és ezáltal a benne foglalt római liturgikus élet egészét. Említettük már, hogy a *sacramentarium* – és a tőle csak a nevében, de tartalmában ekkor még egyáltalán nem különböző *missale* – nemcsak az eucharisztia ünneplését foglalta magában, hanem minden más liturgikus cselekmény rubrikáit és eukológiáját is, ideértve a kalendáriumot is.

Nézzük a reform fő munkálatait a liturgia egyes területeire bontva:

### a) A mise:

A karoling időszak *ordo missae*-jével a későbbiekben részletesen is foglalkozunk. Itt most a GrH „átalakulásának” fázisait vegyük számba.<sup>63</sup>

- Alkuin kijavítja a szöveget grammatikai és retorikai szempontok szerint.
- A már említett gallikán *Gelasianum* szövegéből jelentős anyagokat átcsoportosítanak ide.
- A gall és germán népléleknek devocionális okokból fontos, ún. votív miséket csatolnak a kapott anyaghoz.
- Integrálják a Rómában nem ismert szentek miséit is a mise-formuláriumok közé.

---

<sup>62</sup> LODI E., *i. m.*, 727-776.

<sup>63</sup> Itt az alábbiakban közölt vizsgálatokat vesszük alapul: CATTANEO E., *i. m.* 168-169; LIETZMANN H., BORNKAMM H., *i. m.*

b) A mise olvasmányrendje, az olvasmányok szövege:

A nyugati egyház Bibliahasználata a liturgiában, egészen a karoling időszakig meglehetősen kaotikus volt, mind a szövegek számát és tekintélyét illetően (egy cselekményen belül), mind a szöveg *corpusát*, grammatikai, fordításbeli stb. milyenségét tekintve. Szent Jeromos Bibliafordítása, a *Vulgata*, nem tudta teljesen kiváltani a *Vetus Latina*, és annak számtalan szövegvariánsának használatát a liturgiában, sőt a *Vulgata* szövege is kontaminálódott ott, ahol azt használták. Alkuin megtisztítja a *Vulgata* szövegét,<sup>64</sup> majd ezt követően az egyháziakra vonatkozó *capitularéban* el is rendelik, hogy ezt a Bibliát kell használni.<sup>65</sup>

A liturgikus cselekményekhez akkortájt nem készítettek még rendszerezett szöveggyűjteményeket (olvasmányos könyvek, lekcionáriumok), hanem magát a Bibliát használták. Készítettek azonban olyan zsebkönyveket, amelyek ünnepekre és cselekményekre lebontva hozták a felolvasandó bibliai szövegek jelzéseit. E *comes*, vagy *liber comitis* néven ismert, mai szóval igeliturikus naptárokból több verzió is létezett a karoling korban, ezért Alkuin ebben is próbál egységesíteni. A legismertebbek kronológiai sorrendben:<sup>66</sup>

- Würzburgi Comes (600 és 650 között keletkezett),
- Murbachi Comes (700 körül),
- Alkuin Comese (700 körüli az alapja, azt dolgozza át Alkuin),
- Leningrádi Comes (750 körül),
- Párizsi Comes (750 körül).<sup>67</sup>

c) Zsoltározás és egyházi éneklés:

Az első fejezetben, amikor a papságnak a korabeli *capitulárek* által szabályozott életét vizsgáltuk, láthattuk, hogy a római *modus psallendi* átvétele és használata mennyire központi helyen volt, nemcsak Károly, de már apja, Pipin intézkedései között is: a meghódított terület lakosságának dicsőítése legyen egy („*in psallendi ordine copulata*”) annak a Rómának a dicsőítésével, akivel egy a hitben.<sup>68</sup> Bourque kutatásaiban arra jutott, hogy *Breviarium*

---

<sup>64</sup> Ez az ún. Alkuin-Biblia; vö. FISCHER B., *Die Alkuin-Bibel*, Freiburg, 1957.

<sup>65</sup> *Capitularia ecclesiasticum*, 20 – a részletekért ld. e dolgozat 1. 2. pontja.

<sup>66</sup> A *comes* előtti helyiségnév a jelenlegi őrzési helyre vonatkozik, Alkuin neve pedig itt a neki tulajdonítást mutatja.

<sup>67</sup> E *comesek* részleteihez, keletkezésük körülményeihez: FOLSOM C., *i. m.*, 274-278, és PALAZZO É., *i. m.* 163-165.

<sup>68</sup> Ld. MGH *Concilia II, supplementum*, p. 21.

*Apostolorum* néven létezett egy, a mai zsolozsmáskönyvhöz csak kissé hasonlító zsolttáros imakönyv a világi klérus számára, amolyan *vademecum*, amely által konkrétan lehetővé vált, hogy a klérus rendszeresen zsolttározhasson.<sup>69</sup> Folsom kiemeli, hogy a gallikán liturgia, az összes többihez képest a leginkább ragaszkodott a Szent Jeromos által készített vulgatafordításhoz a zsolttározásában,<sup>70</sup> ezért Alkuin ezt a gallikán áthagyományozást<sup>71</sup> egyetemes használatúvá rendelteti el.<sup>72</sup>

Már Károly előtt megkezdődött az ún. *cantilena romana* integrálása mind a germán világ szertartásaiba, mind a gallikán liturgiába.<sup>73</sup> Ez az integrációs folyamat oda vezetett, hogy gyakorlatilag a IX. századra, mind az egyes cselekményekre, mind az egyházi év heortológiájára összeállt az egyetemessé tett római liturgia énekrendje.<sup>74</sup> A folyamat összes elemét, vagyis az antifónás és egyéb énekes könyvek középkori kéziratgyűjteményének kritikai bemutatását Hesbert tette lehetővé *Corpus Antiphonarium Officii* című hatkötetes munkájában – az általa hozott szövegek és szövegtörödékek (néhol dallamjelzéssel!) pontos képet festenek a karoling kor egyházi énekléséről.<sup>75</sup>

d) Szentségek, különösen is a keresztség és a bűnbocsánat szentsége:

A német nyelv legősibb nyelvemlékei közé tartoznak azok a kis keresztelési hitvallások és imák, amelyeket a germánok missziója idején a VII-VIII. században használtak, és írásban rögzítettek a cselekményt végző szerzetesek.<sup>76</sup> Károly nagy hangsúlyt fektetett népei megkeresztelésére, és ennek politikai, sőt politikai-teológiai okai is voltak. A keresztséggel nemcsak Isten Országának letéteményese, és az Egyház tagjává válik a hívő, hanem a károlyi *imperium* igazi, „igazhitű” alattvalójává is.<sup>77</sup> A keresztség komolyan vétele állami ügy, éppen

---

<sup>69</sup> BOURQUE E., *Le Gélasien du VIII<sup>e</sup> siècle*, vol. I., Québec, 1952, 398.

<sup>70</sup> Róma például még ekkor is ragaszkodott a *Vetus Latina* zsolttáranyagához, ezért ezt a középkor hajnalán is még *Psalterium Romanum* néven említik. Vö. FOLSOM C., *i. m.*, 290.

<sup>71</sup> *Psalterium Gallicanum* néven terjedt el.

<sup>72</sup> FOLSOM C., *i. m.*, 290-291.

<sup>73</sup> Vö. Paulus Diaconus feljegyzését erről: PL 95, 720.

<sup>74</sup> PALAZZO É., *i. m.*, 150-151.

<sup>75</sup> HESBERT R. J., *Corpus Antiphonarium Officii*, voll. I-VI., Roma, 1963-1979.

<sup>76</sup> Vö. 2. lábjegyzete e fejezetnek.

<sup>77</sup> Erről bővebben: CONGAR Y., *L'Ecclesiologie du haut Moyen Age*, Paris, 1968, 286-292.

ezért 802-ben a császár elrendeli, hogy mindenki tegyen neki hűségesküt, az eskü formulája pedig a keresztségi fogadás és hitvallás tartalmát követi, arra épít.<sup>78</sup>

A bűnbocsánat szentsége helyzetének karoling kori alakulása az összes liturgikus cselekmény közül talán a legkomplexebb.<sup>79</sup> Károly uralkodásának idején két bűnbánati liturgia feszült egyházjogilag is egymásnak: az ún. kánoni bűnbánattartás és a brit szerzetesek által a kontinensre importált ún. insuláris vagy tarifált, később „fűlgyónásként” ismertté vált bűnbánattartás. A kánoni az ősi rendtartást jelenti, amikor a püspök előtt a bűnbánó jelezte bűnét,<sup>80</sup> és kérte a felvételét a bűnbánók rendjébe, ekkor a püspök kiszabta a penitencia mibenlétét, a bűnbánót időlegesen, a penitencia idejére kizárta a közösségből, a közösséget felszólította a bűnbánóért való imára, majd a penitencia elvégzésekor, általában nagycsütörtök reggelén megadta a feloldozást, és a bűnbánót visszafogadta a hívők eucharisztikus közösségbe. E bűnbánattartás helyett a főleg gallikán és észak-itáliai területeken misszionáló brit szerzetesek egy másfajta rendet ajánlanak, mely jobban elterjed a nép körében: a bűnbánó a bűnét a papnak vallja be, aki az egyes bűnökért járó penitenciák listáját tartalmazó könyvből<sup>81</sup> kikeresi a megfelelő penitenciá(ka)t, a bűnbánó teljesíti azt, és a pap feloldozza őt. E két gyakorlat számos zsinati és egyéb teológiai vitát váltott ki a két lehetőség képviselői között, e vitákba sokszor az állami hatóságoknak is bele kellett avatkoznia. A megoldást Károly egyik barátja és tanácsadója, Orléans-i Theodulf adja meg: nyilvános bűnért nyilvános, vagyis kánoni bűnbánattartást kell végezni, míg nem nyilvánosért privátot.<sup>82</sup> E gyakorlat jelentősége, hogy a pap is aktorává vált ezen eddig csak a püspöknek fenntartott cselekménynek.

e) Patrisztikus szövegek alkalmazása a liturgiában, és az igehirdetés:

Az első fejezetben láthattuk, hogy a papok számára a karoling *capitulárek* igehirdetői feladatokat is előírtak. Ehhez nyilván szükség volt olyan Bibliamagyarázatokra illetve

---

<sup>78</sup> Károly keresztséggel kapcsolatos nézeteiről: HANSSSENS J. M., *Deux documents carolingiens sur le baptême*, in EL 41 (1927) 69-82.

<sup>79</sup> Az itt következő részt a téma legnagyobb ismerőjének kitűnő munkája alapján, összefoglalva hozom: VOGEL C., *i. m.*; a könyv elején kitűnő bevezető tanulmányt találunk (9-28), majd következnek a források eredeti nyelven és olasz fordításban, és néhol kommentárokkal is (31-322).

<sup>80</sup> Vogel imént említett művében írja, hogy nincs arra vonatkozóan adat, hogy valaha az Egyházban létezett volna a nyilvános bűnbevallás „intézménye”. A szentséggel mindig (!) együtt járt – a megtérés komolysága meg is követelte – a szeretet lényeges eleme, a diszkréció. Vö. VOGEL C., *i. m.*, 15.

<sup>81</sup> E könyv a *liber paenitentialis*.

<sup>82</sup> Ld. PL 105, 215A-D.

rendszerző teológiai művekre, amelyek segítségével a pap fel tudott e szolgálatra készülni (ezek ismerete is rendeletileg elő volt írva). Ezt a szükséghelyzetet oldja meg a montecassinoi Paulus Diaconus,<sup>83</sup> aki összeállít az *officiumot* végző klerikusok számára egy olyan patrisztikus olvasmányrendet (a konkrét szövegekkel együtt), amelyeket bele lehetett illeszteni a zsoltárimádságba, és a prédikáláshoz is megfelelő teológiai bázist nyújtott. Ez az összeállítás számos *homiliarium* születését eredményezte a továbbiakban.<sup>84</sup>

## 2. 3. A liturgia romanizációjának hatása a lelkipásztori és a szerzetesi életre

### 2. 3. 1. A liturgia és a klerikusok imaélete, jámborsága

Mivel az egész karoling liturgikus megújulást képzett klerikusok és szerzetesek irányítják, és mert a karoling állameszme, ahogyan ez előző fejezetben láthattuk, jelentékeny módon épít a klerikusokra, a klerikusok mindennapi tevékenysége és spiritualitása sajátos hangsúlyt kap. Jungmann, a keresztény imádság történetéről írt munkájában világosan vázolja, hogy a karoling időszak keresztényének spiritualitása, személyes imaélete autentikus és markáns módon merített a liturgikus megújulásból.<sup>85</sup> Ennek mikéntjét Wilmart tárta fel, aki elvégezte a karoling időszaktól fennmaradt imakönyvek kritikai kiadását.<sup>86</sup> Munkája több szempontból is kiemelkedő: a) a nyugati egyház történetének legelső, és máig fennmaradt imakönyvei ezek; b) ezen imakönyvek vizsgálata – ahogyan azt itt mi is vázlatosan megtesszük – hitelesen tárja fel, miként hatolt a hívő ember spiritualitásába a kor szellemisége, és annak gyakorlati, kultikus dimenziója.

Könyvekről van szó, vagyis e művek olvasni és olvasott információt érteni tudó embert feltételeznek, és ez a kritérium a kor viszonyai között pedig eléggé behatárolható módon elsősorban a klerikusokra és a szerzetesekre vonatkozik. A szövegek elolvasása, mint majd látni fogjuk a következő fejezetben két *oratio* kapcsán, tartalmi szempontból mindenképpen klerikus használatot tételeznek fel. A hipotetikussága mindenképpen azzal magyarázható, hogy Wilmart a kritikai kiadás elején közölt rövid tanulmányában nem említi, hogy a szöveg

---

<sup>83</sup> Életéről, munkásságáról a legjobb írás fő művének bevezető tanulmányában olvasható B. Luisellitől: PAOLO DIACONO, *Storia dei longobardi*, Milano, 2000<sup>6</sup>, 71-100.

<sup>84</sup> Vö. GRÉGOIRE R., *Homélieux liturgiques médiévaux. Analyse de manuscrits*, Spoleto, 1980.

<sup>85</sup> JUNGMAN J. A., *Breve storia della preghiera cristiana*, Queriniana, Brescia, 1991, 71-81.

<sup>86</sup> WILMART D. A. (szerk.), *Precum libelli quattuor aevi karolini*, Roma, 1940.



klerikusoknak készült volna, még ha a tartalom erre is enged következtetni. Mindenesetre ezen imakönyvek alkalmas „szondái” tehát a karoling liturgikus reformok mibenlétének.

Imakönyvekről van tehát szó, mivel Wilmart kiadása négy, nagyjából azonos tartalmú kéziratot dolgoz fel:

- Libellus Trecensis (A.),
- Libellus Parisinus (B.),
- Libellus Coloniensis (C.),
- Magnus Libellus Turonensis (D.).

Nézzük, mit imádkozhattak akkoriban a klerikusok:<sup>87</sup>

A. Libellus Trecensis (Troyes):

[I.]

1. Oratio sancti Augustini
  2. Oratio sancti Hieronimi presbiteri
  3. Oratio sancti Gregorii papae
  4. Oratio de sancta Trinitate
  5. Oratio ad Crucem adorandam
  6. Orationes sancti Efremit diaconi
  7. Oratio eiusdem ad Patrem
  8. Oratio eiusdem ad personam Filii
  9. Oratio eiusdem ad personam Spiritus sancti
  10. Oratio eiusdem ad sanctam et individuum Trinitatem
  11. Oratio eiusdem ad dominum nostrum Iesum Christum
  12. Oratio eiusdem ad sanctam Mariam
  13. Obsecratio eiusdem ad sanctos Apostolos
  14. Obsecratio eiusdem ad plures Confessores
  15. Oratio pulchra
  16. Item alia oratio
  17. Oratio sancti Esidori
  18. Incipit confessio
- Explicit confessio pura

---

<sup>87</sup> A latin és az arab számok a kritikai kiadás megfelelő sorszámait.

Tegyünk néhány észrevételt:

a) Az idézett szentek: Ágoston, Jeromos, Gergely pápa, Efrém Izidor. Efrémtől több imádságot is hoz, vagyis a szír Efrém ismerete a gall Troyes városában jelentős lehetett. Ez megerősíti a gallikán közösségek és a keleti egyházak kapcsolatáról e fejezet elején említetteket.

b) A Szentháromság és annak Személyei iránti szeretet fontosságát mutatja hogy e 18 szövegből hat kifejezetten hozzájuk szól.

c) A „*confessio*” címmel említett ima Nagy Károly híres bűnbánati imája, mely aszketikus okokból igencsak elterjedt a birodalomban.<sup>88</sup>

d) A kereszthódolat világosan mutatja, hogy a szenvedés tematikája már a karoling korban jelen van a hívő lelkületben.

[II.]

1. Prima igitur ora sic orandum est.
2. Secunda vero hora orabit.
3. Tertia autem hora sic orabit.
4. Sexta hora sic orabit.
5. Nona hora sic orabit.
6. Vespertinis autem horis sic orare oportet.
7. Duodecima namque hora ita orandum est.
8. Ad completorium.

Megjegyzéseim: Egyértelmű, hogy szervezett módon végzik a zsolozsmát, így e *libellus* az *officium* kiegészítéseit közli.

[III.] Incipiunt psalmi de penitentia numero VII

1-7. A hét bűnbánati zsoltár szövege. A kor spiritualitásában a penitenciás lelkület jelentős szerepet kap.

B. Libellus Parisinus (Párizs):

[I.] In nomine Domini poscentibus et rensientibus vobis oracio cursus scribitur (1-8.).

---

<sup>88</sup> Vö. JUNGSMANN J. A., *i. m.*, 72; és: LODI E., *i. m.*, 812-815.

[II.]

1. Incipit oracio sancta
  2. Item alia oracio
  3. Oracio matutinalis
  4. Oracio ad laudem dei
  5. Oracio sancta
  6. Oracio quam sanctus Martinus episcopus fudit ad sepulcrum sancti Petri apostoli
  7. Item oracio sancta
  8. Oracio ad deprecandum dominum
  9. Oracio sancta
  10. Oracio matutinalis
  11. Item oracio sancta
  12. Item oraciones
- Expliciunt orationes – az imasorozat vége.

Néhány megjegyzésem: Általános imákat találunk itt, ezek közül kiemelkedik a korszak akkor leginkább tisztelt szentjének Tours-i Szent Mártonnak jelzett imája.

### C. Libellus Coloniensis (Köln):

[I.] In nomine sanctae Trinitatis incipit liber orationum

1-25. 25 gyakorlati jellegű előírás, „rubrika” a napi imádságok végzésével kapcsolatban

[II.] Pro iter agentibus

[III.] Incipit orationes de septem paenitentialibus psalmis (1-7.)

[IV.] De oratione dominica – bevezető a Miatyánkhoz

[V.] Orationes

1-2. Ad matutina

3. Ad completorium

[VI.]

1. Incipit confessio

2. Oratio quod pro inimicis orare debemus

3. Item de confessione peccatorum

4. Oratio sancti Ambrosii

5. Oratio utilis animae

[VII.] (1-2.)

Megjegyzések: Általános imákat találunk itt is, kiemelkedik ismét a bűnbánati lelkület.

D. Magnus Libellus Turonensis (Tour):

1-3. Bűnbánati jellegű imák cím nélkül

[I.] Incipit confessio sancti Fulgentii episcopi ad penitentiam dandam

Responsio sacerdotis.

Észrevételeim: A mély és őszinte bűnvallomásra a pap feloldozásért könyörög, vagyis tisztán megmutatkozik, hogy a penitencia szolgálata a pap feladata.

[II.] Incipit ordo orationum

1-4. Általános bevezető arra, miként kell az egyes helyzetekben imádkozni; e szövegcsoport központi, és egyben legterjedelmesebb rész a már többször is említett „*confessio*”.

[III.] Post psalmos de penitentia numero VII

1-7. Könyörgések a bűnbánati zsoltárokhoz.

[IV.]

1. Item psalmos et preces.

2. Post psalmum.

3. Incipit letania.

4. Oratio post letaniam.

5. Oratio generalis.

Megjegyzések: Az említett litánia, a mindenszentek litániája, amelyben összesen 56 szent neve szerepel, ebből római szent 12 (az apostolokat nem számítva), a többiek zömmel gall vagy germán eredetűek (a nevükből is ítélve).

[V.]

1. Psalmos.

2. Confessio criminum in matutinis et in completorio vel in quolibet.

3. Oratio.

Észrevételek: A második pontban található bűnvallomás nem más, mint egy részletes bűnkatalógus, és mellette ima feloldozásért.

[VI.]

1. Psalmos in laudibus canendos. Oratio in laudibus divinis, et gratiarum actionibus.
2. Oratio generalis.
3. Collectae.

Megjegyzések: Ez az egész rész az *officium* kiegészítő eukológiája.

[VII.]

1. Ymnus ad nocturnos.
2. Ymnus ad matutinos.
3. Hymnum ad prima.
4. Hymnus ad tertia.
5. Hymnum ad sexta.
6. Hymnus ad nonam.
7. Hymnus ad vesperum.
8. Ymnus ad completa.
9. Ymnum in sabbatum.
10. Ad completorium.
11. Oratio in cogitationibus inmundis.
12. Oratio pro lacrimis.
13. Oratio pro sapientia.
14. Oratio de sancta Trinitate.

Megjegyzések: A közölt himnuszgyűjtemény jó része a mai római *officiumban* is megtalálható. Érdekes, mennyire eltérő címenként a *hymnus* szó írása. Az itteni himnuszok a nap egyes óráihoz kötődnek, míg a következő egységben (VIII.) közöltek a liturgikus évhez.

[VIII.]

1. Hymnum de adventu Domini sive de sancta Maria.
2. Hymnum de adventu.
3. Hymnum de natale Domini.
4. Ymnum de natale Domini noctibus.

5. De epyphania ad vesperum.
  6. De quadragesima ad vesperum.
  7. Ad sanctam Crucem adorandam.
  8. Ymnum de pascha ad vesperum.
  9. Ymnum de pascha.
  10. Ymnum de pascha ad matutinos.
  11. Hymnum de ascensione.
  12. De pentecosten.
  13. Item de ascensione Domini.
  14. Ymnus communis Apostolis Martyribus et Confessoribus.
  15. Item unde supra.
  16. De uno Martyre.
  17. De uno Martyre.
  18. De uno Confessore.
  19. Ymnum in plurimorum Sanctorum.
  20. De Virginibus.
  21. Item ut supra.
- [IX.]
- I. Incipiunt cantica per dominicas (1-3.).
  - II. Item per dominicas (1-3.).
  - III. Canticum in sanctorum (1-3.).

Megjegyzés: A vasárnapi illetve a *sanctorale officiumának* zsoltáraihoz írt eukológia, és himnusz-gyűjteményt kapjuk itt.

- [X.]
1. Ymnum in dedicationis templi.
  2. Unde supra.
  3. Ymnum de natale Domini.
  4. Ymnum de Apostolis.

Megjegyzés: A VII. és a VIII. egység folytatása.

[XI.]

1. Oratio pura.
2. Item psalmus ex eadem causa.
- 3-8. Item psalmus.
9. Letania ut supra. Post letaniam preces.

Észrevétel: Az első pontban közölt imádság a bűnbánat és a dicsőítés sajátos kombinációja. A többi imaműfajjal már találkoztunk itt.

[XII.]. In laude dei oratio pura.

1. Psalmum
- 2-21. Item psalmus.
22. Letania.

Megjegyzések: A zsoltározáshoz találunk könyörgéseket. Az itt közölt „*letania*” nem tényleges értelemben vett litánia, hanem csak az ahhoz beilleszthető kiegészítő könyörgésekről van szó.

[XIII.] Oratio de quacumque tribulatione

- 1-3. Psalmus. – Csak zsoltárkönyörgések.

[XIV.] Item psalmi de tribulatione

- 1-5. Psalmus. – Ugyanaz, mint az előző egységnél.

[XV.] Si te praesens vita fastidiosa sit, et animum tuum delectat supernam patriam contemplare, hos psalmos decanta.

- 1-3. Psalmus.

Megjegyzés: A cím magáért beszél, az égi haza szemlélésének vágyát így imádkozza meg a középkor embere.

[XVI.]

1. Oratio ad Patrem.
2. Oratio ad Filium.
3. Oratio ad Spiritum sanctum.
4. Oratio ad sanctam Trinitatem.

5. Oratio ad dominum Iesum Christum.
6. Obsecratio ad sanctam dei Genetricem.
7. Obsecratio ad sanctos Apostolos.
8. Obsecratio ad venerabilem Benedictum.
9. Obsecratio ad plures Confessores.
10. Confessio peccatorum brevissima inter missas.
11. Oratio ad eucharistiae perceptionem.
12. Quando ad sumendum corpus et sanguinem dominicum accedimus, ita dicatur.
13. Oratio ad Crucem.

Megjegyzések: Az imák közül csak néhány újdonságot találunk itt az eddigiekhez képest. Kiderül, hogy bencés közegben születhetett e *libellus* jelen anyaga (ld. 8. ima), és fontosak még az eucharisztia méltó vételére felkészítő imák is.

[XVII.] Incipiunt versi venerabilis Bedae presbiteri collecti de singulis psalmis orationibus convenientes cotidianis

I-CL. A 150 zsoltár pár soros rövid összefoglalását közli ez az egység.

[XVII.] Canticum graduum.

CXIX-CXXXIII. Az előző jelölt részeinek variánsai. Az egység számozása is megegyezik az előzőével.

[XIX.]

1-2. Oratio.

3. Oratio post fidem catholicam quicumque vult salvus esse.

4. In laudem dei oratio pura.

5. Praefatio.

Explicit libellus necessarius.

Megjegyzés: E *libellus* utolsó imái. Zömmel dicsőítő jellegűek – talán a bibliai Zsoltárok könyvéhez hasonlítani akarva.

### **2. 3. 2. A liturgia és a pap viszonya a károlyi capitulárékban**

Az előző fejezetünk jogi forrásaiból vázoljuk fel a papok liturgiához való viszonyát:



### 2. 3. 2. 1.

A pap liturgikus lelkületének általános vonásai, a liturgikus fegyelem néhány általános szempontja:

- A papok feladatai: katekumenek oktatása, élőkért és holtakért való misézés, igehirdetés a népnek, a bűnösök bűnbánatának szolgálata: „*Catecuminos de fide christiana instruere soleant*”, „*missas speciales sive pro defunctis vel etiam pro vivis sciant commutare*”, „*in doctrina populorum et in officio praedicandi*”, „*confessione peccatorum, qualiter eos agere doceant, qualiter eis remedium peccatorum imponere sciant vel procurent*” (VII. 4-5.).

- A papok a szent kánonok előírásai közül semmit se hagyjanak figyelmen kívül: „*ut nulli sacerdotum liceat ignorare sanctorum canonum instituta*” (III. 55.).<sup>89</sup>

- A papok ne engedjenek nőket az oltárhoz: „*non oporteat mulieres ad altare ingredi*” (III. 17).

- A templomoknak és az oltároknak, valamint az oltár edényeinek adják meg a kellő tiszteletet; a templomban világi ügyeket ne intézzenek, ilyen beszélgetéseket ott ne folytassanak; a misén Istenre figyeljen mindenki szíve, a papi áldás előtt onnan senki se távozzék: „*Ut aecclesia Dei suum habeat honorem, simul et altaria secundum suam dignitatem venerentur, et non sit domus Dei et altaria sacrata pervia canibus, et ut vasa sacrata Deo cum magna veneratione habeantur, et ut sacrificia sanctificata cum magna diligentia ab eis colligentur qui digni sunt, vel cum honore servantur; et ut secularia negotia vel vaniloquia in ecclesiis non agantur, quia domus Dei domus orationis debet esse, non spelunca latrorum; et ut intentos habeant animos ad Deum quando veniunt ad missarum sollempnia; et ut non exeant ante completionem benedictionis sacerdotalis*” (III. 70.).

- Minden pap gondozza a templomát; a szentek ereklyéit pedig nagy odafigyeléssel övezzé: „*Ecclesiam suam cum omni diligentia aedificet; et reliquias sanctorum cum summo studio [...] conservet*” (VI. 3.).

- Minden templom kötelező felszerelése: „*patena, calix, planeta, alba, missale, lectionarium, martyrologium, poenitentiale, psalterium, crux, capsula*” „*iuxta possibilitatem suam*” (XII. 9.).

- Egyetlen pap se merészeljen gabonát, vagy szénát tárolni a templomban: „*Nullus presbyter annonam vel foenum in ecclesia mittere praesumat*” (XV. 5.).

---

<sup>89</sup> Ez talán a rubrikákra is vonatkozhat.

#### 2. 3. 2. 2.

A szentségek liturgiájára vonatkozó utasítások:

- Nagycsütörtökön kérje a püspöktől az új szent krizmát, a régit pedig ne használja már a keresztséghez, hanem a templomi gyertyákon égesse el: „*In coena Domini semper novum chrisma ab episcopo suo quaerat. Et de vetere nullus baptizare praesumat, sed ardere in luminaribus ecclesiae faciat*” (I. 8). A nagycsütörtöki „krizma-vételezés” kapcsán még egy előírás: „*Ut presbyter in coena Domini duas ampullas secum deferat, unam ad chrismam, alteram ad oleum ad cathecuminos inungendum vel infirmos iuxta sententiam apostolicam*” (XV. 17.).<sup>90</sup>

- Pontosán tartassák be a kereszttelítés idejét és kötelességét: „*Ius et tempus baptismatis temporibus congruis, secundum canonicam institutionem, cautissime observetur*” (VI. 10-11.).

- A felszentelt papok feladata a kereszttelések végzése („*per presbyteros ordinate sint*”); az ide vonatkozó kánonok rendelkezéseit tartsák meg: „*Secundum canonicam institutionem et antiquam consuetudinem faciant*” (XI. 4.). A kereszttelés „*non sine chrismate et oleo sacratio*” történjen, és ne misén kívül: „*neque sine sacrificio*” (XII. 20.).

- A papok róják ki a bűnbánóknak a penitenciát, a haldoklókat pedig áldoztassák meg: „*Dignam poenitentiam cum summa vigilantia ipsis indicent; et omnibus infirmis ante exitum vitae viaticum et communionem corporis Christi misericorditer tribuant*” (VI. 20.).

- Ha megbetegszik valaki, szóljanak a papnak, aki kenje meg őt az Úr nevében: „*Quando quis infirmatur, inducat presbyteros ecclesiae, et orent super eum, unguentes eum oleo in nomine Domini*” (XV. 17.). A betegek ellátásához még: VI. 21.

#### 2. 3. 2. 3.

Az eucharisztia ünneplésének körülményei:

---

<sup>90</sup> Végül is két edényt kell vinni három olaj-típushoz?

- Papok csak az Isten által kijelölt helyeken misézhetnek („*in locis Deo dicatis*”), illetve ha úton vannak, akkor csak ott, ahol püspök által felszentelt tabernákulum és kőoltár van. Ha nem így végeznék a misét, akkor a lefokozás büntetése fenyegeti őket („*gradus sui periculo subiacebit*”) – I. 14.

- A papnak kötelező az általa celebrált misén áldoznia: „*Auditum est aliquos presbiteros missam celebrare, et non comunicare: quod omnino in canonibus apostolorum interdictum esse legimus.*” (III. 6.).

- Az eucharisztikus imát követően említsék csak meg, hogy azt a misét kiért, kikért ajánlják fel, és semmiképpen se előtte: „*nomina publice (sic!) non recitentur ante precem sacerdotalem*” (III. 54.).

- Hacsak a szükség úgy nem hozza, templomon kívül nem lehet más helyen misét bemutatni: „*in aecclesiis dedicatis, celebrare missas audeat, nisi necessitas compellit*” (VI. 9).

- A misézéskor a kehelybe mindig tegyenek vizet is a borhoz: „*Ut in sacramento corporis et sanguinis Domini semper aqua in calice misceatur*” (XII. 13.).

#### 2. 3. 2. 4.

A liturgikus évre vonatkozó előírások:

- Nagyböjtben, minden héten hétfőn, szerdán és pénteken háromszor tartsanak litániát („*ternas faciant letanias*” – V. 2.).

- Az Istenszülő Szűz miséjét évente négyszer ünnepélyesen mutassák be: „*purificatio 4. Non. Febr; conceptio quod est 8. kalendarum Aprilium; assumptio quod est 19. Kal. September; nativitas quod est 6. Id. Septemb.*” (V. 10.).

- A nagyböjt előtti szerdán, amikor is a rómaiak elkezdik a böjtöt (hamvazószerda), a kilencedik óra után ünnepélyesen végezzék el a szentmisét litániával: „*sollemniter celebretur cum laetania et missa post horam nonam*” (V. 11.).<sup>91</sup>

- A rómaiak nagyszerdán térdelve végzik a harmadik óra imádságát, amely a nagypénteki szertartásban található; mivel ez a misekönyvben szerepel, ezért ezt

---

<sup>91</sup> Ezek szerint a rendelkezés címzettjei nem a római kalendáriumot használják, hanem valószínűleg az ambrózián/gallikán szokásokat követik, ahol a nagyböjt a hamvazószerda utáni vasárnap kezdődik. Ennek megértéséhez a fentebb említett ambrózián és gallikán liturgiákról szóló írásokra hivatkozom.

mostantól fogva „mi is végezzük”: „*ab episcopis vel presbyteris [...] secundum Romanam consuetudinem faciamus*” (V. 12.).

- A nap különböző óráiban végezzenek imákat, éjjel és nappal, és ilyenkor harangozzanak is; és: a népnek magyarázzák el, hogy az egyes órák során kiknek és mily módon kell Istent imádniuk: „*Omnes sacerdotes horis competentibus diei et noctis suarum sonent aecclesiarum signa et sacra tunc Deo celebrent officia, et populos erudiant, quomodo Deus adorandus est horius*” (VI. 8.).

- Ahogy fentebb láttuk nagycsütörtökön történik a krizma és az olajok megszentelése – XV. 17.

- A következő ünnepeket mindenkinek meg kell tartania: Urunk születése, Szent István, Szent János evangélista, aprószentek, karácsony nyolcada, vízkereszt, vízkereszt nyolcada, Mária tisztulása (Gyertyaszentelő), húsvét és nyolcada, letania maior (a nagy könyörgő nap), Urunk mennybemenetele, pünkösöd, Keresztelő Szent János, Szent Péter és Pál, Szent Márton, Szent András. Mária mennybevétele ünnepének kötelezettségében most nem hoznak döntést: „*De adsumptione sanctae Mariae interrogandum reliquimus*” (XV. 19.).

### 2. 3. 2. 5.

A liturgikus cselekmények lekcói, énekrendje és a liturgikus igehirdetés előírásai:

- Nagy Károly császár egy oklevele 776 és 784 közötti időszakból két liturgikus *corpus* használatának elrendelését írja előt. Apja, Pipin egész Gallia számára elrendeli a római egyház énekrendjének és énekeinek használatát, ő a biblikus olvasmányok helyes használatáról rendelkezik, illetve a montecassinoi Pál diakónus által, az éjszakai officiumhoz két kötetben összeállított és kiadott patrisztikus olvasmányok bevezetését rendeli el. (II. *Encyclica de emendatione librorum et officiorum ecclesasticorum.*).

- A papok a templomban a Biblia kánoni könyveit olvassák fel („*canonici libri tantum legantur in aeclesia*”), azokat használják a laodikeiai zsinat 59. kánonja értelmében.<sup>92</sup> E rendelkezés helye: III. 20.

---

<sup>92</sup> Ezt az első fejezetben már olvashattuk, de itt is fontosnak tartom közölni ezeket a latin elnevezéseikkel: Ószövetség: *Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium, Iesu Nave (Iosue?), Iudices, Ruth, Regnorum I-IV, Paralipomenon I-II, Esdrae I-II, liber Psalmorum I-CL, cantica canticorum, Ecclesiastes, Iob, Esther, duodecim prophetae (Osee, Amos, Ioel, Abdias, Ionas, Micheas, Naüm, Abacuc, Sophonias, Aggaeus, Zacharias,*

- A klerikusok a római egyház énekrendjét és énekeit használják a liturgiában: „*Ut cantum Romanum pleniter discant*” (III. 79.).
- Minden vásár- és ünnepnap hirdessék Krisztus evangéliumát a népnek: „*euangelium Christi populo praedicet*” (VI. 4.).
- Róma egyházának szokását követve a papok éjjel és nappal zsoltárokat imádkozzanak: „*presbiteri psalmos habeant*” (VII. 3.).

### 2. 3. 3. A liturgikus reformok és a szerzetesség

A liturgikus reformoknak a szerzetességre is hatásuk volt. Aniane-i Szent Benedek (750-821), Alkuin egyik munkatársa, többek között a GrH „feljavításában” is, a bencés szerzetesi eszmény nagy reformátoraként ismeretes.<sup>93</sup> Az eredeti *Regula Benedicti*-hez való visszatérés embere, akit mindenképpen befolyásolt a karoling egyházi megújulás, sőt, Cattaneo szerint a közösségi lét ideájának a klérusra (illetve a szerzetességre) vonatkoztatása a liturgikus megújulás egyik következménye.<sup>94</sup> A következő fejezetben, ahol a karoling-kori *ordo missae*t fogjuk vizsgálni, kitekintést teszünk a korabeli szerzetesi miserendek világára is, hiszen azokra is hatással volt az új ünneplési rend létrehozása.

### 2. 4. Klerikalizált liturgia: papi hatalom és a papi egzisztencia liturgiához kötöttsége

Az eddigiek alapján felállíthatjuk azt a tételt, mely szerint az egész liturgikus reform a klérus hozzáállásától függött a leginkább: a klérus használta az új könyveket, a klérus adaptálta az újításokat a pasztorális helyzethez (vö. keresztelés és bűnbánattartás), a klérus teológiai és spirituális „felemeléséért” tették össze ismereteiket a korszak teológusai. Milyen eredendő viszonyulása volt tehát a klérusnak a liturgiához? Vizsgáljuk meg tehát a papszentelés korabeli liturgiáját.

---

*Malachias, Isaias, Hieremias, Ezechiel, Daniel. Újszövetség: evangelia quatuor (Matheus, Marcus, Lucas, Ioannes), Actus apostolorum, Catholicae epistolae (Petri I-II, Iacobi, epistula IIIa Ioanni, Iudas), epistulae Pauli XIV (ad Romanos, ad Corinthios I-II, ad Galatas, ad Ephesios, ad Philippenses, ad Colossenses, ad Thessalonicenses I-II, ad Timotheum I, ad Titum, ad Philemonem, ad Hebraeos).*

<sup>93</sup> SCHMITZ PH., *L'influence de saint Benoît d'Aniane dans l'histoire de l'ordre de Saint-Benoît*, in *Settimane*, IV, 401-416.

<sup>94</sup> CATTANEO E., *i. m.*, 173: „risulta così evidente l'indirizzo liturgico del quale è pervaso, con impegno molto simile a quello dei monaci”.

A VII. században egy új liturgikus könyv, és egyben liturgikus-teológiai műfaj jelenik meg a liturgikus könyvek között: az *ordo romanus*<sup>95</sup>. Az OR alapvetően rubrika-gyűjtemény, vagyis a szertartások cselekményeinek, gesztusainak, mozgásainak leírása, forgatókönyve egy-egy liturgikus cselekményre lebontva. Eukológikus rész, vagyis orációk, formuláriumok csak ritkán fordulnak elő ezekben, egyértelmű tehát, hogy a könyv kiegészítő jellegű a *sacramentariumok* mellett. Az összes *ordines romani*, amely a virágzó középkorban készült Michel Andrieu-nek köszönhetően kritikai kiadásban is megjelent 1931-1951 között, öt kötetben.<sup>96</sup> A karoling kor papszentelési rituáléja több ordóban is megtalálható: nn. XXXIV, XXXV, XXXIX. Ahogyan említettem, ezen *ordines* főleg cselekmények leírását hozzák, mégis a papszentelések esetében a felszentelő imákat is megtaláljuk. A XXXV. OR 30. pontja is hoz egy ilyen szentelési szövegvariációt (*Item alia*). A szöveg anamnetikus részében ezt olvassuk: „*ut ad ostias salutare et frequentioris officii sacramenta ministerium sufficeret sacerdotum*”. A szöveg egyértelmű utalás az ószövetségi papság alapítására, de pár sorral lejjebb, 31. pontban, a pap kezének megkenésekor ezt találjuk: „*Consecrentur et sanctificentur manus iste per istam unctionem et nostram benedictionem, ut, quecumque recte sanctificaverint vel benedixerint, sint sanctificata et benedicta.*” E kijelentések azért is fontosak, mert, ahogyan Brovelli megjegyzi, e korban a szentelési szövegek a papot sokkal inkább a maga morális és spirituális integritásában szemlélik, mintsem a konkrét, elvégzendő feladatok felől.<sup>97</sup> Ami a kezek megkenését illeti, Righetti felhívja a figyelmet arra, hogy olyan sajátosan gallikán szokás ez, amely a frankok időszaka alatt kezd el terjedni,<sup>98</sup> tehát pont a karoling kortól kezdve lesz a római *ordo* része. Az Andrieu-féle szöveg is ekkor keletkezett, vagyis az OR XXXV, n. 31 az első írásos emlékünknél e gesztusról, mellyel a pap morális integritása mellé beillesztik a megszentelő tevékenység fontosságát is.

## 2. 5. Szabályozottság és szabadság: a reformok értékelése

Cattaneo, e korszak liturgiátörténetének egyik legnagyobb ismerője, a következőképpen értékeli a karoling liturgikus reformot:<sup>99</sup>

---

<sup>95</sup> A továbbiakban OR.

<sup>96</sup> ANDRIEU M., *Les Ordines Romani du haut Moyen Age*, voll. I-V., Leuven, 1931-1951.

<sup>97</sup> „L’attenzione è tutta sul presbitero considerato in se stesso, sulla probità della sua vita che deve essere pari alla dignità che gli viene conferita.” – BROVELLI F., *Ordine e ministeri*, in *Anàmnesis*, vol. III/1, 267.

<sup>98</sup> RIGHETTI M., *Storia liturgica*, Ancora, Milano, 1959, vol. IV., 417-418. Ld. még: KLAUSER TH., *La liturgia della chiesa occidentale, Sintesi storica e riflessioni*, LDC, Leumann, 1971, 112-113.

<sup>99</sup> CATTANEO E., *i. m.*, 175-181 – kivonatosan közlöm a főbb pontokat.

- A liturgikus reform „elszívta” a kolostorokból és az egyházmegyékből Alkuin „műhelyébe” a legképzettebb szerzeteseket és klerikusokat. Ez számos közösségben okozott feszültséget, és növelte az egész megújulás iránt – főleg gallikán területeken – táplált bizalmatlanságot.

- Az új liturgikus könyvek a kézi előállítás, és a nagy mennyiségű minőségi nyersanyag iránti igényük miatt rendkívül drágák voltak, ezért sok egyházközség, és a szegényebb egyházmegyék nem tudták megvenni azokat, így az azokban lévő újdonságokat sem vezették be.

- Hiába buzdították a korabeli *capitularék* a klerikusokat a *consuetudo romana* követésére, a régi *usus* sohasem lett rendeletileg eltörölve.<sup>100</sup>

- Sajnos előfordultak komoly politikai konfliktusok is római szokások bevezetésekor. Milano ellenállása miatt kialakult politikai, és már-már katonai feszültséget csak a pápai diplomácia segítségével lehetett feloldani.

- Ami feltétlenül pozitív fejleménye e reform-mozgalomnak: az eucharisztia misztériuma a teológiai reflexió homlokterébe került.

### **Dogmatikai excursus**

E ponton szükséges kitekintést tennünk egy fontos, e korban és e liturgikus reform-tevékenység gyümölcseként megjelenő dogmatikus és aszketikus/jámborsági „történetre”, meghonosodó gyakorlatra.

a) A karoling kultikus szemlélet magával hozta az eucharisztia misztériuma dogmatikai megragadásának kihívásait is. Azt kell mondanunk, hogy egészen a VIII. századig az egyház dogmatikai érdeklődésének homlokterében a legszentebb Szentháromság illetve a Szentháromság egyes személyei valóságának hitbéli-egzisztenciális és tudományos vizsgálata, megvitatása állt; a karoling időszaktól kezdve, dogmatörténetileg a teológiai szemlélet hangsúlya áttevődik az Oltáriszentségre.<sup>101</sup> A kor egyik legjelentősebb apátságának – az Amiens közeli Corbie – két nagy tudású szerzetese, a szentként tisztelt Paschasius Radbertus

---

<sup>100</sup> Nagy Károly *Encyclica de emendatione librorum et officiorum ecclesiasticorum* című oklevelében (és más kisebb fajsúlyú döntésekben is) rendeletileg szabályozza a római *consuetudo*-ra való átállást, de a rendeletek végrehajtására gyakorlati intézkedés csak ritkán született. Az enciklika szövege: MGH, *Legum, Sectio I: Capitularia Regum Francorum*, vol. I., 44-45. Ld. e dolgozat 1. 2. pontja.

<sup>101</sup> Itt is megfigyelhető tehát Aquitániai Prosper híres teológiai axiómájának igazsága, mely szerint „*lex orandi legem statuat credendi*”, vagyis a liturgia, és azon belül is hangsúlyozottan a szentmise liturgiájának elmélyült vizsgálata annak dogmatikai reflexióját hozza magával – ld. DH 246.

(kb. 790-859) és Ratramnus (+868) hosszabb értekezést szentelnek, egymással vitatkozva (a művek „egymásnak válaszolnak”), az Oltáriszentség titkának feltárására. A két mű nincs egymással dogmatikai összhangban, mégis nagy a jelentőségük, főleg a későbbi korok, az eucharishtiában jelenlévő krisztusi *praesentia realis* tanának fogalmi kifejtése szempontjából. A két mű<sup>102</sup> Oltáriszentségre vonatkozó fogalmisága – *consecratio, obumbratio, mysterium, figura, veritas* – az ő műveikre építő koraskolasztikusnak mondható Lanfranc, Berengarius, Canterbury Szent Anzelm, majd az érett skolasztika (Aquinói Szent Tamás), valamint a reformáció (pl. Luther) és a tridenti zsinat dogmatikájában fog kibontakozni.

b) E kor vízvázalató a híveknek a szentmisében a szentáldozáshoz való járulását tekintve is. Vogel már többször említett művében írja,<sup>103</sup> hogy, főleg katonák között, háborús közegben a szentáldozáshoz való járulás akadályozottsága miatt a karoling időszakban kezd megjelenni és terjedni a „lelki áldozás” gyakorlata, vagyis az eucharisztikus közösséghez tartozás vágya keresi a spirituális és szellemi utakat a *communio*-hoz konkrét szentmise-ünneplés hiányában is. E korban még áldoznak, áldoznának a hívek, amely sajnos az első ezredforduló után már alig mondható el.<sup>104</sup>

A karoling liturgia-reform, mint ahogyan azt eddig is láthattuk, alapvetően, tehát, szemléletbeli, szellemi kérdés; új gondolatiság, és ezzel együtt új teológiai látásmód születik. Nem erőltetett kijelentés tehát azt állítani, hogy a karolingokkal a középkor az eucharisztia és a szentségi élet eónja lesz az egyházi teológiai és közgondolkodásban, valamint a liturgikus, a spirituális és a jámborsági gyakorlatban.

---

<sup>102</sup> PASCHASIUS RADBERTUS, *Liber de corpore et sanguine Domini*, in PL 120, 1267-1350D; RATRAMNUS, *De Corpore et Sanguine Domini*, in PL 121, 103-170C. Az egész anyagot a Patrologia Latina imént jelzett anyagaira építve közlöm, illetve konzultálva a témában magyarul megjelent kitűnő fordítást és kommentárt e két íráshoz Dr. Rokay Zoltán gondozásában (fordítás, bevezetés és teológiai értékelés, kommentár): PASCHASIUS RADBERTUS, RATRAMNUS, *Az Úr Testéről és Vérééről*, Kairosz – Paulus Hungarus, Budapest, 2001.

<sup>103</sup> VOGEL C., *Il peccatore...*, i. m., 25-26.

<sup>104</sup> Ld. IV. lateráni zsinat (1215) rendelkezése az évenkénti szentáldozás kötelezettségéről: DH 812.



### 3. FEJEZET

#### A KAROLINGOK ÉS AZ EUKARISZTIA ÜNNEPLÉSE

Jelen dolgozatunkkal a karoling időkben készített legfontosabb misekommentárok papképét vizsgáljuk. A mise, és benne a pap szerepének és feladatainak ismeretéhez elengedhetetlenül fontos a történelmi korszak, és benne a liturgia helyzetének vizsgálata; ezt követi a jelen pontban a korabeli eucharisztia-ünneplés mibenlétének kutatása. A szentmise liturgiájának keresztmetszetét – bármely rítus ünnepléséről legyen is szó – az ún. *ordo missae* mutatja meg.

*Ordo Missae* (OM) – magyarul visszaadva is beszédes kifejezés: a mise rendje. Az V-VI. századi *Sacramentarium Veronensétől* (Ver)<sup>105</sup> kezdve, mely a római rítus első liturgikus könyve, az eucharisztia ünneplésének írott anyagában egyre nyíltabban elkülönülnek egymástól a mondott, énekelt szövegek a mise bemutatásának, „lebonyolításának” vagyis a cselekmény forgatókönyvének írásos utasításaitól, valamint a cselekményen résztvevők feladatainak, és a rítus materiális eszközállományának a leírásától. A Ver megjelenése a miserítus feltárásában fordulópont tehát (ez a többi, ott közölt liturgikus esemény rítusára is igaz): ha teljesen nem is,<sup>106</sup> de javarészt ismertté váltak az eukológia pontos szövegei, és az egész cselekmény rituális íve – ekkor „fogan meg”, és majd a VII. század közepén születik meg a mise forgatókönyvének máig lényeges liturgikus műfaja, az *ordo missae*. Természetesen addig is volt „koreográfiája” a misének, mind keleten, mind nyugaton, de mindez számos problémát vet fel. Egyfelől nagyon kevés olyan eucharisztikus ünneplés-leírás maradt ránk, amelyek meggyőzően tanúsíthatják, hogy az ünneplés rendje leforrt. Másfelől a *sacramentariumok* megjelenéséig a normatív, kötelező használatú ritualitás és szövegállomány még nem létezik: improvizációhoz, illetve kész anyagok szabad felhasználáshoz van bőséggel forrás, de ez nem kötelez, és éppen ezért nem is ad igazi támpontot a cselekmények egymásutániségének megértéséhez.

---

<sup>105</sup> MOHLBERG L. C. (szerk.), *Sacramentarium Veronense*, Herder Roma, 1994.

<sup>106</sup> A Ver töredékes: az év tizenkét hónapjára lebontva hozza az egyes cselekmények eukológiáját, de csak áprilistól kezdve, illetve a kötet függelékében találunk még néhány fontos korabeli töredéket (mint pl. a szövegtörténeti szempontból igen kiemelkedő ravennai *Rotulust*).

Az *ordo missae* mellett fontos látnunk, természetesen a liturgiára támaszkodva, a kor eucharisztikus áhítatának, lelkületének alakulását is, különösen a papok mise-spiritualitásának e korban megszülető része, az ún. papi apológiák vizsgálata felől.

### 3. 1. A karoling mise rítusrendjének origója: az *ordo romanus primus*

Az eucharisziát az egyház kezdetől ünnepli, és a rendelkezésünkre álló biblikus és patrisztikus források segítségével szinte századról századra rekonstruálhatjuk az ünneplés milyenségét néhány eukológikus szöveggel együtt. Az *ordo romanus primus* (OR I.) megjelenésével,<sup>107</sup> mely a római liturgia legelső, komplexnek nevezhető rituális menetrendje – nagyjából száz évvel Nagy Károly uralkodásának megkezdése előtt –, nemcsak a misén belüli cselekmények pontos egymásutánisága rögzül, hanem az egyes „szereplők” tevékenysége, „mozgása” is.

Az OR I. Róma városának egy speciális eucharisztia-ünneplését mutatja be: a pápa kíséretével ellátogat a város egyik plébániájára, ahol a helyiekkel, és a város minden egyéb egyházi egységének képviselőjével közösen ünnepli a szentmisét. A mise ezen rítusrendje mind a mai napig meghatározza az ünneplés mibenlétét.

A karoling kori miserend jelentős részben az OR I-re épül,<sup>108</sup> nézzük tehát – csak vázlatosan –, miként épült fel a VII. századi Róma miséje a pápa főcelebrációjával:

#### a) Kezdő rítusok:

- A pápa megérkezik kíséretével a plébánia templomához. A plébános, ministránisaival, kezükben füstölgő turribulummal, fogadja őt kíséretével, majd a pápa bevonul a sekrestyébe, megkezdődik a *vestitio*, miközben a segédkezők és a kántorok előkészítik a megfelelő könyveket.

- A pápa a sekrestyéből (amely valószínűleg a templom bejárata közelében lehetett)<sup>109</sup> az oltárhoz vonul, meghajol előtte, keresztet rajzol a homlokára, majd békecsókot vált a jelenlévő klerikusokkal.

- Letérdel az oltár előtt (egy odahelyezett párnára), majd megcsókolja az evangéliumos könyvet és az oltárt; ugyanígy tesznek a neki segédkező diakónusok is.

- A kórus eközben a kezdő zsoltárt énekli rezponzoriális formában, majd utána elkezdik a *Kyrie eleison* refrénnel énekelt könyörgéseket (litánia). Az énekek hosszát a

<sup>107</sup> Ordo Romanus primus – M. Andrieu-nek az előző fejezetben említett kritikai munkájában az első rituálé.

<sup>108</sup> RAFFA V., *i. m.*, 95: „l’Ordo I ebbe larghissima diffusione e costituì la base dei più diversi adattamenti”.

<sup>109</sup> A ma is meglévő, kora-középkori római bazilikák építészete, struktúrája megerősíti ezt.

pápa „szabályozza”: az ő jelzésére tér át a szkóla az ének záró strófájára, rendszerint a *Gloria Patri* doxológiára.

- Ha a liturgikus idő engedi, következik, a pápa intonálásával a *Gloria in excelsis Deo*.<sup>110</sup>

- A pápa köszönti a közösséget: *Pax vobis*, majd elimádkozza a *collectát*.

b) Igeliturgia:<sup>111</sup>

- A szubdiakónus felolvassa az első olvasmányt (*apostolus*).

- A kántorok eléneklik az *Alleluiát*, vagy a liturgikus időnek megfelelő *tractust*.

- A diakónus áldást kér a pápától, majd meghirdeti<sup>112</sup> az evangéliumot (*proclamatio*). A *proclamatio* végén megcsókolja a szövegnek a könyvet.

c) Felajánlás:

- A pápa és a közösség közötti dialógussal kezdődik: *Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo. Oremus*.

- A jelenlévő akolitusok összegyűjtik a jelenlévő néptől az adományokat (kenyér és bor), közben a kórus a felajánlási éneket énekli.

- Az adományokat elrendezik az oltáron, a pápa elimádkozza a *secretát* (felajánlási ima, halkán imádkozva).

d) Eucharisztikus ima, és az áldozati rész:

- Az eucharisztikus imát a prefációtól a záró doxológiáig hangosan mondja a pápa (egyedül).

- *Sanctus*.

- A záró doxológiakor a pápa a diakónussal kissé felemeli a szent színeket.

- *Pater noster és Libera nos, Domine*.

- Békecsók-váltás. A pápa, miközben a *Pax Domini sit semper vobiscum* akklamációt mondja elvégzi az első *immixtio*-t (egyes OR-ban *commixtio*): egy előző miséről megőrzött *particulát* (*sancta*) a kehelybe ejt (az ún. *fermentum* gesztusa), majd békecsókot vált az oltár körül álló klerikusokkal, a nép is békecsókot vált.

---

<sup>110</sup> A OR-k egybehangzó tanúsága szerint a *Gloria* intonálása püspöki privilégium volt szinte mindenütt, egészen az ezredfordulóig – természetesen, ha jelen volt a cselekményekből.

<sup>111</sup> Ezen elvezéseket a mai liturgikus teológia szerint használjuk.

<sup>112</sup> Szándékosan ezzel a kifejezéssel hozom, hiszen a *proclamatio* nem felolvasás; a liturgikus cselekményekben az evangéliumot sohasem olvassuk fel, hanem az Élő Igét hirdetjük.

- *Fractio panis*: a pápa elkezd, és a jelenlévő diakónusok és püspökök folytatják. A kórus közben az Agnus Dei-t énekli. Következik egy második *immixtio/commixtio*.

- Két szín alatti áldozás. A nép áldoztatására rendelt borba – amely egy nagyobb „tartályban” (*schiphum*) van (összeöntve, amit a néptől a felajánlaskor átvettek) – a kehelyből konsekrált bort öntenek (*consecratio per contactum*). Az áldoztatás közben a szkóla az áldozási zsoltárt énekli antifónával.

e) Befejező rész:

- Dialógus: *Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo*. Következik az áldozás utáni könyörgés.

- Elbocsátás: *Ite, missa est. Deo gratias*.

- A pápa egyszerű áldása, majd egyszerű kivonulás, miközben a szkóla énekel.

Az OR I. rövid értékelése:<sup>113</sup>

- Szövegünkben nem derül ki, mennyiben változna az ünneplés, ha a helyi plébános misézne, s nem a pápa.

- Nagyon egyszerű a főcelebráns gesztusainak mibenléte:

a) a pápa mise eleji térdelésén kívül egyéb nincs, de még térdhajtás sem;

b) meghajlás csak három alkalommal van:  $\alpha$ . a mise elején az oltárnak,  $\beta$ . a felajánlaskor az adományok összegyűjtése után az oltár felé,  $\gamma$ . az áldozáskor;

c) csók (a békecsók nélkül): az oltárnak és az evangéliumos könyvnek;

d) keresztvetés: csak a mise elején a homlokára keresztet rajzol;

e) vonulások: be- és kivonulás, nincs felajánlási körmenet (az akolitusok gyűjtik össze a hívektől az adományokat), és az áldoztatásra is a szolgálattevők mennek a néphez a szent színekkel.

- Az eucharisztia anyaga: kovászos kenyér és bor.

- A nép még nagy számban áldozik.

- A cselekmény fő cselekvője a főcelebráns, akinek diakónusok, illetve a kisebb rendekből vannak segítői. A szkóla szolgálata teljesen alá van vetve a cselekmény egészének, hiszen a pápa egy jelzéssel értésére adhatja a szkóla vezetőjének az éneklés

---

<sup>113</sup> Ezen értékelésnél figyelembe vesszük Raffa megjegyzéseit is: RAFFA V., *Liturgia eucaristica. Mistagogia della Messa: dalla storia e dalla teologia alla pastorale pratica*, CLV, Roma, 1998, 94-95 (fontosak a lábjegyzetei is).

befejezését (pl. a felajánláskor, ha az ének még tart, de az oltáron történő cselekménynek már vége). A nép nem énekel, és csak ritkán kell válaszaival „befolyonia” a cselekménybe. Ez a liturgikus cselekmény – bár sajátosak az ünneplés körülményei – az első jele a klerikalizálódó római rítusnak.<sup>114</sup>

### 3. 2. Az új Ordo Missae

„Újnak” nevezhetjük-e vajon a karoling reformok *ordo missae*-jét? A legújabb kutatások tükrében az látszik bizonyosnak, hogy a misét érintő reformok leginkább a cselekmény eukológiáját illették, és kevésbé annak koreográfiáját, vagyis továbbra is érvényben maradtak a miserend tekintetében a gall és a germán, vagy ahogyan a kutatók a forrásaikat katalogizálják, a „rajnai *consuetudines*”. Johannes Nebel kutatásait felhasználva próbáljuk meg rekonstruálni e korszak gallikán és rajnai forrásaiból, milyen lehetett a mise menete a VIII-IX. századok frank dominiumában.<sup>115</sup> Ezen összeállítás forrásai a már korábban is ismert, és e fejezetben, az előző egységben is idézett *ordines romani*, M. Andrieu kiadásában. Nebel felkutatta az Andrieu által közölt ordók eredeti kéziratait, s így esetenként pontosabb képet tudott a miserendről megrajzolni, mint Andrieu maga. A VII-IX. századok miserendjét tizenhárom ordines tartalmazza: az OR I-X és az OR XV-XVII.

A mise rendje tehát:<sup>116</sup>

- Introitus, melyet szkóla/kórus énekel.
- A celebráns imája az oltár lépcsőjénél az introitus végeztével.
- A celebráns és segítői békecsókot váltanak egymással.
- A celebráns megcsókolja az oltárt és az evangéliumos könyvet (az oltáron van).
- A celebráns a székéhez megy, és keleti irányba fordulva áll, mialatt tart a *Kyrie eleison*.

---

<sup>114</sup> Vö. RAFFA V., *i. m.*, 97-98.

<sup>115</sup> Johannes Nebel 1999-ben védte meg a Pápai Liturgikus Intézetben a középkori *ordo missae*-ről írt értekezését: *Die Entwicklung des römischen Messritus im ersten Jahrtausend anhand der Ordines Romani. Eine synoptische Darstellung*. E doktori értekezésével 1999-ben elnyerte a pápai teológiai intézetek legeredményesebb kutatói számára, a két jelentős pápai teológiai akadémia (Pontificie Accademie di Teologia e di San Tommaso) által alapított díjat: Medaglia del Pontificato. A téziséről nyilvános előadásokat is tartott az említett intézetben, melyeken én is részt vettem. Nebel disszertációjának rövid kivonata megjelent szakfolyóiratban is, ebből állítottuk össze az itt következő részt a karoling kori miserend konkrét elemeiről: NEBEL J., *Il rito della messa romana nella luce dell'origine della sua identità*, in RL 89 (2002) 716-729.

<sup>116</sup> NEBEL J., *i. m.*, 719-722.

- A celebráns beintonálja a *Gloria in excelsis Deo* himnuszt, a kórus elénekli.
- A celebráns köszönti a közösséget *Pax vobis*, vagy más, hasonló akklamációval.
- *Oremus*, majd következik a *collecta*.
- Olvasmány.
- Válaszos ének.
- Alleluja.
- A diakónus meghajol a celebráns előtt, és áldást kér tőle; a celebráns megáldja a diakónust.
- A diakónus az oltártól az ambóhoz viszi a könyvet.
- Az evangélium *proclamatio*-ja.
- Az evangéliumos könyv megcsókolása.
- A celebráns az oltárhoz megy, kezdődik a felajánlás. A celebráns *Dominus vobiscum* és *Oremus* felszólítással fordul a néphez, de válasz nincs.
- A kórus elénekli a felajánlási éneket.
- Az adományokat a celebránshoz viszi.
- Kézmosás – mindenki részt vesz, benne, aki a celebránsnak segédkezett a felajánlásban.
- A borhoz egy kevés vizet vegyítenek (vagy a celebráns, vagy a diakónusa).
- A celebráns elimádkozza a felajánlási könyörgést: *secreta*.
- Prefáció.<sup>117</sup>
- *Sanctus* éneklése.
- Kánon.
- A kánon alatt a celebráns segítői meghajolva vannak.
- A kánon záró dicsőítésénél a szent színeket felemelve tartja a celebráns és a diakónusa.
- *Pater noster* az embolizmussal.
- A celebráns köszöntése: *Pax Domini sit semper vobiscum*.
- Első *immixtio*.
- Békecsókváltás.
- Kenyértörés.
- *Agnus Dei* éneklése.

---

<sup>117</sup> A középkori liturgikus könyvekben a rövidítése legtöbbször VD, a szöveg kezdőszavaiból: „*Vere dignum...*”.

- Második *immixtio*.
- A celebráns áldozása, majd következik az áldoztatás, két szín alatt: először a segédkezők, majd mindenki más.
- Az áldoztatás közben a kórus az áldozási éneket énekl.
- *Dominus vobiscum*, majd következik a mise záró könyörgése.
- Elbocsátás: *Ite, missa est*.

Tegyünk néhány rövid, összegző megjegyzést az itt bemutatott *ordo missae*-hez:

- Nebel következetesen „celebránsként” hozza az ünneplés vezetőjét, és már nem az OR I-ben látott *pontifex* névvel illeti. A cselekmény főcelebránsa pap is lehet.<sup>118</sup>
- A nagyszámú gallikán és rajnai ordó variációi megmutatják, hogy a rítus meglehetősen rugalmasan adaptálható területről területre, viszont a cselekmény „csontváza” ugyanaz.
- Az OR I-hez képest itt még világosabban látszik, hogy a nép szerepe egyre kisebb, míg a cselekmény egyre nagyobb mértékben az ünneplést vezető celebránsra/papra fókuszál.

Mivel a bemutatott OM-k nem részletezik, szükséges, hogy néhány szót szóljunk a misekánonról.

Az V. századtól megjelenő római *sacramentáriumok* egyetlen eukarisztikus imát, az ún *canon romanust* hozzák a kenyér és a bor „eucharisztizálására”. Római Hippolütosz Apostoli hagyománya<sup>119</sup> a III. században nem ismeri még a szöveget, de a negyedik század második felében Szent Ambrusnak a szentségekről szóló könyve<sup>120</sup> már rövid *expositiót* is tartalmaz róla. Az VII. századtól kezdve az ultramontán területek szertartáskönyvei is ezt az egyetlen kánont említik, csak annyi különbséggel, hogy a kánonban előforduló Rómában tisztelt szentek neve mellé a helyi közösség szentjeit is beillesztik.<sup>121</sup>

<sup>118</sup> Ehhez kitűnő adalék: RASMUSSEN N. K., *Célébration épiscopale et célébration presbiterale: un essai de typologie*, in *Settimane XXXIII/II.*, 581-607.

<sup>119</sup> Magyar kiadása: VANYÓ L., *Ókeresztény írók*, Szent István Társulat, Budapest, 1983, vol. V., 38-40 (a szöveget bevezető tanulmány) és 83-107 (a szöveg).

<sup>120</sup> *De sacramentis*, in *SCh 25 bis*, 108 kk.

<sup>121</sup> A római kánon kérdése előkerül még, a tézisünk kommentárjainak vizsgálatakor. Ezt a rövid kis bekezdés anyagát a következő forrásművek és monográfiák felhasználásával állítottam össze: a) Források: HÁNGGI A., PAHL I., *Præx eucharistica*, Universitätsverlag, Freiburg, 1998<sup>3</sup>; MAZZA E., *Segno di unità*, Qiqajon, Magnano,

Összegezve eddigi ismereteinket, már csak egyetlen kérdés maradt vissza. Láttuk, hogy Alkuin és munkatársai a GrH-t veszik alapul a munkáikhoz. A céljuk, egy olyan könyv megalkotása, amely alapvetően a tiszta római rítusra épül, ugyanakkor minden lokális kulturális és mentalitásbéli igényt kielégít. Láttuk azt is, hogy egy egységes könyv elterjesztése nehézségekbe ütközik, viszont az újdonságok mégis be tudnak épülni a helyi „kis-liturgiákba”, a már meglévő *sacramentariumok* anyagához kapcsolva ezeket. A X. században jelenik meg egy olyan könyvnek az ideája, amely exkluzív módon csak a misére vonatkozó eukológiát, olvasmányokat, énekes tételeket és rendtartást tartalmazza, leválasztva róla mindazt, ami más szertartásokhoz kötődik – ez az ún. *missale plenum* vagy *plenarium*. A *missale plenum* megszületésével és terjedésével a mise rendje és szövegállománya rögzül, ezért a karoling időszak liturgikus, és jelesül a misére vonatkozó vívmányai igazán ettől kezdve lesznek meghatározóak a római liturgiát végző egyházi közösségek számára.<sup>122</sup>

Folsom többször is idézett tanulmányában, valamint Deshusses egyik cikkében feltárja, hogy a VIII-IX. századokban a bővített GrH mellett, mely *sacramentariumok* voltak még mérvadóak a konkrét liturgikus használat szempontjából a frank birodalom területén. Itt közöljük ezeket:<sup>123</sup>

- *Sacramentarium Gellonensis*;
- *Amiens-i Sacramentarium*;
- *Angoulême-i Sacramentarium*;
- *Corbie Sacramentariuma*;
- *Saint-Amand-i Sacramentarium*;
- *Saint-Denis-i Sacramentarium*;
- *Saint-Vaast-i Sacramentarium*;
- *Tour-i Sacramentarium*;

---

1996. b) A legjelentősebb szakmai monográfia e témában: MAZZA E., *Le odierno preghiera eucaristica*, voll. I-II., EDB, Bologna, 1984.

<sup>122</sup> A *missale* megszületéséről, tipológiájáról és terjedéséről: DESHUSSES J., *Les messes d'Alcuin*, in ALW 14 (1972) 9-10. 12-13; FOLSOM C. *i. m.*, 283-289; NOCENT A., *Storia dei libri liturgici romani*, in Anàmnesis II, 168-169.

<sup>123</sup> FOLSOM C. *i. m.*, 268-273. Hasznos lehet még (Victor Leroquais közlése alapján): NETZER H., *L'introduction de la messe romaine en France sous les Carolingiens*, Paris, 1910, 103-105 és 221-251; FRANZ A., *Die Messe in deutschen Mittelalter, Beiträge zur Geschichte der Liturgie und des religiösen Volksleben*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1963; LEROQUAIS V., *L'Ordo Missae du sacramentaire d'Amiens*, in EL 41 (1927) 435-445 – e cikket a 3. 3. pontban fogjuk érdemben feldolgozni.



- *Sacramentarium Triplex*;
- *Sankt Gallen-i Sacramentarium*;
- *Monzai Sacramentarium*;
- *Modenai Sacramentarium*;
- *Kölni Sacramentarium*
- *Rheinau-i Sacramentarium*;
- *Reichenau-i Sacramentarium*;
- *Salzburgi Sacramentarium*.

A dolgozatunk címében jelölt mise-expositiók szerzői, mint látni fogjuk a későbbiekben, zömmel bencés szerzetesek. Tirot álláspontja szerint az egyes középkori szerzetesi kongregációk, vagy a születő közösségek, vagy a reformálódó közösségek a helyi egyház liturgikus szokásait adaptálva bontakoztatják ki a saját liturgikus szellemiségüket.<sup>124</sup> A IX-X. századi ún. cluny reform liturgikus uzusa, legalábbis ami az *ordo missae*-t illeti, a karoling korba ereszti gyökereit.<sup>125</sup>

### 3. 3. Az eukarisztia és a személyes lelki élet

Az előző fejezetben vázoltuk, hogy a GrH anyagának átdolgozása, kibővítése háttérben kulturális-kultikus, és devocionális, jámborsági okok állnak elsősorban. Az Alkuin által a könyvbe illesztett votívmisék megmutatják tehát, milyen üdv-valóságokat kér a celebráló pap és közössége az Istentől a misében, illetve melyek azok a lényeges spirituális tartalmak, amelyek a liturgiát is átjárják. Alkuin levélben<sup>126</sup> buzdít egyes szerzetesi közösségeket, hogy ezen új votívmiséket építsék be a liturgikus életükbe – az explicit liturgikus és eukológikus képzés, formáció intencionalitása teljesen világos. Deshusses az itt fent, a 15. lábjegyzetben említett publikációjában, a megfelelő előtanulmányt követően kritikai kiadásban közli ezt a, szám szerint 27 miseformuláriumot, amelyek címeit idézve felvázoljuk, hiszen a karoling, miséhez kötött jámborság fő témái ezek. Külön is foglalkozunk e csoporton belül a papok

<sup>124</sup> „Les grands Ordres monastiques ont [...] adopté la liturgie de l’Eglise locale”; in TIROT P., *Un «ordo missae» monastique. Cluny, Cîteaux, La Chartreuse*, CLV, Roma, 1981, 11.

<sup>125</sup> Ld. mindazt, amit Aniane-i Szent Benedekről az előző fejezetben írtunk. Tirot idézett műve a cluny reform eucharisztia-ünneplését, és ennek a későbbi monasztikus hagyományokra gyakorolt hatását részletesen taglalja.

<sup>126</sup> In MGH *Epistularium* vol. IV., 454 és 404-406.

miseszövegével (*missa sacerdotis*), a papság eucharisztikus lelkületének mélyebb megértéséért.

1. Missa de sancta Trinitate.
2. Missa de sapientia.
3. Missa de caritate.
4. De sancta Cruce.
5. Missa sanctae Mariae.
6. Ad postulanda angelica suffragia.
7. In honore omnium sanctorum.
8. Missa sacerdotis.
9. Missa pro petitione lacrimarum.
10. Missa ad postulandam gratiam Spiritus sancti.
11. De cordis emundatione per Spiritum sanctum postulanda.
12. Missa pro amico uiuente.
13. Missa pro amicis uiuentibus.
14. missa pro salute uiuorum et mortuorum.
15. Missa pro peccatis.
16. Missa pro ipsa familia.
17. Missa pro elymosinariis.
18. Missa pro defunctis.
19. Missa pro fratribus defunctis.
20. II kal. nouembris. Uigilia omnium sanctorum.
21. Kal. nouembris. Natale omnium sanctorum.
22. Missa in qualibet ecclesia pro ueneratione sanctorum quorum reliquiae

ibidem sunt.

23. In ecclesia cuiuslibet martyris siue confessoris.

Appendix:

24. In uigilia festiuitatum sanctae Mariae.
25. In uigilia unius apostoli.
26. IIII. non. iulii. Natale sancti Martini confessoris.
27. V id. iulii. Octabas sancti Martini.

Vegyük górcső alá tehát a „A pap miséje önmagáért” eukológiáját. A formulárium öt szöveget tartalmaz, legtöbbje címmel is el lett látva.<sup>127</sup> A szövegek előtti szám a kritikai kiadás teljes eukológia-anyagának folyamatos sorszámozása: 33. (Collecta). 34. Super oblata. 35. Praefatio. VD. 36. Ad complendum. 37. Alia.

a) Collecta.<sup>128</sup> A pap az invocáció bővítményében a saját bűnösségét és méltatlanságát fogalmazza meg, és kéri a mindenható örök Istentől, hogy bűnei bocsánatot nyerjenek, és méltón végezhesse szolgálatát. Amit szükségesnek tartok kiemelni, az az említett bővítmény. Isten két dolgot akar a paptól: I. sacris altaribus adstare; II. sancti nominis tui laudare. A liturgikus, szentségi szolgálat, valamint az Isten nevének dicsérete a papi spiritualitás alapelemei. Isten maga akarja, kéri ezt a paptól, vagyis e tematika karizmatikus jelleggel is bír feltétlenül.

b) Super oblata.<sup>129</sup> A pap itt is bűnei bocsánatáért imádkozik, illetve azért, hogy a papi lét számára ne ítéletet hozzon majd, hanem kegyelmet (eszkatológiai értelemben).

c) Praefatio. VD.<sup>130</sup> A pap a hétajándékú Szentlélek saját létébe való kiadásáért imádkozik. A Lélektől a következő adományokat akarja megkapni: I. catholicae fidei firmitatem; II. sanctae caritatis tuae dulcedinem; valamint segítséget: III. meque terrena despiciere; IV. amare caelestia doceat.

d) Ad complendum.<sup>131</sup> A szentáldozás adja meg neki az örök életet.

e) Alia.<sup>132</sup> Deshusses e szöveghez csatolt lábjegyzetében megjegyzi, hogy egyes szövegvariánsokban e könyörgés *post communionem* névvel szerepel. Jelen szövegünk

---

<sup>127</sup> A cím nélküli *collecta* neve ezért van itt zárójelben – az eredetiben nem szerepel.

<sup>128</sup> Omnipotens sempiterna deus qui me peccatorem sacris altaribus adstare uoluisti, et sancti nominis tui laudare potentiam, concede quaesumus per huius sacramenti misterium meorum mihi ueniam peccatorum, ut tuae maiestati digne ministrare merear. Per.

<sup>129</sup> Da quaesumus clementissime pater per huius sacramenti misterium, meorum mihi ueniam peccatorum, ut non ad iudicium sed ad indulgentiam huius presbiteratus ordo mihi proficiat sempiternam. Per.

<sup>130</sup> Qui septiformes ecclesiasticae dignitatis gradus, septemplici dono sancti spiritus decorasti, praesta mihi propitius famulo tuo eundem in sanctitate uitae promereri spiritum paraclitum, quem unigenitus filius tuus dominus noster iesus christus tuis fidelibus mittendum esse promisit, qui meo pectori inspirare dignetur catholicae fidei firmitatem, et sanctae caritatis tuae dulcedinem, meque terrena despiciere et amare caelestia doceat. Per christum.

<sup>131</sup> Sumentes domine deus salutis nostrae sacramenta, praesta quaesumus ut eorum participatio mihi famulo tuo ad perpetuam proficiat salutem. Per.

<sup>132</sup> Aures tuae pietatis mitissime deus inclina precibus meis, et gratia sancti spiritus inlumina cor meum, ut tuis misteriis digne ministrare, teque aeterna caritate diligere merear. Per.

érdekessége viszont az, hogy tartalmát tekintve *collecta* is lehetne, hiszen semmi utalás sincs benne a szentáldozásra, hanem sokkal inkább a már szokásosnak mondható méltatlanság tudat fogalmazódik meg benne, s a Szentlélek kiáradásának kérése.<sup>133</sup>

A pap eucharisztikus lelkületének mélyebb megértéséért, idézzük itt a Wilmart-féle imakönyvekben található két áldozási imát, hiszen valószínűsíthetően, mint láttuk, azok is klerikusok imái:

- Libellus Turonensis, XVI, 11. *Oratio ad eucharistiae perceptionem*.<sup>134</sup> Ismerős lehet ez az ima a mai eucharisztia-ünnepléseinkből, hiszen ma a pap ennek az imának egy variánsát imádkozza a saját áldozása előtt a misében. A szöveg tartalmi elemei: az oltáriszentség megszabadít a kísértésektől és minden rossztól, és segít az Úr törvényei iránti engedelmességben. A kor spiritualitását valamelyest ismerve újdonság az ima végén kifejezett vágy, mely szerint az áldozó nem akar elszakadni Jézustól.

- Libellus Turonensis, XVI, 11. *Quando ad sumendum corpus et sanguinem dominicum accedimus, ita dicatur*.<sup>135</sup> Ennek az *orationak* a variánsa is használatos a mai misében, mégpedig ugyanott, a pap áldozásakor. Tartalmát tekintve szinte teljesen egyező e szöveg az előbbivel: az áldozó méltatlannak tartja magát az áldozás kegyelmére, és kéri az Urat, hogy az áldozás ne ítéletére és kárhozatára legyen, hanem szívének és testének védelmére.

Righetti, kutatásaira hivatkozva kijelenti, hogy már a patrisztika korában találunk utalásokat arra, hogy a püspökök és a papok akkor is miséztek, ha nem volt jelen a nép.<sup>136</sup> A magánmisék gyakorlata felerősödik a bűnbánat szentségének karoling kori helyzetével, hiszen nem egyszer az adott bűnért a kirótt penitencia, vagy a kapott penitencia legitim másra cserélésének módja az volt, hogy a bűnbánóval kellő számú és stipendium-összegű misét

---

<sup>133</sup> Mélyen elgondolkodtató, hogy a kor mennyire tudatos és bensőséges kapcsolatban volt a Szentlélekkel. A nyugati egyház hagyományaiban is mélyen benne gyökerezik tehát a Lélekre hagyatkozás, a „karizmatikusság” (!).

<sup>134</sup> Domine Iesu Christe filii dei vivi. Qui ex voluntate patrii cooperante sancto spiritu, per mortem tuam mundum vivificasti. Libera me per hoc sacrum corpus et sanguinem tuum a cunctis iniquitatibus et universis malis. Et fac me tuis obedire praeceptis. Et a te numquam in perpetuum separari.

<sup>135</sup> Perceptio corporis et sanguinis tui domine Iesu Christe quam ego indignus sumere presumo non mihi proveniat ad iudicium et condemnationem sed tua pietate prosit mihi ad tutamentum mentis et corporis. Qui cum patre et spiritu sancto vivis.

<sup>136</sup> RIGHETTI M., *Storia Liturgica*, Ancora, Milano, vol. III., 1998, 148-149 és 151-157.

mondattott el a gyóntató pap.<sup>137</sup> Ez lassan odavezetett, hogy egy pap napjában több misét is celebrált, ha volt jelen rajta nép, ha nem. Ezek a jelenségek egyfelől még inkább klerikalizálták a liturgiát, másrészt a pap feladata egyre jobban a napi (egyszeri vagy többszöri) misézésre koncentrálódik.

A kor spiritualitásának eucharisztikus dimenziójához hozzátartozik még a templom, és főként az oltár szimbolikája, spirituális allegóriája. Ennek bemutatása a hatodik fejezetünk témája lesz, mivel e kérdés azon *orbis eucharisticus* (világ)kép része, amely főként Auxerre-i Remigius és Amalarius Symphosius allegorikus miseértelmezésében jelenik meg.

### **3. 4. Az eukarisztia ünneplése és a papi apológiák**

A karoling kori eucharisztia-ünneplés eddigi elemzései során vissza-visszatérő motívum volt a miséző pap pszichés és morális/spirituális megrendültségének konstatálása. Az előző fejezetben, amikor az Andrieu kiadásában megjelent *ordines romani* papszentelési szövegeit és szertartását vizsgáltuk, láttuk, hogy a kor papjának morális integritása a karoling egyházi világ legfontosabb kívánalma a klérus felé. A karoling egyházi törvénykezést látva nyilvánvaló, hogy a klérussal szemben támasztott elvárások mögött alapvetően doktrinális és hitbéli okokat is sejthetünk. Mindenesetre a pap erkölcsiségével szemben támasztott igények, és a papnak ezzel kapcsolatos személyes megfelelni vagy meg nem felelni tudása olyan permanens szorongásos helyzetet okozhatott, amely átjárja a liturgia végzését is. E karoling „liturgikus pietizmusnak” nyilvánvalóan köze van a gall-germán néplélek Isten-felfogásához is, még ha azt át is járta, legalábbis dogmatikailag a krisztusi kinyilatkoztatás Szentháromságos Istenképe.<sup>138</sup>

Meg kell még említenünk a kor leginkább idézett egyházatyjának, Nagy Szent Gergely pápának spirituális hatását is a nyugati egyházi világra. Az ő biblikus ihletésű lelkülete személyes egzisztenciális körülményeibe ágyazva elősegítették az Alpokon túli, befeléfordulásra hajlamos, az egyéni, individuális üdvösségen való intim munkálkodást preferáló szemlélet megerősödését a liturgiában is.<sup>139</sup>

A gallikán liturgia egyik legfontosabb szertartáskönyve, amint azt a második fejezetben említettük, az ún. *Missale gothicum*. A húsvét ünnepének formuláriumában találjuk a

---

<sup>137</sup> VOGEL C., *Il peccatore...*, i. m., 24.

<sup>138</sup> Erről bővebben: RAFFA V. i. m., 97-102.

<sup>139</sup> Vö. CATTANEO E., i. m., 107-113; BURGET R., i. m.

következő címet: *Apologia sacerdotis*,<sup>140</sup> melyet egy hosszú, bűnbánati jellegű ima követ. Nocent szerint a papi apológiák születésének pillanata ez, a latin liturgia első textusa, első példánya – a római liturgiában – a karoling liturgikus reform hatásaként kibontakozó műfajnak.<sup>141</sup>

Az apológia,<sup>142</sup> amolyan „könyörgés önmagamért”, a középkori liturgiában nemcsak a pap számára létezett, noha a mise cselekményében ebből volt több, hanem, bár elenyésző számban, de a hívek részére is készültek ilyenek. Az apológia a *homo liturgicus* kontraszt-tapasztalatát fogalmazza meg, amely közte és a krisztusi áldozatbemutatás szentsége között indukálódik. Ez a méltatlanság-tudat, kevésség-érzés egyfelől bensőségesé teszi a pap számára a cselekményt, másrészt viszont a mise így még pap-centrikusabbá válik.

A karoling liturgikus reform időszakáig ezek az apológiák minden kifejezett rendező elv nélkül, az *ordo missae*-nek<sup>143</sup> főleg a felajánlástól az áldozásig tartó részére koncentráltak, a karoling időszaktól kezdve viszont e spontán kreativitást felváltja egy olyan szisztematikus munka, mely a teljes miserend lefedését tűzi ki célul, sőt számos variánst is hoz az egyes cselekményekhez. A papi apológia, mint a mise átélésének kerete és az egyes cselekményeknek szinkronikus eleme a karoling reformok egyik legnagyobb vívmányának tekinthető. E tételünket Victor Leroquais kutatására alapozzuk, aki megtalálta, és publikálta az első, a teljes misét lefedő apológiásort.<sup>144</sup> A szöveg az amiens-i *sacramentariumban* található, amely a karoling GrH egyik variánsának, és bővített változatának tekinthető, s pont ezen apológiásor miatt is, hiszen sem az eredeti Gr, sem az Alkuin (vagy Aniane- Szent Benedek)<sup>145</sup> féle átdolgozás e szövegeket nem hozza.

---

<sup>140</sup> *Missale Gothicum*, n. 275. Az apológia szövegét nem idézzük, hiszen Enzo Lodi kiadásában megjelent antológiában a szöveg 203 szóból áll, vagyis meglehetősen hosszú. Ez egyébként – vizsgálataim szerint – az apológiák történetének egyik leghosszabb szövege. Azért sem idézzük e szöveget, mert ennek ilyen mélységű ismerete nem szükséges disszertációnk alapkérdése szempontjából. Vö. LODI E., *i. m.*, 818-819.

<sup>141</sup> „En fait, le Missale Gothicum nous donne le texte d’une apologie qui semble bien être un tout premier témoin.” In: NOCENT A., *Les apologies dans la célébration eucharistique*, in AA. VV., *Liturgie et rémission des péchés, Conférences Saint-Serge XX<sup>e</sup> d’études liturgiques*, Paris, 2-5 juillet 1973, CLV, Roma, 1975, 180.

<sup>142</sup> Számos definíció és értelmezés látott már e témában napvilágot. Az egyik klasszikus: CABROL F., *Apologiae*, in DACL, vol. I., 2591-2601.

<sup>143</sup> Noha imákról, orációkról van szó, e szövegek nem a mise formuláriumának, vagyis a központi eukológiának a részei, hanem az *ordo missae*-nek.

<sup>144</sup> LEROQUAIS V., *i. m.* Az eredeti kódex megjelölése: ms. lat. Paris 9432.

<sup>145</sup> Nincs egységes álláspont a kutatók között arról, hogy ki dolgozta át végül is az Adorján pápától kapott Gr *immixtumot*.

Miben áll ennek újdonsága?

- E szövegkomplexum elsősorban azért újdonság, mert erre nincs precedens a római liturgia történetében. A műfaj hatástörténetének értékelésére pedig elegendő, ha arra gondolunk, hogy az apológiák mind a mai napig a római miserítus szerves részei.

- Ez a teljes rítust lefedő apológiasor a pap számára segítség, hogy a szentségi cselekmény minden egyes mozzanatát intimmé, bensőleg átéltté tegye. A misét a pap egy folyamatos reflexióban éli meg, amely reflexió nemcsak szubjektív, hanem valamelyest irányított is: biblikus és teológiai is.<sup>146</sup>

- A papi spiritualitás alapelemeinek hordozói e szövegek, ezért teológiatörténeti és aszkézis-történeti jelentőségük is van.

- E szövegkomplexum jelentős kateketikai erővel bír, hiszen az apológiák már önmagukban *expositio missae*-k.<sup>147</sup>

- A pap ezen imák által tudatosíthatja magában, hogy a szentségi cselekmény a hit által átkapcsolja őt egy másfajta létmódba.<sup>148</sup>

- Némelyik rész dialogikus szerkezetű, vagyis a nép válaszol a pap imájára; ettől függetlenül az egész továbbra is pap-központú marad.

Nézzük tehát e szöveg-együttest.<sup>149</sup>

### 1. Ad vestitionem

Antequam sacerdos induat albam, dicat hunc psalmum. Miserere mei Deus. Gloria Patri.

1-a Alia. Actiones nostras.

1-b Alia. Concede.

1-c Postea lavet manus dicens: Lavabo inter innocentes manus meas. Deinde induat amictum et albam dicens:

1-d Ad zonam. Precinge cingulo fidei.

---

<sup>146</sup> Az egyes orációk a klasszikus római *sacramentariumok* eukológiájának retorikáját követik, a szóhasználatuk ezért patrisztikus és biblikus.

<sup>147</sup> Erről a következő fejezetben lesz részletesen szó.

<sup>148</sup> E dolgozat hatodik fejezetében ezt részletezni fogjuk.

<sup>149</sup> Az egyes imák kezdő szavait is közlöm, hiszen egészen a mai napig az egyes apológiák beazonosítása csak ezen a módon, mint címzésen lehetséges.

- 1-e Ad tunicam. Rogo te.  
1-f Ad stolam. Redde mihi.  
1-g Item alia. Stola iocunditatis.  
1-h Ad casulam. Iugum enim tuum.

## 2. Introitus – Incensatio

Antequam accedat ad altare dicat: Indignum me.

- 2-a Tunc accedat ad altare dicens: Ante conspectum divinae maiestatis tuae.  
2-b Alia. Deus qui de indignis.  
2-c Alia. Ignosce mihi.  
2-d Benedictio incensi. Deus omnipotens, Deus Abraham.  
2-e Alia. Domine Deus omnipotens.  
2-f Ad offerendum incensum. Dirigatus, Domine.

## 3. Ante evangelium

Benedictus qui venit in nomine Domini; Deus Dominus et inluxit nobis.  
Si diaconus legerit illud dicat ei: Corroboret Dominus sensum.  
Quo finito, consignet se dicens: Benedictus Dei sermo.

## 4. Offertorium

Cum vero panem et vinum posuerit super altare dicat: Hanc oblationem.  
4-a Quando ponitur oblata super altare. Suscipe, sancta Trinitas.  
4-b Alia quando profert oblata. Suscipe, sancta Trinitas.<sup>150</sup>

## 5. Dypticha

Memoria imperatoris et totius populi christiani. Suscipe, sancta Trinitas.<sup>151</sup>  
5-a Memoria sacerdotis. Suscipe, sancta Trinitas.  
5-b Memoria defunctorum. Suscipe, sancta Trinitas.  
5-c Inde vertat se ad populum dicens: Orate, fratres.  
Et respondet populus: Sit Dominus in corde tuo.  
5-d. Sanctus.

Quando tractim canitur Sanctus, idem sacerdos cursim decantet. Dicit orationem: Deus, qui non mortem.

## 6. Ante secretam

---

<sup>150</sup> Az előző ima egy másik, némileg rövidebb variációja.

<sup>151</sup> A 4-a orációnak az uralkodóért való, közbenjáró variánsa. Az 5-a, 5-b hasonló megoldást hoz: a pap önmagáért (5-a), illetve elhunytakért (5-b).



Antequam inchoet secreta missae dicat: Absolve.

Postea osculetur altare et dicat: Te igitur.

6-a. Intercessionones. Memento mei.

6-b Memento etiam.

6-c. Post Supplices. Memento etiam.<sup>152</sup>

6-d. Commixtio.

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis.

Quando sancta mittit in calicem dicat: Haec sacrosancta commixtio.

6-e Item alia. Fiat nobis commixtio et consecratio.

6-f. Communio.

Antequam communicet dicat: Domine Ihesu Christe.

6-g Alia. Da mihi.

6-h Item alia. Corpus et sanguinis Domini.

6-i Post perceptam communionem dicat: Quod ore sumpsimus.

6-l Item alia. Praesta, quaesumus.

6-m. Discessio.

Expleto offitio, sanctum osculetur altare dicens: Placeat, tibi, sancta Trinitas.

6-n Tunc exutus vestimentis: In manus tuas.

Dolgozatunk hatodik fejezetében az eucharisztia-kommentárjainknak a pap öltözetére vonatkozó allegóriáját részletesen is elemezni fogjuk. Éppen ezért szükségesnek tartom, hogy e jelen apológiasorból, mint „intézményesített allegóriából” kiválasszuk pár rövid megfigyelés erejéig, mit tudunk meg a papról e szövegek által.

A pap öltözködése közben összesen hat imát mond (1-c – 1-h). a következő ruhadarabokat ölti magára: *amictus* (vállkendő), *alba*, *zona (cingulum)*, *tunica* (második alba?, dalmatika?), *stola*, *casula*.

- A vállkendő és az alba „jelentése”<sup>153</sup>: az Úr az üdvösség ruhájába, és az igazságosság öltözetébe öltöztesse mindenkor papját.<sup>154</sup>

---

<sup>152</sup> Az előzőnek egy teljesen más szövegű variánsa (csak a kezdő szavak egyeznek).

<sup>153</sup> Nem fordítjuk le ezeket szó szerint, mivel lábjegyzetben hozzuk az eredeti szövegeket.

<sup>154</sup> Indue me, Domine, vestimento salutis et indumento iustitiae circumda me semper.

- A cingulum felöltésekor: felővezve lenni a hit övével és a tisztaság erényével, mentesnek maradni a tisztátalanságoktól, valamint az Úr őrizze meg a papban a szexuális tisztaságot.<sup>155</sup>

- A tunica „jelentése”: a tisztaság ruhája (*tunica castitatis*), az Istenfélelem kardszíja (*balteus timoris Dei*), hogy a viselőjének veséit égesse, hogy a pap képes legyen közbenjárni a saját vétkeiért, hogy méltó legyen a bűnös nép előtt megállni, felajánlani a béke áldozatát.<sup>156</sup>

- Stóla: a halhatatlanság öltözete, a pap méltatlansága ellenére, végezhesse az Úr szent szolgálatát; a stóla az Úr öröme, amely távoltarja a szívtől és a testtől a romlást.<sup>157</sup>

- Casula: az Úr édes igája, melyet a pap hordozni akar.<sup>158</sup>

Ez az *amiens-i apológia-carpus* a későbbi apológiák számára modell és vonatkozási pont lesz egészen a Tridenti Zsinat *ordo missae*-ig. Raffa megjegyzi, hogy ezzel az apológiassal az apológiák megsokszorozódásának, gyakorta túlzásokba hajló folyamata indul el.<sup>159</sup> Konkrét példákat is hoz erre:

- Hamburgi *ordo missae* (XI. század): 19 apológia;
- Volturnoi *ordo missae* (XI. század): 33 apológia;
- Zágrábi *ordo missae* (XI. század): 40 apológia;
- Warmundi *ordo missae* (XI. század): 57 apológia;
- Trentoi *ordo missae* (XII. század): 60 apológia;
- Reichenai *ordo missae* (XI. század): 62 apológia;
- Torinói *sacramentarium monasticum ordo missae*-je (XI. század): 100 apológia;

---

<sup>155</sup> Precinge cingulo fidei et virtute castitatis lumbos mei cordis et corporis, et exiccando extingue in eis humorem libidinis, ut iugiter maneat in eis tenor totius castitatis.

<sup>156</sup> Rogo te, altissime Deus Sabaoth, Pater sanctae, ut me tunica castitatis digneris accingere et meos lumbos balteo tui timoris ambire ac renes cordis mei tue caritatis igni urere, ut pro peccatis meis possim intercedere, et adstantibus populis peccatorum veniam promereri, ac pacificas singulorum hostias immolare, me quoque audaciter accedentem non sinas perire, sed dignare lavare, ornare et leniter suscipere. Per Dominum.

<sup>157</sup> Redde mihi, Domine, obsecro, stolam immortalitatis quam perdidit in prevaricatione primi parentis, et quia cum hoc ornamento accessi, quamvis indignus, ad tuum sanctum ministerium, presta ut cum eo letari merear in perpetuum. Per. Stola iocunditatis circumdet Dominus cervicem meam et ab omni corruptione mentis et corporis.

<sup>158</sup> Iugum enim tuum, Domine, suave est et honus tuum leve; presta ut sic illud deportare valeam qualiter consequi possim tuam gratiam.

<sup>159</sup> RAFFA V., *i. m.*, 105-107.

- Hugo de Salins *ordo missae*-je (XI. század): 108 apológia;
- Narni *ordo missae* (XI. század): 134 apológia;
- Minden *ordo missae* (XI. század): 201 apológia.

E szövegek között, bár sok az átfedés, Raffa számításai szerint 250 és 300 közé tehető a csak egyszer előforduló szövegek száma (nyilván a *lectio variánsok* miatt változó ez a szám).<sup>160</sup>

---

<sup>160</sup> Van példa az ellenkező előjelű folyamatra is: A clunyi monasztikus *ordo missae*, és két derivánsa a cîteaux-i és a grand chartreuse-i mindössze ötöt tartalmaz. Vö. TIROT P., *i. m.*

## 4. FEJEZET

### A MISE-KOMMENTÁROK A IX. SZÁZADBAN

Az eucharisztikus ünneplés didaktikai bemutatása régtől jelen van az Egyház életében, elegendő, ha az ún. műsntagógikus katekézisekre gondolunk: az újonnan megkeresztelt neofitát a keresztelő püspök sajátos oktatásban részesítette azon szentségi jelek és cselekmények értelméről, amelyekben a keresztelése, bérmálása, áldozása során részesült.<sup>161</sup> Így oktatást kapott az eucharisziáról is, de nem a ritualitás komplexuma felől értelmezve a szent misztériumokat, hanem a hittitok dogmatikai jelentősége és spirituális/misztikus átélése felől. A mise szisztematikus, vagyis a cselekmény *ordo missae*-jét követő, ahhoz igazodó magyarázata a karoling liturgikus reformmal jelenik meg az Egyház életében. E tétel igazolása a következő három fejezetünk fejtegetéseinek egyik gyümölcse is.

#### 4. 1. *Expositiones missae*: a keresztény világkép és a Krisztus-hit modellezése

E tematikát két lépésben kell feldolgoznunk: először szükséges az allegória mibenlétét taglalnunk, mely a klasszikus irodalom és a patrisztika hagyományát követve mélyül el a

---

<sup>161</sup> A főbb műsntagógiák és szerzőik:

Jeruzsálemi Cirill/János:

*Cathecheses mistagogicae*, in PG 33, 1065-1128.

Mopszvesztiai Theodorosz:

*Ex libro ad baptizandos*, in PG 66, 1013-1016.

TONNEAU R., DEVREESSE R. (szerk.), *Les homélies Cathéchétique de Théodore de Mopsueste*, Studi e Testi 145, Città del Vaticano, 1949.

Aranyszájú Szent János:

*Cathecheses prima et secunda ad illuminandos*, in PG 49, 223-240; SCh 50bis és SCh 366.

KACZYNSKI R. (szerk.), *Johannes Chrysostomus, Catecheses baptismales – Taufkatechesen*, Fontes Christiani 6/1-2, Freiburg, 1992.

Szent Ambrus:

*De mysteriis*, in PL 16, 405-426; SCh 25bis.

*De sacramentis*, in PL 16, 135-474; SCh 25bis.

Szent Ágoston:

*Discorsi sui tempi liturgici*, in Nuova Biblioteca Agostiniana 32/1; SCh 116.

karoling korban, majd ezt követően tudunk elméleti síkon beszélni az allegorikus mise-expositiók értelmezéséről. E két lépés szükséges, hogy öt karoling misemagyarázatunk papképét a következő fejezetekben feldolgozhassuk.

#### **4. 1. 1. Adalékok a karoling-kori allegória-tan megértéséhez**

##### **4. 1. 1. 1. Az allegória az ókori irodalomban és a patrisztikában**

A görög ἀλληγορεῖν főnévi igenév latin átírásából származó kifejezés jelentése: „másképp elmondani”. A fogalom, és jelentéseinek széles spektruma az antik görög és római kultúra fontos része, sőt ott éli fénykorát. Gruber szerint a mítoszok epikai vagy lírai elbeszélései mellett – ahol is lényeges az allegória adta absztrakció – az antik irodalom más területein is kedveltek.<sup>162</sup> Az ókor nagyjai közül, akik előszeretettel éltek vele a következőket találjuk: Arisztofanész, Menander, Lukianosz, illetve a latinoknál Plautus, Lucretius, Vergilius, Ovidius, Martianus Capella. Az antikvitás irodalmában az allegória használata és megfelelő értelmezése alapvetően filozófiai látásmódot igényelt a benne foglalt, s más említett absztrakció feloldása miatt. Talán éppen ezért a neoplatonikusok kedvelt eszköze. Gruber azt is hangsúlyozza, hogy az allegória a keresztény szellemiséggel pont az említett újplatonikusok révén találkozunk.<sup>163</sup> Misemagyarázóink, látni fogjuk, egytől egyig klasszikus műveltségű férfiak, ezért az antikvitás, e korban amúgy is „divatos” irodalmából meríteniük teljesen természetesnek tűnik.

Az allegória a patrisztikus exegézis fontos módszere, hogy a rejtett, történelmi, pedagógiai, és eszkatológiai értékek felfedezése lehetővé váljon. A Szentírás allegóriái gyakran nyúlnak pogány művészek képeihez. Ezzel a keresztény olvasó új értelmet tud adni a korábbi pogány allegóriának, és a mögötte rejlő gondolatnak. A középkor allegóriái leginkább a megszemélyesítésre alapulnak. (pl. *Psychomachia* Prudentiustól, vagy „*De Nuptiis Philologiae et Mercurii*” Martianus Capellától).<sup>164</sup>

A legfontosabb tagolása az allegóriának a hermeneutikus illetve az illusztráló allegória. A hermeneutikus leginkább adott szövegekre, míg az illusztráló inkább valamiféle gondolati koncepció képben való kifejezésére támaszkodik.<sup>165</sup>

---

<sup>162</sup> GRUBER J., *Allegorie in Antike*, in LMA, 420-421.

<sup>163</sup> GRUBER J., uo.

<sup>164</sup> RÄDLE F., *Allegorie in mittellateinische Litteratur*, in LMA, 421.

<sup>165</sup> RÄDLE F., uo.

A görög és latin egyházatyák a Szentírás „gyógyító erejű titkait” leginkább az allegória segítségével tárták fel, meglátásaik szerint ebben Pál apostol módszerét követik.<sup>166</sup> A bibliai üzeneteket a patrisztikus retorika egyre inkább az allegória segítségével kezdte el megjeleníteni, kiegészítve e módszert a szimbolika és a parabola/mese eszközeivel, noha az allegória több teret biztosított a teológiai perspektívának: sokoldalú hermeneutikai horizontja tágabb teret ad a teológiai gondolatnak, de szükséges, hogy e jelentés-spektrum középpontjában mindig Krisztus misztériuma álljon.<sup>167</sup>

#### 4. 1. 1. 2. Reflexiók az allegória a koraközépkori szakramentális jellegéről

A karoling-kori allegória, mint hermeneutikus módszer, és a szakramentális teológia egyik metodológiai eszköze alapvetően szellemtörténeti és filozófiai probléma, vagyis egyfelől beilleszkedik az e korszakot megelőző episztemológiai folyamatokba,<sup>168</sup> másfelől a kor szellemi kihívásainak próbál megfelelni. Az Ószövetség rabbinikus egzegézisének módszere a keresztény ókor alexandriai és antióchiai biblikus iskoláiban a görög, platonikus filozófia *typos-antitypos* elméletével találkozik;<sup>169</sup> az így létrejött valóságértelmezés a teológiai érvelés eleme lesz, mind a szisztematikus teológiai kérdéseket vizsgáló traktátusokban, mind az ún. műszatgógikus katekézisekben.<sup>170</sup> Ez a hermeneutikai módszer a keresztény lét- és világfelfogás, mint a hitnek a valóságról szóló asszociációs rendszere jelenik meg, és egyben alkalmas eszköz a hívő ember számára, a világban való eligazodáshoz,

---

<sup>166</sup> EMMINGHAUS J. H., HÖDL L., RIEDLINGER A., *Allegorie in patristische und scholastische Theologie*, in LMA, 421-422. Ezt az aspektust részletezi elég világosan: MAZZA E., *La celebrazione eucaristica. Genesi del rito e sviluppo dell'interpretazione*, EDB, Bologna, 2003, 153.

<sup>167</sup> EMMINGHAUS J. H., HÖDL L., RIEDLINGER A., uo.; valamint: AMALARIUS, *Liber officialis*, lib. I., c. XIX: „Allegoria est, cum verbis sive rebus mysticis praesentia Christi et Ecclesiae sacramenta signantur.” Florus (c. LXII): „alium enim videtur, aliud intelligitur: quod videtur speciem habet corporalem, quod intelligitur fructum habet spiritualementem.” A további fejezetekben, amikor a konkrét kommentárok anyagait tesszük meg vizsgálatunk tárgyává, csak a szerző nevét, és a vizsgált hely oldal-, fejezet- illetve oszlopszámát tüntetjük fel.

<sup>168</sup> Ld. előző pont.

<sup>169</sup> Vö. DANIELOU J., *Sacramentum futuri. Études sur les origines de la typologie biblique*, Beauchesne, Paris, 1950; SIMONETTI M., *Esesesi patristica*, in DPAC, vol. I., 1211-1223. Az egyházatyák és a platóni filozófia kapcsolatáról: LILLA S., *Platonismo e i padri*, in DPAC, vol. II., 2818-2858.

<sup>170</sup> Vö. STUDER B., *Mistagogia*, in DPAC, vol. II., 2264-2265. a jelentősebb műszatgógikus katekézisek jelzését e fejezet elején, lábjegyzetben megtalálhatjuk.

hiszen hite miatt az Isten Országának a saját életében és e világban való kibontakoztatását egzisztenciális szükségként éli meg („két világ polgára”).<sup>171</sup>

A karoling műveltség az ókori klasszikus latin és görög kultúra feltámasztására is vállalkozik; e törekvés nemcsak klasszikus művészet és irodalom feldolgozását és újbóli bemutatását tűzi ki célul, hanem az uralkodó szellemi elit számára sajátos *modus vivendit* is alkot: ez igaz az intellektuális jellegű kapcsolattartás stilisztikai és relacionális vonatkozásaira,<sup>172</sup> de az egyházi igehirdetés és katekézis írott és képzőművészeti alkotásaira is.<sup>173</sup>

Amíg az uralkodó, amikor udvara és baráti köre vezető értelmiségi embereivel van együtt, magát „új Dávidnak” hívhatja,<sup>174</sup> s míg a többi jelenlévő valamelyik ókori klasszikus nevének szólal fel, nagyrészt annak szókészletével, addig a képzett monachosz és a szellemileg palléroztatlan egyszerű alattvaló a templomba lépve a hétköznapi világtól teljesen különböző világ képeit látja ott kifaragva, megfestve, és e világ sajátos igazságairól hall olyan képekben, melyek a képzeletén túl a moralitását is hivatottak megszólítani.<sup>175</sup> Megfigyelhető, ugyanis, hogy a dogmatikai vagy jogi, normatív fajsúlyú szövegek nyelvi kifejezése is olykor az allegóriára jellemző beavató jellegű. Dolgozatunk első fejezetében, a papokra vonatkozó kánonok ismertetésénél bemutatott „Szent Szilveszter pápa és 284 püspök határozata” című joggyűjtemény,<sup>176</sup> a klerikusok bírósági ügyvitelére vonatkozó szabályok ismertetését így zárja le: „*Sic datur mistica veritas.*”<sup>177</sup> Az első fejezetben láttuk, hogy a papot kora társadalma izolálni próbálja a „hétköznapi realitástól”, vagyis a korszellem, mondhatni párhuzamos valóságok egységében szemléli az életet: az „egy világ” egy szakrális, hitbéli,

---

<sup>171</sup> Ld. erről a *Diognétoszhoz* írt levél 5-6, in Funk 397-401.

<sup>172</sup> Nem ritka, még az egyháziak között is a levelek címzésénél a címzettnek ókori személyek, héroszok nevével, tulajdonságaival való megszólítása.

<sup>173</sup> A középkori *sacramentariumokban* számos miniatúra található már a GeV-től kezdve; ezek vagy stilizált lények, vagy biblikus figurák allegorikus ábrázolásai. A templomok hasonló allegorikus festményei illetve faragványai egyértelműen jelenítik meg a hívő számára, hogy egy „másik világba” lépett. Vö. DURAND J., *A középkor művészete*, Helikon, h. n., 2001. E kötet végén részletes bibliográfiát is találunk e tematikáról.

<sup>174</sup> Vö. KATUS L., *i. m.*, 1.

<sup>175</sup> Az allegória a középkori művészet megértéséhez elengedhetetlenül fontos, hiszen, mint művészet a valóság visszatükrözését tűzi ki célul, mégpedig olyan eszközökkel, amelyek annak a kornak a kulturális és szellemi eszköztárában fellelhetők, és annak a világlátásnak megfelelően, amely az akkor élt ember sajátja.

<sup>176</sup> E szöveg pontos fellelhetőségének és keletkezésének körülményeire vonatkozó ismereteket az első fejezetben részletesen megtaláljuk.

<sup>177</sup> A kiemelés tőlünk.

világ, és annak profán platformja kohéziójában létezik.<sup>178</sup> Így a templom és a templomi cselekmény „a másik világ” realizációja, amelynek megértéséhez (s a benne való létezéshez) segítség annak allegóriás olvasata.<sup>179</sup>

Az allegória kép, sőt olyan kép-komplexum, amely a szakmai értelmezések egymásra rétegezésével (mit tanít erről az ószövetség, az újszövetség, az atyák, a pápák, a szent zsinatok kánonjai stb.) létrehozott összképet, a spontán képi asszociációk szabad összekapcsolásával, és az értelmezési rétegek összképéhez rendelésével alkot meg a szerző, s ezzel tovább növeli, „feszíti” e komplexitást. E módszer egyfelől, a korra tekintve új, mert az adott kor ismert ikonográfiájának rendszereire, elemeire épül, abból nő ki, másfelől viszont, amint fentebb már említettük a rabbinikus és patrisztikus tipológia szellemtörténetileg szerves folyamánya,<sup>180</sup> még ha azoktól már sok esetben hermeneutikailag el is rugaszkodik. Megfigyelhető ugyanis, hogy akár a biblikus szövegeket, akár a hivatkozott egyházatyákat, pápákat, zsinatokat stb. igen gyakran csak „asszociatív” módon idézik („erről jut eszembe”), amely nyilván a kritikus vizsgálat számára módszertanilag elfogadhatatlan lépés.

Az allegória mögött sajátos, jól megfogalmazott intencionalitás áll: „mást látunk, mint ami a valóság”. Az allegorikus értelmezés tehát a mediáció eszköze, így például a mise allegóriája az ókori szakramentális műsztagógiák felújítása a tekintetben, hogy az olvasó/hallgató képzeletét és esetleges, akár minimális biblikus ismereteit felszítva egzisztenciális beavatásra ad lehetőséget. Lehetőségről van szó, hiszen Amalariusnál például gyakori kifejezés az allegória bevezetésére a „*quod nos ita intellegimus*”, vagy a „*possumus intellegere*”; így is lehet tehát értelmezni a valóságot, de ez nem szükségszerű. Az értelmező szabadságának meghagyása feltétlenül erénye e módszernek.

Amalarius allegóriája a miséről, amely szándékoltan Krisztus húsvétjának szinte már „színházi” reprezentációja, a misén résztvevő hívőt (legyen az a cselekményt vezető pap/püspök, vagy kisebb rendben lévő szolgálattevő, vagy a cselekményen résztvevő laikus hívő) a történelmi Krisztus-esemény részesévé teszi, természetesen a hit által. Örök problémája ez a liturgikus életnek:<sup>181</sup> hogyan válhat az ünnepelt valóság empirikusan is

---

<sup>178</sup> Ld. Nagy Károly politikai teológiája, ahogy dolgozatunk első fejezetében taglaltuk.

<sup>179</sup> „Praesens officium illud tempus nobis ad memoriam reducit, quando Christus in caena ascendit.” – írja Amalarius az allegória „működéséről”. – *Liber de ecclesiasticis officiis*, III, c. XXI.

<sup>180</sup> Vö. CABIÉ R., *L'Eucharistie*, in MARTIMORT A. G. (szerk.), *L'église en prière*, vol. II., Desclée, Paris, 96.

<sup>181</sup> Már a patrisztikában jelen lévő kihívás ez, jó példa erre Nagy Szent Leó egyik keresztségi katekézise, amikor plasztikus képekkel illusztrálja a megkeresztelték számára, milyen újjászületés ment bennük végbe: *Sermo* 26, 5, in CCL 138, 123.



fogható élménnyé; a hívő valamiképpen „érezni” is akarja azt, amit hisz, és a hitében szemlél a cselekményben. Az allegorikus mise-expositio ehhez akar segítség lenni. Az allegória a tapasztalt liturgikus valóságból indul ki,<sup>182</sup> majd asszociatív eszközökkel egy attól eltérő létsíkban keresi meg a tapasztalatra a megoldási lehetőséget. Megkockáztatjuk – bár e disszertációnak mindez nem témája –, hogy az érett középkorban a liturgikus cselekményekből megszülető misztériumjátékok a IX. században elterjedő allegorikus liturgia-értelmezésekkel fogannak meg.<sup>183</sup>

Az allegória tehát, mint „szakrális keretmese”, pasztorális, pedagógiai és spirituális célokat szolgál, szellemi, vagyis pszichológiai, filozófiai és teológiai motívumokból építkezve.

#### 4. 1. 2. Megfontolások az allegorikus mise-expositioról

Häussling egyik rövid cikkében arról beszél, hogy az *expositio missae* valójában a karoling korban születik meg, mint liturgikus-teológiai műfaj.<sup>184</sup> Meglepő lehet ez a megjegyzés, hiszen az előbbi paragrafusainkban már említettük, hogy a műsztagógikus katekizisek szerves eleme a neofita keresztségét követő áldozás, és ezzel együtt a szentmise értelmének és értékének magyarázata. Häussling e kijelentésében azt hangsúlyozza, hogy az *expositio missae* több, mint katekizis, hiszen e szakramentális szintézisek a korabeli teológiai gondolkodás számára is készültek. A témáról cikkezők vélekedéseit tanulmányozva alapvetően két fontos ok körvonalazódik itt:

- a) A karoling kultuszegységesítés velejárója, hogy ugyanazt az egységes cselekményt ugyanúgy értelmezze mindenki.<sup>185</sup>
- b) Amint a birodalmi *capitularék* a klérus szellemi nívójának emelését szorgalmazzák, a megfelelően kidolgozott misemagyarázatok is hozzá tudnak járulni a liturgikus intelligenciahányados emeléséhez.

Wilmart kifejti, hogy a szisztematikus *expositio* eredője a vasárnapi igehirdetés, főként frissen evangelizált területen:<sup>186</sup> a pap, a hallgatóság szellemi képzettségének és befogadó

---

<sup>182</sup> Ismét Amalariust idézzük: „scripsi quod sensi” – műve legelső bekezdésében írja.

<sup>183</sup> E téma messzire vinne bennünket, elég megemlítenünk itt Augé e téren végzett kutatásait: AUGÉ M., *La domenica. Festa primordiale dei cristiani*, San Paolo, Cinisello Balsamo, 1995, 13-15

<sup>184</sup> HÄUSSLING A. A., *Messe*, in DDS, vol. X., 1083.

<sup>185</sup> Látni fogjuk, hogy amint az egységes rituális rend bevezetése meglehetősen szabadon történt, ugyanígy az értelmezésben is megmarad a szabadság – az öt kommentárunk ilyen vizsgálata ezt bizonyítani fogja a következő fejezetekben.

képességének megfelelően, egyszerű szavakkal, már-már a mesébe hajló képiséggel vázolja számukra azt, aminek ők is a részesei – hiszen részt vesznek/vettek a misén –, vagyis a didaktikai szituáció mindenképpen hasonlatos a műsntagógikus katekézisekéhez.

Abban a kutatók véleménye megegyezik, hogy a patrisztika műsntagógiája és a középkori *expositio* közötti híd Nagy Szent Gergely és Sevillai Szent Izidor:<sup>187</sup> az előbbi a mise iránti bensőséges szeretet klímáját nyújtja a magyarázóknak (az élmény objektív módon megragadható), az utóbbi pedig a patrisztika szakmai eszköztárát (*etymologiae*) inkulturálja a középkori Nyugat-Európa szellemiségébe. Mint oly sok minden, talán ez is a keleti egyházak világából jött át a nyugati gyakorlatba, legalábbis Marsili és Cabié ezt feltételezik,<sup>188</sup> mindenesetre a mise allegorikus *expositioja* atyjának Amalariust tartja, aki viszont járt Bizáncban, és számos liturgikus inspirációja bizonyíthatóan onnan származik.<sup>189</sup> Mitchell azt állítja, hogy az allegorikus értelmezéssel a mise Krisztus életének, szenvedésének és halálának „tablójává” lesz,<sup>190</sup> s ez „hosszú távon” előkészíti az oltáriszentség szentmisén kívüli kultuszának kialakulását és terjedését.<sup>191</sup>

#### 4. 2. Az öt legjelentősebb karoling mise-kommentár és szerzőik

M. Righetti liturgiátörténetének eucharisztia-éről szóló kötete elején összegyűjtötte a II. vatikáni zsinatig megjelent, a mise liturgiájáról szóló legjelentősebb kommentárokat,

---

<sup>186</sup> WILMART A., *Expositio missae*, in DACL, vol. V/1., 1014. Kritikai kiadásban fennmaradt egy ilyen kora-középkori *expositio* E. C. RATCLIFF gondozásában: PSEUDO-GERMANUS PARIENSIS, *Expositio antiquae liturgiae gallicanae*, Henry Bradshaw Society, London, 1971.

<sup>187</sup> MARSILI S., *Eucaristia*, in Anàmnesis, vol. III/2., 92. Izidor ún. „etimológiái”: PL 82-83.

<sup>188</sup> MARSILI S., *Eucaristia*, i. m., 93; Cabié R., i. m., 165. Cabié összegyűjtötte a bizánci liturgia középkori történetének leghíresebb allegorikus eucharisztia-magyarázóit: Hitvalló Maximosz, Konstantinápolyi Germánosz, Thesszalonikai Simeon, Nikolasz Kabaszilas.

<sup>189</sup> Erről Amalarius életét és munkásságát elemezve bővebben is értekezünk – vö. 4. 2. 1. Ami viszont tény: Amalarius allegorikus értekezése Krisztus szentmisén való, rituálisan végbemenő „húsvéti triduumának” ideája a mai napig jelen van a bizánci eucharisztia ünneplésben (elég, ha az oltárra terített antimenzionon megfestett ikonra gondolunk), és Mopszvesztiai Theodorosz egyik műsntagógikus homíliájában (IV, 26) a szentségi cselekménynek Krisztus passiójával való képi egysége szinte szó szerint megtalálható Amalariusnál is. Vö. TONNEAU R., DEVRESSE R. (szerk.), i. m.

<sup>190</sup> „...da considerare la liturgia come una serie di *tableaux* rituali che rappresentavano la vita, la passione e la morte di Gesù.” In: MITCHELL N., *Il culto eucaristico: A. Fuori della messa*, in Scientia, vol. III, 285.

<sup>191</sup> Vö. MITCHELL N., i. m., 286.

traktátusokat.<sup>192</sup> Ezek között kitűnt, hogy a szisztematikus mise-expositio a IX. században jelenik meg a nyugati egyház életében, és kimutatható az is, hogy a későbbi századok allegorikus értelmezései is ezekre épülnek. Azért választottuk ki a karoling korszak ezen öt személyét és misemagyarázatát, mert ők ezen új műfaj létrehozói, s klerikusként a miséről szóló írásaikban, még ha Florus csak diakónus is volt, nem tudtak teljes módon absztrahálni személyes liturgia-élményeikről – ez a műveken érződik.

E pontban meg kell végre ismerkednünk, a karoling kor öt legjelentősebb eucharisztia-kommentárjának szerzőivel, és introdukciós jelleggel magukkal a kommentárokkal is. A legtöbben közülük még Nagy Károly uralkodása alatt születtek, de munkásságukat Jámbor Lajos, illetve az őt követő új királyságok/császárságok érája alatt fejtik ki. Mégis a karoling reneszánsz „gyermekai” ők, hiszen a károlyi liturgikus reformok igazán a IX. században, már Károly halála után érnek be – elég ehhez, ha az előző fejezetben taglalt új miserend elterjedésére gondolunk, a különböző helyi *sacramentariumokban*, illetve gondoljunk a papi apológiákra, amelyek sajátosságosan a karoling liturgikus szemléletváltás gyümölcsei.

Szerzőink életének és munkásságának bemutatásához egyszerű módszert választottunk. Az életrajzokról hallatlanul gazdag lexikális anyag áll a rendelkezésünkre. Az egyes írók prezentálása előtt, egy bekezdés erejéig vázoljuk, mely anyagokat vettük figyelembe az összeállításunkhoz. Ez két okból is fontosnak tűnik:

- I. A IX. század eucharisztia-kommentárjai és a szerzőik élete és munkásságuk részletei a magyar nyelvterületen kevésbé ismertek. E bibliográfiai antológia jelzése tehát későbbi, témánkba vágó tudományos munkálatokhoz adhat segítséget; e disszertáció motivációi között ez mindenképpen jelen van.
- II. Jelentősen megnehezítené a dolgunkat, ha sorról sorra kellene, lábjegyzeti hivatkozásokban igazolni, melyik információ honnan származik. Mivel életrajzokról, és általában mindenki számára elérhető középkori művekről (a vizsgált öt szerzőnk műveiről) van szó, a plagizálás veszélye nem áll fenn. Az esetlegesen vitás argumentumoknál mindenképpen jelezve lesznek a megfelelő hivatkozások. E két szempont figyelembevétele elengedhetetlenül fontos a leírtak megfelelő értékeléséhez.

Szerzőink vizsgált könyvei néhol többféle kritikai kiadást is megértek. Érdekes azonban, hogy az egyes variánsok között jelentős tartalmi különbségek nincsenek, így hát szinte mindegy, melyiket használjuk konkrét vizsgálódásainkhoz. A jelezett irodalomban van több

---

<sup>192</sup> RIGHETTI M., *i. m.*, vol. III: *La messa*, XIV-XVIII.

publikáció, melyek egészen frissnek mondhatók. Átolvasva ezeket eleinte meglepő volt, hogy ezek a pár éves anyagok, miért nem a legújabb, számukra már elérhető kritikai kiadásokat használták, hanem inkább a régebbit. A magyarázat egyszerű: ha a kutatás nem kifejezetten a kritikai kiadások mibenlétére vonatkozik, illetve ez az aspektus nem fontos, mint például a mi disszertációnk esetében, akkor elegendő, ha az egyes variánsok között nincs strukturális és tartalmi eltérés, vagyis bármelyik használható. Így jártunk el mi is.

#### 4. 2. 1. Metz-i Amalarius

##### 4. 2. 1. 1. Adalékok Amalarius bibliográfiájához<sup>193</sup>

###### a) Életrajzok:

BAUTZ F. W., *Amalarius von Metz*, in [www.bautz.de/bbkl](http://www.bautz.de/bbkl); BESSON M., *Amalaire*, in DHGE, vol. II. (1914), 922-923; CECCHETTI I., *Amalario di Metz*, in EC, vol. I. (1948), 959-962; DEBROISE E., *Amalaire*, in DACL, vol. I. (1907), 1323-1330; EMMINGHAUS J. H., *Amalarius von Metz*, in LMA, vol. I. (1980), 505; FISCHER B., *Amalarius*, in NDB, vol. I. (1953), 236-237; *Amalarius*, in NCE, vol. I. (1966), 363-364; *Amalar von Metz*, in LThK, vol. I. (1993) 482-483; HOCQUARD G., *Amalaire*, in Cath, vol. I. (1948), 389-391; MORIN G., *Amalaire de Metz/Amalaire de Trèves*, in DTC, vol. I. (1909), 933-934; PALAZZO É., *Amalaire de Metz*, in DEMA, vol. I. (1997), 52; SUNTRUP R., *Amalarius von Metz*, in RGG, vol. I. (1998), 385-386; ZELZER M., *Amalarius*, in KNLL, vol. I. (1988), 379-380.

###### b) Korabeli írások Amalariusról vagy Amalariustól:

AGOBARD LUGDUNIENSIS, *Contra libros quatuor Amalarii*, in PL 104, 342-349; AMALARIUS PRESBYTER METENSIS ET CHOREPISCOPUS, *Epistolae selectae* in MGH, *Epistolarium*, vol. V., 240-244; 257-259; 267-273; FLORUS DIACONUS LUGDUNIENSIS, *Opuscula adversus Amalarium*, in PL 119, 71-96; FLORUS DIACONUS LUGDUNIENSIS, *Contra falsiloquas adinventiones Amalarii*, in MGH, *Epistolarium*, vol. V., 267-273;

---

<sup>193</sup> Az öt szerzőnk közül Amalarius bibliográfiája a legterjedelmesebb.

c) Egyéb publikációk:

CRISTIANI M., *Il «Liber officialis» di Amalario di Metz e la dottrina del «Corpus triforme»*, *Simbolismo liturgico e mediazioni culturali*, in AAVV., *Culto cristiano e politica imperiale carolingia*, in Convegni, 9-12 ottobre 1977, Perugia, 123-167; DE LUBAC H., *Il «corpus triforme» di Amalario e le sue vicende*, in DE LUBAC H., *Corpus Mysticum, L'Eucaristia e la chiesa nel Medioevo*, in GUERRIERO E. (szerk.), *Opera omnia di Henri De Lubac*, vol. XV, Jaca Book, Milano, 1996<sup>2</sup>; HANSENS J. M., *De Flori Lugduniensis «Opusculis contra Amalarium»*, in EL 47 (1933) 15-31; JONES CH. A., *A Lost Work by Amalarius of Metz : Interpolations in Salisbury, Cathedral Library, MS 154*, Henry Bradshaw Society, London, 2001; KOLPING A., *Amalar von Metz und Florus von Lyon*, in ZKTh 73 (1951) 424-464; MANITIUS M., *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*, vol. I.: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, 396-401; MORIN G., *La question des deux Amalaire*, in RevBen 8 (1891) 433-442; MORIN G., *Amalaire, Esquisse biographique*, in RevBen 9 (1892) 337-351; MORIN G., *Encore la question des deux Amalaire*, in RevBen 11 (1894) 241-243; PALADINI A., *Amalarii episcopi opera liturgica omnia*, in EL 63 (1949) 57-65; SIMONIS S., *Doctrina Eucharistica Amalarii Metensis*, in Antonianum 8 (1933) 3-48. 154; STECK W., *Der Liturgiker Amalarius, Eine quellenkritische Untersuchung zu Leben und Werk eines Theologen der Karolingerzeit*, EOS Verlag, St. Ottilien, 2000; WILMART A., *Un lecteur ennemi d'Amalaire*, in RevBen 36 (1924) 317-329.

d) Amalarius misekommentárjának általunk vizsgált szövege:

AMALARIUS PRESBYTER METENSIS ET CHOREPISCOPUS, *De ecclesiasticis officiis libri quatuor*, in PL 105, 985-1245; és: HANSENS J. M. (szerk.), *Amalarii episcopi Opera Liturgica Omnia*, voll. I-II, Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e Testi 138, Città del Vaticano, 1948.

#### **4. 2. 1. 2. Amalarius élete**

Amalarius Symphosius<sup>194</sup> 775-ben született Metzben, bár születésének pontos dátuma nem ismert, Alkuin haláláig (804) annak tanítványa a tours-i bencés apátságban; tanulóéveiben kitűnő képzést kap, a metz-i egyházmegye papja lesz, majd 809-ben püspökké

---

<sup>194</sup> Nevének egyéb korabeli írásmódjai is léteznek: Amalherius, Amelarius, Amalerius, Amelharius, Hamelarius, Hamularius stb.

szentelik, és öt éven át Trier érseke.<sup>195</sup> Nagy Károly udvarába hívja, ahol tanítói és tanácsosi tisztséget tölt be. Az idősödő uralkodót még számos liturgikus kérdés foglalkoztatja, különösen a keresztség kapcsán, Amalarius egy levelében választ ad a császár ebbéli kérdéseire – ekkor lesz ismerté liturgikus berkeken belül. Ennek is köszönhető, hogy több új katedrális felszentelésére is felkéri (Nordalbingien, Hamburg), sőt 813-ban meghívják Reims-be is, hogy Vulfarius püspök társaként részt vegyen Toul-i Frothar püspökké szentelésében is. Még ez évben útra kel Károly megbízásából, hogy Nonantulai Péter apáttal az uralkodót képviselje I. Mihály bizánci császárnál. A hosszú hajóját során kezdi el írni, majd a Konstantinápolyban fejezi be első, lírai jellegű magyarázatát a miséhez (*Versus marini*) – e műve nem sikerült jól, nem is vált ismertté. Bizáncba érve, már V. Leó volt a trónon, s közben Károly is meghal. Hazatérve, lemond püspöki hivataláról, s apáti tisztséget kap. A görög egyház spirituális és liturgikus gyakorlatát megismerve – bizánci útja alatt – elhatározza, hogy liturgikusan tovább képezi magát, ebben segítségére lesz Hilduin a Saint-Denis Apátság apátja. Megismeri a jelentősebb egyházatyák írásait, és 820-ban elkezdí élete fő művének írását *Liber de ecclesiasticis officiis libri quatuor* címmel. A művet kateketikai szándékkal írja, az egyháziaknak és a világiaknak címezve. E művét számos kisebb „előtanulmány” előzi meg, míg elkészül a négy részes opus. Fejtegetéseihez szüksége volt arra, hogy jobban megismerje a Róma egyházának liturgikus szokásait, ezért 831-ben Rómába utazik IV. Gergely pápához, tőle a római egyház antiphonaléjának egy példányát kérte el, amelyet azonban nem kapott meg, mivel Wala, a corbie apátság apátja az egyetlen kiadható példányt már magával vitte. Amalarius mégsem tér haza üres kézzel, hiszen Róma liturgikus életét és szokásait megismerve, jelentősen átdolgozza a liturgikus kommentárját. Hazatérve ellátogat Corbie-ba, hogy a kérdéses antifónás könyvet tanulmányozza, e kutatás eredménye a *Liber de ordine antiphonarii* című értekezése. 835-ben mind szakmailag, mind emberileg pályája megroppan: Lyon érseke, Agobard hevesen támadni kezdi írásait, szakmailag ugyanis elfogadhatatlannak tartja, ahogyan Amalarius a Szentírásra hivatkozik, sőt, sok esetben, szerinte, következtetéseinek nincs semmilyen biblikus alapja. Agobard kritikája a lyoni, majd a diedenhofeni szinóduson Amalarius elítélését hozza magával.<sup>196</sup> Agobard viszont még ez évben kegyvesztett lett a császárnál (mivel támogatta a császár fiát, Lothárt, trónbitorló

---

<sup>195</sup> Morin Amalariusról szóló írásában – ld. a fenti bibliográfiában – azt a hipotézisét állítja fel, hogy a Trier érsekeként ismert Amalarius Fortunatus, és a metz-i Amalarius két különböző személy. Mára megdőlt e tétel: vö. FRANZ A., *Die Messe im deutschen Mittelalter, Beiträge zur Geschichte der Liturgie und des religiösen Volksleben*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1963, 351-353.

<sup>196</sup> A szinódusok jegyzőkönyve és ítéletei: MANSI, vol. XIV., 655-658 és 661-670.

törekvéseiben), így el kellett hagyja a lyon-i érseki széket, a császár Amalariust nevezi ki Lyon chorepiscopusává. Ő azonnal elkezdte a város liturgikus életének reformját, de az írásaival szembeni kritika tovább folytatódik, ugyanis most a lyoni érsekség titkára, Agobard egykori „jobbkeze”, Florus diakónus kezdi el hevesen bírálni írásait, főleg a *Liber de ecclesiasticis officiis* négy könyvét. Florus nem válogat a szavakban, amikor Amalarius személyét és a könyv allegóriáit támadja. Támadásainak hevessége Amalarius eucharisztia-tanánál éri el a csúcspontját: amikor Amalarius az áldozás előtti kenyértörés gesztusát magyarázza (a pap kettétöri a szentostyát, majd az egyik félből egy kis darabkát tör le, hogy majd a kehelybe ejtse – ez az immixtio vagy commixtio néven ismert gesztus). Amalarius Krisztus Testének három-formájúságáról beszél itt („*corpus triforme Christi*”), s ezáltal, Florus szerint, Amalarius eretnek tanokat hirdetett. H. De Lubac és M. Cristiani is erősen megkérdőjelezi Amalarius „regényes” allegóriájának eretnek mivoltát,<sup>197</sup> nem beszélve arról hogy Amalarius egy gesztust kommentál, s nem tantéltelt állít fel.<sup>198</sup> Florus mindenesetre eléri, hogy a quierzy zsinat 838-ban elítéli Amalariust, akinek Agobardhoz hasonlóan száműzetésbe kellett vonulnia.<sup>199</sup> Florus, aki a liturgiát pusztán emberi alkotásnak tartja, támadja Amalariusnak a *Liber de ecclesiasticis officiis*-ban közölt „liturgikus pneumatológiáját” is, vagyis, hogy a Szentlélek sugalmazásának eredménye lenne *in ipsa* a liturgia, de e kritikával a zsinat nem foglalkozik. E csatározások háttérében valószínűleg nem teológiai, hanem politikai okok állhattak. A császár, Jámbor Lajos, kibékült Lothárral, így, ha bukott Lothar embere, Agobard, buknia kell valakinek, a császár „táborából” is, vagyis Amalariusnak. Amalarius további sorsáról kevés adatunk van, valószínűleg Metz-ben hal meg, 850-ben.

Öt levele mellett, tizenhat kisebb műve, és a már említett három nagyobb, liturgikus műve maradt csak fenn:<sup>200</sup>

- *Versus marini* – a Konstantinápoly felé tartó hajóúton született hosszabb verses műve.
- *Liber de ecclesiasticis officiis libri quatuor*.
- *Liber de ordine antiphonarii*.

---

<sup>197</sup> DE LUBAC H., *i. m.*, 335-338; CRISTIANI M., *i. m.*, 132-139.

<sup>198</sup> Florus nem tudta feloldani az allegória képességét.

<sup>199</sup> A zsinat jegyzőkönyve és ítéletei: *Concilium Carisiacense 838. mense septembri*, in MGH *Concilia*, vol. II., 768-782.

<sup>200</sup> Műveinek teljes listájához vö. PALADINI A., *i. m.*

#### 4. 2. 1. 3. Amalarius misekommentárjának szövegkörnyezete

Amalarius négy könyvben magyarázza az egyház liturgiáját, művét pedig a császárnak ajánlja (*Ad Ludovicum Pium imperatorem*):<sup>201</sup>

- *Liber primus*: 41 fejezet az egyházi évről, és az egyes ünnepekhez és ünnepkörökhöz kapcsolt egyéb szokásokról.

- *Liber secundus*: 26 fejezet az egyházi rend csoportjairól (kisebb és nagyobb rendek), ezek öltözékéről, valamint mindarról, ami az egyházi évhez tartozik, de a *liber primusból* kimaradt.

- *Liber tertius*: 44 fejezet a miséről, valamint néhány, a liturgikus évhez kötődő, a *liber primusból* kimaradt ünnepről és ünnephez kötődő szokásról.

- *Liber quartus*: 47 fejezet, melyek zömmel a zsolozsmát magyarázzák, illetve újabb, az egyházi évet érintő fejtegetéseket tartalmaznak.

A mise-expositio részei (A *Liber tertius* felépítése):

Caput I: De signis quibus congregamur in idipsum

Caput II: De situ Ecclesiae

Caput III: De choro cantorum

Caput IV: De vestimento cantorum

Caput V: De introitu episcopi ad missam

Caput VI: De Kyrie eleison

Caput VII: De cereis

Caput VIII: De Gloria in excelsis

Caput IX: De prima oratione missae

Caput X: De sessione episcopi

Caput XI: De officio lectoris et cantoris

Caput XII: Quid sit inter responsorium et tractum

Caput XIII: De Alleluia

Caput XIV: Quid sit inter Alleluia et Tractum

Caput XV: De exspoliacione casularum

Caput XVI: De tabulis

---

<sup>201</sup> Amalarius liturgia-magyarázata a legterjedelmesebb az általunk vizsgált öt közül. A négy könyv összesen 158 fejezete J. P. Migne *Patrologia Latinájának* 105. kötetében 257 oszlopot tölt meg (985-1242). E gigászi méretű *expositio* az egész nyugati liturgiátörténet legnagyobb szabású kommentárjai közé tartozik, s nemcsak mennyiségileg, hiszen a IX. századtól kezdve születő szisztematikus kommentárok jelentős része Amalariusra épít, az ő magyarázatait gondolja tovább.



Caput XVII: De ascensu in pulpitem  
Caput XVIII: De diaconi ascensione in tribunal  
Caput XIX: De officio quod vocatur offerenda  
Caput XX: De secreta  
Caput XXI: De hymno ante passionem Domini, sive praeparatione  
Caput XXII: De hymno, Sanctus, sanctus, sanctus  
Caput XXIII: De Te igitur  
Caput XXIV: De institutione Dominica in conficiendo corpus et sanguinem  
Caput XXV: De ascensione Christi in crucem  
Caput XXVI: De corpore Domini post emissum spiritum in cruce, et nostra  
mortificatione in idipsum  
Caput XXVII: De praesentatione patenae  
Caput XXVIII: De officio quod memorat requiem Domini in sepulcro  
Caput XXIX: De oratione Dominica  
Caput XXX: De praesentatione subdiaconorum, ut suscipiant corpus Domini de altari  
Caput XXXI: De immissione panis in vinum  
Caput XXXII: De Pacis osculo  
Caput XXXIII: De Agnus Dei  
Caput XXXIV: De Eucharistia  
Caput XXXV: De parte oblatae quae remanet in altari  
Caput XXXVI: De ultima benedictione  
Caput XXXVII: De ulteriore ultima benedictione  
Caput XXXVIII: De missa in festivitate sancti Joannis Baptistae mane prima  
Caput XXXIX: De offerenda, Vir erat in terra  
Caput XL: De adventu Domini  
Caput XLI: De Nativitate Domini  
Caput XLII: De consueto tempore missae  
Caput XLIII: De ὑπαντή  
Caput XLIV: De missa pro mortuis

## 4. 2. 2. Lyon-i Florus

### 4. 2. 2. 1. Adalékok Florus bibliográfiájához<sup>202</sup>

#### a) Életrajzok:

BAUTZ F. W., *Florus von Lyon*, in [www.bautz.de/bbkl](http://www.bautz.de/bbkl); BARDY G., *Florus de Lyon*, in Cath, vol. IV. (1956), 1364-1365; BELLET P., *Florus of Lyon*, in NCE, vol. V. (1967), 980-981; BOSHOF E., *Florus von Lyon*, in TRE, vol. XI. (1983), 221-224; UŐ, *Florus*, in LThK, vol. III. (1995), 1332; CAPPUYNS M., *Florus de Lyon*, in DHGE, vol. XVII. (1971), 648-654; CHARLIER C., *Florus de Lyon*, in DSp, vol. V. (1964), 514-526; GODET P., *Florus de Lyon*, in DTC, vol. VI. (1920), 53-55; HARTMANN W., *Florus von Lyon*, in RGG, vol. III. (2000), 165-166; HOCQUARD V., *Floro di Lione*, in EC, vol. V. (1950), 1456; PRELOG J., *Florus von Lyon*, in LMA, vol. IV. (1989), 577-578; SOT M., *Florus de Lyon*, in DEMA, vol. I. (1997), 608.

#### b) Korabeli írások Florustól:

FLORUS DIACONUS LUGDUNIENSIS, *Opuscula adversus Amalarium*, in PL 119, 71-96; FLORUS DIACONUS LUGDUNIENSIS, *Contra falsiloquas adinventiones Amalarii*, in MGH, *Epistolarium*, vol. V., 267-273.

#### c) Egyéb publikációk:

BOUHOT J. P., *Fragments attribués à Vigile de Thapse dans l'«Expositio missae» de Florus de Lyon*, in REAug 21 (1975) 302-316; DUC P., *Étude sur l'«Expositio missae» de Florus de Lyon suivie d'une édition critique du texte*, Belley, 1937; MANITIUS M., *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*, vol. I.: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, 560-567; SCHMITT K., *Die Messerklärung des Diakons Florus von Lyon*, in Univ, 396-409.

#### d) Florus misekomentárjának általunk vizsgált szövege:

FLORUS DIACONUS LUGDUNIENSIS, *De expositione missae*, in PL 119, 15-71; DUC P., *Étude sur l'«Expositio missae» de Florus de Lyon suivie d'une édition critique du texte*, Belley, 1937.

---

<sup>202</sup> Az öt szerzőnk közül Amalarius bibliográfiája a legterjedelmesebb, a többieké jelentősen rövidebb.

#### 4. 2. 2. 2. Florus élete

Lyon-i Florus életéről a legtöbb információ az Amalariussal szembeni ellenállásából ismeretes, így itt most jelentős részben utalunk az előző pontokban leírtakra. Lyonban, a gallikán egyház szívében született 779-ben, ott is halt meg 860-ban. Leidrad érsek katedrális iskolájának tehetséges növendéke, majd, klerikus, diakónusi rangban szolgál egész életén át, ennek ellenére nemcsak helyi egyházában, hanem a korabeli „kora-francia” egyházban is az egyik legismertebb és egyben legbefolyásosabb személy, pont az Amalariusnál említett kontroverziák, és zsinati és szinódusi munkákban való részvétele miatt. A mindenkor lyoni érsek (Agobard, Amalarius, Amulo, Remigius) titkára, „udvari irodalmára”, igényes szellemi munkát végez, kiterjedt levelezései vannak, noha a levelei közül csak kevés maradt ránk. Az Amalariussal szembeni kritikájának gyümölcse az *Expositio missae* című műve (834 körül jelent meg), melyben egészen más szempontok alapján, „allegória-mentesen” akarja a misét magyarázni. A korabeli predestinációs vitákból intenzíven kiveszi a részét, hevesen támadja Gottschalk és Johannes Scotus Eriugena nézeteit, az őket elítélő zsinatokon központi szerepe van. Teológiai gondolkodását főleg Tiszteletreméltó Szent Béda és Szent Ágoston művei formálják. Küzdelmeinek másik fő területe a püspökválasztás kánoni, világi befolyástól mentes lebonyolításának témája. A püspöki hivatalt az Egyház különleges belügyének tekinti, amely során, nézete szerint a Szentlélek irányítására kell figyelni, s nem az uralkodó akaratára – sok száz évvel megelőzi korát ezen álláspontjában. A klérus jogait tekintve viszont bizonyos „szekularizációt” engedne meg: a klerikusok civiljogi problémáit állami bírósággal vizsgálhatná ki, vagyis bizonyos esetekben elvenné a klérustól a „mentelmi jogot”. Politikai kérdésekben ismeretesek a zsidóság jogainak csökkentésére irányuló törekvései. Kora jelentős egyházjogásza, jogi gyűjteményeket állít össze, s ezek, ha lehet ezt így mondani, pozitivistá módszerrel történő analíziséből fejti ki elméleteit. Jogi kollekcióinak a későbbi jogi szintézisek összeállításában jelentős szerepe lesz. Hyldrad novalesi apát kérésére biblikus teológiai munkákba kezd, az apát számára a zsoltároskönyv analízisét, szövegkorrekcióját végzi el, majd belefog Pál apostol leveleinek kommentálásába, patrisztikai alapokra építve. Számos lírai munkája is fennmaradt, az ókor jelentős latin költőitől ihletve evangéliumi tartalmú verseket ír, illetve a számára fontos személyekről dicshimnuszokat (néha még önmagáról is).<sup>203</sup>

---

<sup>203</sup> A karoling reneszánsz egy jellemző vonása; ettől is „reneszánsz” – ld. 1. fejezetünk.

#### **4. 2. 2. 3. Florus mise-expositiojának rövid vázlata**

A könyv a következő címet viseli a *Patrologia Latinában* (119, 15-71): *Flori diaconi opusculum De expositione missae, Ex ms. Bibliothecae Reginae Suecia auctius et emendatius*. A szöveg a közel egy oszlopnyi tartalmú *Observatio praevia* után 92 számozott bekezdésből (fejezetből) áll. A bekezdéseknek nincs címe, így a tartalmukra csak a szöveg elolvasása után következtethetünk; a bekezdések hossza nagyjából egyforma, egy bekezdés átlagosan 40-60 sor között változik (ennél vannak hosszabbak, mint pl. a negyedik bekezdés, és vannak rövidebbek, mint pl. a 87.).

### 4. 2. 3. Rabanus Maurus

#### 4. 2. 3. 1. Adalékok Rabanus Maurus bibliográfiájához

##### a) Életrajzok:

BANNIARD M., *Raban Maur*, in DEMA, vol. II. (1997), 1285; BAUTZ F. W., *Hrabanus Maurus*, in [www.bautz.de/bbkl](http://www.bautz.de/bbkl); BENDISCIOLI M., BILLANOVICH G., *Hrabanus Maurus*, in KNLL, vol. VIII. (1990), 95-96; BORK H., *Hrabanus Maurus*, in DLMV, vol. II. (1936), 494-505; BOUHOT J. P., *Raban Maur*, in Cath, vol. XII. (1990), 415-416; BÖHNE W., *Hrabanus Maurus*, in TRE, vol. XV. (1986), 606-610; BRUNHÖLZL F., *Hrabanus Maurus*, in NDB, vol. IX. (1972), 674-676; KOTTJE R., *Raban Maur*, in DSp, vol. XIII. (1988), 1-10; *Hrabanus Maurus*, in LMA, vol. V. (1991), 144-147; *Hrabanus Maurus*, in LThK, vol. V. (1996), 292-293; MCCARTHY M. F., *Rabanus Maurus*, in NCE, vol. XII. (1967), 37-38; MOLLAT G., *Rabano*, in EC, vol. X. (1953), 439; PELTIER H., *Raban Maur*, in DTC, vol. XIII-2. (1937), 1601-1620.

##### b) Rabanus néhány levele:

RABANUS MAURUS, *Epistolae selectae*, in MGH, *Epistolarium*, vol. V., 385-387; 470-472; 478-479; 508-509.

##### c) Egyéb feldolgozott publikációk:

BIRKLE S., *Rhabanus Maurus und seine Lehre von Eucharistie*, in SM 23 (1902) 76-86; 339-360; 609-624 és SM 24 (1903) 33-57; MANITIUS M., *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*, vol. I.: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, 288-302.

##### d) Rabanus misekomentárjának általunk vizsgált szövege:

RABANUS MAURUS, *De clericorum institutione ad Heistulphum archiepiscopum libri tres (anno 819)*, in PL 107, 293-420.

#### 4. 2. 3. 2. Rabanus Maurus élete

Magentius Rabanus<sup>204</sup> 784 körül született Mainz-ban. Gyermekként felvételét kéri a fuldai apátságba, az apát, Baugulf, Alkuin iskolájába küldi Tours-ba. Az idősödő mester felismeri a fiúban a tehetséget, aki Alkuin szellemi örökségének igazi letéteményese és továbbvivője lesz. Alkuin nevezi el őt Maurusnak, Szent Benedek kedvenc tanítványáról – a kettejük közötti barátság egyik nyilvánvaló jele ez. 801-ben visszatér Fuldába, ahol diakónussá szentelik. Ratgar apát visszaküldi Tours-ba, ahol fiatal kora ellenére már tanítani kezd. Alkuin kérésére ekkor írja meg első műveit. Alkuin halála után hazatér Fuldába, s folytatja tanári tevékenységét, és kisebb, lírai jellegű műveket is alkot. Főleg az ókori latin költészet hat rá, fiatal kora irodalmi példaképei Optatianus Porfirius és Lucretius. Irodalmi műveinek színvonalas latinsága és retorikája, valamint a személyes hangvétele miatt egyre ismertebb lesz a birodalom területén. 822-ben Fulda apátja lesz, s olvasottsága révén az impérium egyik legtekintélyesebb értelmiségije. Ez évben írja, még apáttá választása előtt, egyik legismertebb egyházi művét a klerikusok, és általában az egyházi szellemi elit képzéséről a *De institutione clericorum* című értekezését. E mű remek szintézise a klasszikus műveltségnek és a patrisztikának. Rabanus szellemi nagysága művei mellett leginkább abban mutatkozik meg, hogy szorgalmas kutatómunkájának eredményeként számos ókori és korabeli pogány és keresztény írás kéziratát találja meg, és örökíti át az utókor számára.<sup>205</sup> A mai értelemben vett patrológia atyjának is tekinthető, mert az egyház történetében ő az első, aki módszeresen és szisztematikusan épít teológiai jellegű műveiben az atyák írásaira.<sup>206</sup> Teológiai írásai főleg a himnuszköltészetét jelentik, de vannak értekezései is, főleg eucharisztikus kérdésekről. Grammatikai, retorikai, irodalmi és teológiai jellegű írásai mellett jelentősek a tanári tapasztalatait feldolgozó pedagógiai művei, de írt hadtudományi értekezést is.<sup>207</sup> 847-ben Mainz érsekévé választják, ismertsége és tisztelete ekkor már szerte a birodalomban elterjedt, ezért 856. február 4-én bekövetkezett halála után a „*praeceptor Germaniae*” (Germánia tanítója) címmel illetik. Az Egyház boldogként tiszteli.

---

<sup>204</sup> Főként német nyelvterületen, a „Hrabanus” írásmód is elterjedt.

<sup>205</sup> Példaként említhető Sevillai Szent Izidor számos munkája.

<sup>206</sup> Kisebbségi teológiai értekezései legtöbbször csak az egyházatyáknak az adott kérdésre vonatkozó válaszainak kollektívái, viszont mindig pontosan feltüntetve a hivatkozásokat.

<sup>207</sup> A normann betörések időszakában feldolgozza az *imperium romanum* hadseregének kiképzéséről, és harcászati módszereiről szóló ókori írásokat, és e tanulmányát eljuttatja az uralkodónak, mondván Isten segítségével mellett fontos a sereg jó kiképzése is.

#### **4. 2. 3. 3. Rabanus Maurus mise-magyarázatának szövegkörnyezete és vázlata**

Rabanus Maurus *De institutione clericorum* című, három részből (*libri*) álló művének első könyve foglalkozik a mise kommentálásával (34 fejezetben). A második könyv a zsolozsma, a böjti fegyelem, és az egyházi év ünnepeinek mibenlétét taglalja, valamint az egyház alapimái, a Szentírás, a hitvallás, valamint az egyes, az egyház történetében addig előforduló eretnokségek kérdéseit dolgozza fel (58 fejezetben). A harmadik könyv 39 fejezete a klerikusok szellemi és spirituális képzésének részleteit elemzi. Rabanus művét Heistulf, mainz-i érseknek ajánlja.

A misekommentár felépítése:

Caput I: De una Ecclesia Dei

Caput II: De tribus ordinibus Ecclesiae

Caput III: De tonsura clericorum

Caput IV: De gradibus ecclesiasticis

Caput V: De ordine tripartito episcoporum

Caput VI: De presbyteris

Caput VII: De diaconis

Caput VIII: De subdiaconis

Caput IX: De acolythis

Caput X: De exorcistis

Caput XI: De lectoribus

Caput XII: De ostiariis

Caput XIII: Quos oporteat ad sacrum ordinem accedere, et quo ordine

Caput XIV: De vestibus sacerdotalibus

Caput XV: De superhumerali

Caput XVI: De podere, id est tunica linea

Caput XVII: De cingulo

Caput XVIII: De phanone

Caput XIX: De orario, id est stola

Caput XX: De dalmatica

Caput XXI: De casula

Caput XXII: De sandaliis

CAput XIII: De pallio

Caput XXIV: De sacramentis Eccelsiae  
Caput XXV: De baptismatis sacramento  
Caput XXVI: De cathecumenis  
Caput XXVII: De catechizandi ordine  
Caput XXVIII: De tinctione baptismi, et unctione chrismatis  
Caput XXIX: De indumento baptizati et Eucharistia  
Caput XXX: De impositione manus episcopalis  
Caput XXXI: De sacramento corporis et sanguinis Domini  
Caput XXXII: De officio missae  
Caput XXXIII: De ordine missae  
Additio de missa

#### 4. 2. 4. Auxerre-i Remigius

##### 4. 2. 4. 1. Adalékok Remigius Antissiodorensis bibliográfiájához

###### a) Életrajzok:

ANZULEWICZ H., *Remigius von Auxerre*, in LThK, vol. VIII. (1999), 1096; BALDZUHN M., *Remigius vob Auxerre*, in [www.bautz.de/bbkl](http://www.bautz.de/bbkl); DA MARETO F., *Remigio di Auxerre*, in EC, vol. X. (1953), 763-764; JEUDY C., *Remi d'Auxerre*, in DSp, vol. XIII. (1988), 338-343, *Remigius von Auxerre*, in LMA, vol. VII. (1995), 707-708; LYNCH L. E., *Remigius of Auxerre*, in NCE, vol. XII. (1967), 340-341; MATHON G., *Remi d'Auxerre*, in Cath, vol. XII. (1990), 867-869; PELTIER H., *Remi de Auxerre*, in DTC, vol. XIII-2. (1937), 2376-2377.

###### b) Egyéb feldolgozott publikációk:

AAVV., *L'École carolingienne d'Auxerre de Murethach à Remi: 830-908*, Paris, 1991; BOUHOT J. P., *Les sources de l'«Expositio missae» de Remi d'Auxerre*, in REAug 26 (1980) 118-169; GEISELMANN J. R., *Der Einfluss des Remigius von Auxerre auf die eucharistische Lehre des Heriger von Lobbes*, in TQ 124 (1943) 222-244; HUYGENS R. B. C., «Remigiana», in Aevum 28 (1954) 330-344; MANITIUS M., *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*, vol. I: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, 504-519.



c) Remigius misekommentárjának általunk vizsgált szövege:

REMIGIUS ANTISSIODORENSIS, *De celebratione missae et ejus significatione*, in PL 101, 1246-1271.

#### 4. 2. 4. 2. Auxerre-i Remigius rövid életrajza

Születésének körülményeiről, a születési éven kívül (841) semmit sem tudunk. Nem a születő nyugati-frank („francia”) királyságból származik (noha ott éli le az életét), hiszen sokáig *romanusnak*, azaz rómainak hívták, amiből arra következtethetünk, hogy latin műveltségű, talán frank hivatalnoki családból származhatott. Belép az auxerre-i Saint-Germain apátságba, ahol a hely ismert tudósai Heiric és Irenaeus Dunchad tanítják, főleg klasszikus műveltségre. Megismerkedik Johannes Scotus Eriugenával is, de annak predestinációs tanait nem veszi át. Heiric utóda lesz a kolostori iskolában 876-ban, majd 893-ban Reims-be megy, az ottani érsek, Fulco meghívására, aki megbízza a helyi katedrális iskola vezetésével. Fulco halála (900) után Párizsba megy, az ottani székesegyházi iskola igazgatója lesz, itt leghíresebb tanítványa Cluny Odó, akinek Ágoston dialektikáját tanítja. Párizsban hal meg 908-ban, Bouhot szerint, Auxerre püspökeként.

Néhány szentírási szöveghez írt kommentárján, a misemagyarázatán és egy-két kisebb értekezésén kívül egyéb, jelentős teológiai munkája nincs, az ókori klasszikus műveltség feldolgozásában, rendszerezésében, és az ezekhez szükséges tankönyvek (grammatikák, retorikák, szótárak) elkészítésében viszont a középkor legjelentősebb irodalomtudósai közé tartozik.

#### 4. 2. 4. 3. Remigius mise-magyarázatának szövegkörnyezete és vázlata

A *Patrologia Latina* 119. kötetében Alkuin írásai között szerepel Remigius mise-magyarázata (ALKUIN, *Liber de divinis officiis, caput XL: De celebratione missae et ejus significatione*). Jean Mabillon kimutatta azonban, hogy e misemagyarázat nem Alkuiné, hanem Remigiusé.<sup>208</sup> Ezért e műnek fejezetekre beosztott tördelése nincs a PL kötetben, viszont nyomdatechnikailag megkülönböztették az egyes magyarázott részeket egymástól (a magyarázat bekezdései elkülönülnek egymástól, és a címeiket dőlt betűvel szedték). Nézzük tehát ezek alapján az *expositio* részeit:

---

<sup>208</sup> Vö. PL 119, 1246, „j” lábjegyzet.

- A mise meghatározása
- A templomról
- Antiphona ad introitum
- A diakónus öltözete
- Az oltárhoz való megérkezés és gesztusai
- Kyrie eleison
- Gloria in excelsis Deo
- Dominus vobiscum
- Pax vobiscum
- Oremus et Collecta
- Lectio apostolica
- Responsorium
- Processio ante evangelium et lectio evangelii
- Sacerdos salutatur populum
- Receptio oblata a populo
- Incensum
- Orate pro me
- De corpore
- Super oblata
- Laus id est praefatio
- Gratiarum actio
- In primis
- Memento Domine
- Communicantes
- Hanc igitur
- Quam oblationem
- Qui pridie
- Unde et memores
- Supplices, te rogamus
- Memento, etiam, Domine
- Nobis quoque peccatoribus
- Oremus
- A Miatyánk magyarázata
- Commixtio (immixtio)

- Agnus Dei
- Communio
- Ite, missa est

#### 4. 2. 5. Walafriid Strabo

##### 4. 2. 5. 1. Adalékok Walafriid Strabo bibliográfiájához

###### a) Életrajzok:

BERNT G., *Walafriid Strabo*, in LMA, vol. VIII. (1997), 1937-1938; BERSCHIN W., *Walafriid Strabo*, in LThK, vol. X (2000), 946-947; HAUBRICHS W., *Walafriid Strabo*, in KNLL, vol. XVII. (1992), 350-355; LANGOSCH K., *Walafriid Strabo*, in DLMV, vol. IV. (1953), 734-769; MCCARTHY M. F., *Walafriid Strabo*, in NCE, vol. XIV. (1967), 768-769; NOBER P., *Walafriid*, in EC, vol. XII. (1954), 961-963; PALAZZO É., *Walafriid Strabon*, in DEMA, vol. II. (1997), 1605; PELTIER H., *Walafriid Strabon*, in DTC, vol. XV-2. (1950), 3498-3505; PLATELLE H., *Walafriid Strabon*, in Cath, vol. XV. (2000), 1374-1375; VOLLMANN B. K., *Walafriid Strabon*, in DSp, vol. XVI. (1994), 1291-1299; WESSELING K. G., *Walafriid Strabo*, in [www.bautz.de/bbkl](http://www.bautz.de/bbkl).

###### b) Egyéb témánkat érintő feldolgozott publikációk:

HRBATA J., *De expositione missae Walafriid Strabonis*, in EL 63 (1949) 145-165; MANITIUS M., *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters*, vol. I.: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959, 302-314.

###### c) Walafriid misekommentárjának általunk vizsgált szövege:

WALAFRIDUS STRABUS, *De ecclesiasticarum rerum exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*, in PL 114, 919-966; és ugyanez in MGH, Legum, sectio II: *Capitularia Regum Francorum*, vol. II., Appendix, 473-516.

#### 4. 2. 5. 2. Walafriid Strabo rövid életrajza

A „kancsal”<sup>209</sup> Walafriid (nevének egyéb olvasatai: Walahfrid, Walfredus, Wulafredus stb.), szegény származású, ígéretes tehetségű fiú, 808-ban vagy 809-ben született a Bodenseen található Schwaben in Insel Reichenau településen, a helyi nagy tekintélyű bencés apátság birtokán; innen érthető, hogy igen fiatalon e kolostor (a reichenau-i apátság) szerzetesévé válhat. A közösség vezetője ekkor Heito apát, Nagy Károly egyik legtehetségesebb diplomatája, aki a császár nevében jelentékeny ügyeket képviselt, és oldott meg a konstantinápolyi udvarban. Heito Walafriid képzését helyi rendtársára, Tattora bízta, majd Reichenau másik két művelt szerzetesére Wettire és Grimaldra.<sup>210</sup> Walafriid már tizennyolc éves korában kitűnik verseivel. Rendtársai buzdítására, Gelasius pápához hasonlóan számos vértanú életét dolgozta fel lírában. Botanikai művei máig tekintélynek számítanak, szerzetesi élete első éveiben írja e témában első tanulmányait. Fuldában Rabanus Maurus tanítványa rövid ideig, majd 829-ben a császári udvarba kerül, hogy az uralkodó legkisebb fiának tanára legyen. A császári udvarban, a birodalmi elit körében igen népszerű lesz, a szellem egyházi és világi emberei egyaránt felfigyelnek irodalmi jártasságára; igen sok költeménye születik ez időben, és kiterjedt levelezéseket is folytat, főleg irodalmi és teológiai kérdésekről. 838-ban Reichenau apátja lett, de a Jámbor Lajos halála után kitört trónviszály miatt el kell hagynia kolostorát, és rövid ideig száműzetésbe kell vonulnia Speyerbe. Visszatér Reichenau-ba, s folytatja tudományos kutatásait, valószínűleg ekkor (841?) születik híres liturgia-kommentárja: *De exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*. 849. augusztus 18-án, egy császári diplomáciai küldetés során a megáradt Loire elragadja, vízbe fulladva fejezi be földi életét. Irodalmi sikerei mellett sokkal nagyobb tekintélynek örvendenek egyháztörténeti kutatásai és teológiai értekezései. Bibliai szövegeket kommentál, állást foglal az Amalarius-viátban, szorgalmazza az egyházatyák tanulmányozását, liturgiamagyarázatokat ír, a nyugati egyház történetében elsőként kodifikálja a templomépítészet teológiai kánonjait. Megfigyel és leír számos korabeli germán törzsi nyelvet, ezzel a német kultúra számára felbecsülhetetlen nyelvi gazdagságot ment meg az utókor számára.

---

<sup>209</sup> A latin „strabus” melléknév jelentése.

<sup>210</sup> Wetti és Grimald, a mesterükkel, Reginberttel együtt tették a germán nyelvterület leghíresebb kolostori iskolájává a reichenau-i apátságot a VIII. század végén.

#### 4. 2. 5. 3. Walafriid mise-magyarázatának szövegkörnyezete és vázlata

A „*De exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*” 32 fejezetben ad magyarázatok az Egyház liturgikus életének elemeire, ezek egy része közvetlenül a misére vonatkozik. Művét „*Ad Reginbertum episcopum*” dedikációval látja el.

Az expositio felépítése:

Caput I: De exordiis templorum et altarium

Caput II: Qualiter religiones diversae se invicem imitatae sunt, et quid commune habuerint quid diversum

Caput III: De profectu religionis christianae

Caput IV: In quas plagas orantes vertantur

Caput V: De vasis, quae simpliciter signa dicuntur

Caput VI: Expositio nominum quorundam sacris rebus adiacentium

Caput VII: Quomodo Theotisce domus Dei dicatur

Caput VIII: De imaginibus et picturis

Caput IX: De templis et altaribus dedicandis

Caput X: Quid fieri debeat in locis consecratis

Caput XI: Quid item non debeat

Caput XII: De orandi modis et distancia vocum

Caput XIII: Quibus prosit divinus cultus et quibus non

Caput XIV: Iustas oblationes et magis virtutes, quam corporalia munera Deum desiderare

Caput XV: De oblationibus veterum

Caput XVI: De sacrificiis novi testamenti

Caput XVII: Cur mutata sint per Christum sacrificia

Caput XVIII: De virtute sacramentorum, et cur ab eis criminosi suspendantur

Caput XIX: Quid offerendum sit in altari

Caput XX: Non ab aliis, quam ieiunis comunicandum

Caput XXI: Quod alii rarius, alii crebrius, alii cotidie comunicandum dicunt

Caput XXII: Utrum vel saepius in die offerre conveniat et communicare

Caput XXIII: De ordine missae et offerendi ratione

Caput XXIV: De tempore missae

Caput XXV: De vasis et vestibibus sacris

Caput XXVI: De horis canonicis, genuum flexione, ymnis, cantilena et incrementis eorum

Caput XXVII: De baptismi incremento et mersione et causis baptizandorum

Caput XXVIII: De decimis dandis

Caput XXIX: De laetaniis agendis

Caput XXX: De aqua sparsionis

Caput XXXI: De benedictione caerei

Caput XXXII: Comparatio ecclesiasticorum ordinum et saecularium et conclusio libelli

## 5. FEJEZET

### AZ ÖT EXPOSITIO MISSAE BEMUTATÁSA

A Bevezetésben említettem, hogy disszertációm két fő részből áll. A most következő ötödik és hatodik fejezetek képezik a címben megjelölt tematika igazi kibontását, vagyis e *pars demonstrativa* képezi a dolgozatomban kifejtett egyéni kutatás platformját. Az előző fejezetben vázoltam a kommentárjainkkal kapcsolatos szakirodalmat, mely kellően átfogó betekintést tud nyújtani vizsgált műveinkhez, azonban az is megjegyzendő, hogy dolgozatunk alapkérdéséhez (miserend, a kommentárok papképe stb.) adalékokat nem találunk. Vállaljuk fel tehát a *pioneering research* („úttörő kutatás”) feladatát – liturgiátörténeti szempontból mindez e disszertáció küldetéséhez tartozik.<sup>211</sup>

A jelen, ötödik fejezetben megpróbálkozunk egy szintetikus jellegű, tényleges *expositio missae*-vel, vagyis öt kommentárunk szövegeiből rekonstruálni fogjuk a karoling kori szentmise lehetséges rítusát és állandó szövegeit,<sup>212</sup> s tesszük ezt azért, mert a mise szerkezetének, alapimáinak ismerete tárja fel a papnak e cselekményhez való viszonyát, mely e fejezetben vizsgálatunk második tárgya lesz.

#### 5. 1. Az Ordo Missae felépítése: szerkezet, tartalom és a „*mystice significant*” kérdése

Az *ordo missae* mibenlétét már taglaltuk dolgozatunk harmadik fejezetében, itt most annak kommentárjainkból fellelhető variációit kell összeállítanunk. A már megismert miserend rituális állomásai szerint fogunk haladni, az egyes pontokhoz gyűjtve a kommentárok odailleső egységeit. A kommentárok szövegeinek közlésekor csak a szerző nevét, és a kommentárja kérdéses pontjának vagy fejezetének számát hozom.<sup>213</sup>

---

<sup>211</sup> Ezért is választottam disszertációm témájául e kutatási irányt: a még fel nem kutatott terület kihívása mellett fontosnak tartom a további kutatások számára elérhetővé tenni azokat az irányokat, lehetséges vizsgálati utakat, amelyek a további tudományos munkák számára hasznosak lehetnek.

<sup>212</sup> Maguk a kommentátorok is az általuk ismert mise rendjét követve fejtik ki a gondolataikat, de sokszor a miserend adott pontját nem emelik ki a szövegből, azt az *expositio* ívéből kell utólag kibontanunk.

<sup>213</sup> Amalarius műve, mint ahogyan azt már említettem az előző fejezetben sokszorosan felülmúlja terjedelmében a többi. Éppen ezért Amalarius szövegeit csak kivonatosan közlöm, a pontos idézet csak akkor és ott kerül elő, amikor ez elengedhetetlenül szükséges.

## 5. 1. 1. Az Ordo Missae

### I. A celebratio előtti előkészületek:

#### Amalarius (cc. I-IV):

- A szertartás kezdetekor harangoznak.
- Bemutatja a templom térbeli sajátosságait, a klérus elhelyezését, valamint a hívek nemek szerinti elkülönülésének fontosságát.
- Következik a kórus bemutatása: tagjai, azok öltözete, feladatuk.

#### Florus (c. XI):

- A hívek Isten házában gyülekeznek (*Primo igitur convenientibus in unum, et adstantibus in domo Dei fidelibus*).

#### Rabanus (cc. XIV-XXIII. XXXII):

- Részletesen leírja a papi ruházatot.
- Coelestinus pápa rendelkezésének megfelelően a pap és a hívek mind a 150 zsoltárt elimádkozzák antifonális módon (ut psalmi 150 ante sacrificium psallerentur antiphonatim ex omnibus).

#### Remigius (col. 1247):

- A mise vasárnap történik (in Dominico die).<sup>214</sup>
- A diakónus dalmatikát ölt.

#### Walafrid (c. XXV, pp. 503-504)<sup>215</sup>:

- Bemutatja a liturgikus cselekményen használt edényeket, illetve részletezi a pap öltözékét.

### Az előkészületi szakasz értékelése:

- A mise a teljes egyházi közösség ünnepe (*cum populo*), a szertartás pedig általában több szolgálattevő együttes szolgálatában bontakozik ki (püspök, pap, diakónus). A misén kórus is lehet.

---

<sup>214</sup> Remigius vasárnapi misét ír le: „quod autem populus Dominico die, sive solemnitatum, ad ecclesiam confluit ad imitationem Israelitici populum creditur fieri.” Ezen idézetből azonban kiérzik, hogy hétköznap is van eucharisztia, de azon talán nem vesz részt a nép.

<sup>215</sup> Walafrid expositioja egyetlen fejezetben szerepel könyvében. Az egyes részek megfelelő megkülönböztetése végett a használt kiadás oldalszámait jelöljük a vizsgált rész előfordulását.



- Fontos a *vestitio* rítusa.<sup>216</sup> A ruházat szakralitása a cselekményhez való spirituális hozzáállást segíti.

- Tirrot többször idézett művében említi, hogy a szerzetesi *ordo missae* része a misét közvetlenül megelőző zsolozsma, mégpedig a *tertia* elimádkozása. Rabanus Maurus utalása a 150 zsoltár antifónás elimádkozására valószínűleg erre a monasztikus hagyományra utalhat; a teljes psalterium elimádkozása a mise előtt számos gyakorlati problémát vetne fel.

- A szertartás kezdetét harangszó jelzi.

## II. Az introitus szertartása:

### Amalarius (c. V):

- Először is az introitus definícióját hozza: „*Officium quod vocatur introitus missae, habet initium a prima antiphona, quae dicitur introitus, et finitur in oratione quae a sacerdote dicitur ante lectionem*”.

- Az introitus eredetét Caelestinus pápára vezeti vissza, aki hangsúlyozza, hogy az áldozatbemutatás előtt a páli levél és az evangélium mellet Dávid százötven zsoltárából antifónásan recitáljanak részeket. A bevonulást ének kíséri.

- Mindenki áll ezalatt, sőt állnak egészen a *Gloria in excelsis*-t követő *collectát* lezáró Ámenig.

- Bevonulási sorrend: tömjénezők, keresztvivő, gyertyavivők (akik akolitusok és a Szentírás írástudóit jelölik), szubdiakónusok (akik a szentírási bölcseket jelölik), diakónusok (heten vannak: az Apostolok Cselekedeteiben hetet választanak az apostolok, illetve sajátos bibliai számmisztika alapján is fontos a hetes számuk, vagyis allegorikus okokból), közülük az egyik hozza az evangéliumos könyvet; a diakónusok a prófétákat jelölik), majd következik a püspök a személyes kíséretével. A bevonulásnál nem beszél arról, hogy a cselekményen pap is részt vesz, noha a rítus többi eleménél a jelen lévő papok is hangsúlyos feladatokat kapnak. Érdekes, hogy Amalarius számol azzal is, hogy csak öt vagy három, vagy csak egy diakónus szolgál a szentmisén, vagyis nincs több. A püspök körül (mögötte vagy a szubdiakónusok között) gyerekek is vonulnak, némelyiknél esetleg hangszer is van (tympanum – kisebb ütős hangszer).

- Az oltárhoz érkezve mindannyian fejet hajtanak, békecsókot váltanak.

---

<sup>216</sup> A következő fejezetben részletesen is elemezzük mindezt.

- Az introitust kísérő ének, a zsoltározás szokott módjához hasonlóan a kis doxológiával zárul.

- Oltárcsók. A diakónusok nem középtűt, hanem mindig valamelyik szélén csókolják meg az oltárt, míg a püspök középen. A diakónusok az oltárcsók után meghajolnak a püspök felé.

- Az evangéliumos könyvet vivő diakónus a könyvet letette az oltárra, s az ott is marad, egészen az evangélium felolvasásáig.

- Az olvasmányos részig minden szolgálattevő az oltár mellett áll kétoldalt, s úgy, hogy a jobb oldalon álljanak mindig valamivel többen.

#### Florus (c. XI):

- Florus szüksézáván csak annyit közöl, hogy a mise elején, Istent dicsérő ének hangzik el (*praecedente modulatione divinarum laudum*).

#### Rabanus (c. XXXIII, col. 322)<sup>217</sup>:

- A mise introitusát a klérus énekli (*antiphona ad introitum cantata a clero*).

#### Remigius (coll. 1247-1248):

- A bevonulást az introitus énekése kíséri (*Primo omnium dicitur: antiphona ad introitum*).

- A bevonuló szolgálattevők között viszik az evangéliumos könyvet, kellő tisztelettel: gyertyákat visznek előtte (*Praecedentibus ad altare ministris, in medio eorum propter debitum honorem evangelium Christi defertur; cerei quoque evangelium, praecedentes*).

- Remigius fontosnak tartja az evangéliumos könyvvel való vonulás irányát, a szentélyben: délről észak felé. A következő fejezetben látni fogjuk, hogy a cselekmény kozmikus orientációja, elsősorban allegorikus szempontból nagy fontossággal bír Remigius mellett Amalariusnál. A templom sekrestyéje tehát nyugat felől lehet (a bejárat közelében), a szentély keleten, az ambó pedig a templom északi fala mentén, hiszen az oltártól északra fordulnak a könyvvel (*processio evangelii ab australi parte fit in plagam septentrionalem*). Észak a sötétség helye, így a pap, illetve a diakónus a

---

<sup>217</sup> Rabanus kommentárja inentől kezdve műve XXXIII. fejezetében található meg, ezért a továbbiakban a neve mellett nem jelezzük a fejezetszámot, csak a kiadványban lévő tördelés szeinti oszlopok számát. Ugyanez vonatkozik Walafrid írására is (ő az *expositio missae*-t a könyve 23. fejezetében közli) – ahogyan azt fentebb említettük.

sötétbe eljutó világosság szolgája, s mindez Jézusra alkalmazva: ő Jeruzsálemtől, a szenvedés és a halál helyétől délre születik, hiszen *Deus ab austro veniet*.<sup>218</sup>

Walafrid (c. XXIII, p. 497):

- Több antifóna éneklésével kezdődik a mise (*antiphonas ad introitum*).

Az introitus szertartás-leírásainak értékelése:

- A bevonulás szertartása meglehetősen ünnepélyességgel, és precíz koreográfiával történik.

- A bevonulás a klerikusokat, illetve a szent cselekményben részt vevő egyéb szolgálattevőket jelenti.

- A vonulásuk nem passzív mozgás, hanem énekelnek, illetve a rítus egyes elemeit is ünnepélyesen hozzák magukkal.

- Fontos kiemelni Rabanus Maurus megjegyzését, mely szerint a klérus énekli az introitust – a cselekmény pap-centrikussága a cselekmény elejétől megmutatkozik; ők a főszereplők.

III. Bevezető rítusok:<sup>219</sup>

Amalarius (cc. VII-X):

- Kyrie eleison: Énekelve történik, az ének után az akolitusok leteszik a gyertyáikat az oltár mellett kétoldalt a földre. E gesztus kapcsán Amalarius újabb tér-allegóriát hoz.<sup>220</sup>

- Gloria in excelsis: A himnusz származását Telesphorus illetve Symmachus pápákra vezeti vissza. Pap intonálja be, és nem a püspök, mégpedig kelet felé fordulva, hiszen minden imát arra felé fordulva szokás végezni, mivel, Amalarius szerint ott van Isten trónja. Az *orbis eucharisticus* újabb fontos eleme fedezhető fel itt. A pap nem fordíthat hátat Istennek, akihez folyamodik, s közben a mellkasát pedig az

---

<sup>218</sup> Remigius itt a Hab 3, 3-ra utal – a PL kiadás hibásan jelöli (ott: Hab 3, 5).

<sup>219</sup> E korban még nincs kiforrott fogalmisága a mise egyes részeinek, ezért alkalmazom itt a „bevezető rítusok” elnevezést. A Bevezető rítusok alatt a következőket kell értenünk – a mai miserendhez viszonyulva: megérkezés az oltárhoz, oltárcsók, keresztvetés, a hívek köszöntése, bűnbánat, Kyrie, Gloria, collecta; vagyis az igeliturgiát megelőző rítus-csoportot.

<sup>220</sup> A következő fejezetben ezt az *orbis eucharisticus* látásmódot még részletezni fogom – ahogyan már tettem erről említést. Az *orbis eucharisticus* kifejezés a saját fogalomalkotásom.

Isten szolgálói felé mutatná. A kelet felé való ima képének magyarázatát hosszasan elemzi. A püspök a Gloria alatt az oltár jobbján áll, kissé távolabb az oltártól.

- A Gloria után a püspök így köszönti a népet: *Pax vobis*.

- *Prima oratio missae*: A püspök *Pax vobiscum* vagy *Dominus vobiscum* köszöntéssel vezeti be. A nép válasza: *Et cum spiritu tuo*. A *Pax vobis* köszöntést pap is használhatja, ha ő a főcelebráns. A köszöntés után a püspök kelet felé fordul, s bemondja: „*Oremus*”, majd áldást ad: *Utroque nomine, id est benedictionis et orationis, vocatur oratio sacerdotis*. Ez a *benedictio* a *collecta*. A könyörgés Ámennel zárul; az Ámen „*confirmatio precis*” a nép részéről. Amalarius megjegyzi, hogy vannak olyan könyörgések is, melyekre a záradék „*Kyrie eleison*”. A könyörgés után az oltár körül megváltoztatják a gyertyák elhelyezkedését. A gyertyák mozgatása általában mindig egy cselekmény végét jelzi. E szekció végén ismét foglalkozik a keletelés kérdésével.

- *Sessio episcopi*: A püspök, mint *vicarius Christi*, vagy *vice Christi* (a papra is használt kifejezés), a mennybe felment, és az Atya jobbján helyet foglaló Krisztushoz hasonlóan ünnepélyesen foglal helyet a trónszékében (*intronizatio*). Körülötte az ordo hierarchikus felépítésének megfelelően ülnek le a többiek (szolgálattevők), noha vannak, akik nem ülnek le, hanem állnak.

#### Florus (c. XI):

- Az igeliturgiáig semmi szertartást nem említ. Mivel *expositio*-ja többi része meglehetősen aprólékos, valószínűsíthető, hogy egyszerűen nem akart a bevezető elemekkel foglalkozni.

#### Rabanus (coll. 322-323):

- A pap megérkezett az olárhoz, a klérus többi tagja litániát mond (*Post introitum autem sacerdotis ad altare litaniae aguntur a clero*).

- A nép köszöntése, valószínűleg a *Pax vobis* akklamációval (*Salutatio populi cum salutatione pacifica*).

- A *Gloria in excelsis Deo* himnusz következik, de csak vasárnap (*in diebus Dominicis*).

- Ezt követi a *collecta* (*Oratio sacerdotis*).

#### Remigius (coll. 1248-1250):

- A *Kyrie* éneklése (a *Christe eleison* variációval) a kántor feladata (*Cantore incipiente, Kyrie eleison et Christe eleison*).
- Az akolitusok leteszik a gyertyáikat, vagyis eddig a kezükben tartották (*Collocantur cerei in ordine*).
- A pap intonálja be a *Gloriát* (*Incipit deinde sacerdos: Gloria in excelsis Deo*).
- A pap köszöntése a néphez (*Postea dicit sacerdos: Dominus vobiscum*), ha püspök a főcelebráns, akkor a *Pax vobiscum* vagy *Pax vobis* köszöntéssel él (*Sed et illa salutatio episcopalis populum, qua dicitur: Pax vobiscum, sive Pax vobis*).
- Következik a *collecta* bevezetése (*Oremus*), majd maga a könyörgés (*Deinde dicit, Oremus. Sequitur Collecta*).

#### Walafrid (pp. 497-498):

- Walafrid *laetania*-nak nevezi azt az éneket, amelynek refrénszerű akklamációja a *Kyrie* vagy *Christe eleison*; nem jelöli, ki énekli (*Laetaniae autem, quae sequuntur, id est Kyrie eleison et Christe eleison*).
- Következik a *Gloria* (*Ymnus angelicus: Gloria in excelsis Deo*).
- A *collecta* a következő lépés nála is (*Orationes vero, quas collectas dicimus*).

#### Összegző megjegyzések a Bevezető rítusokhoz:

- Egyre nyilvánvalóbb a pap „főszerepe” a cselekményben. A püspök ugyan jelen van a szentmisén, de sok feladatot mégis csak a pap lát el. Külön is hangsúlyozandó a *Gloria in excelsis Deo* himnusz papi intonációjának hangsúlyozása: a szertartáson jelen van a kórus, annak van „szólistája” (*cantor*), mégis ezen ének a papnak van fenntartva. Az OR I-ben ez a pontifex privilégiuma volt, itt ez a papi liturgikus szolgálat sajátja. Érdekes, hogy bár Amalarius ezt hangsúlyozottan említi (megjegyzi, hogy eközben a püspök hol áll), nem hoz semmilyen magyarázatot ennek miéértjére.
- Az OR I is szerény volt a Bevezető rítusok elemeinek felsorolásában, itt viszont látszik, hogy ekkoriban, kommentátoraink területén nem lehetett gyakorlatban: az oltárcsók, az oltár megtömjénezése, a keresztvetés, a bűnbánatra való felszólítás, a *confiteor*.
- A mise liturgiájának elején vagyunk, s már látszik, hogy az allegória, nem csak egyes elemek magyarázatát jelenti, hanem mindenek előtt egy sajátos szellemiség megnyilvánulása; a cselekmény az *orbis eucharisticus*-ban „játszódik”, vagyis az

allegória – a kommentátorok, s főként Amalarius és Remigius gyakorlatában – alapjában véve nem egy sajátos „belemagyarázás”, hanem egy a hitben felfogott világ elemeinek, részeinek a felvázolása, megfestése.

#### IV. Az igeliturgia:

##### Amalarius (cc. XI-XVIII):

- Olvasmány (*lectio*), illetve *tractus* vagy *responsorium*: Először hosszasan beszél, természetesen az allegória nyelvén a lektorok és az énekesek szolgálatáról, majd allegorizáló teológiai fejtegetésbe kezd a *tractus* és a *responsorium* közötti különbségről.

- *Alleluia*.

- A kazula levétele, és a *tabula* használata: A lektor felolvasásakor illetve az énekes éneke alatt (*tractus* vagy *responsorium*) a papok leveszik a kazulájukat (nem említi, mimor veszik vissza, ha visszaveszik egyáltalán). Éneklés közben az énekes segítőtje egy kis táblácskát tart a kezében (ezt nevezi Amalarius *tabula*-nak). Semmi többet sem tudunk meg erről, csak nyilván ennek allegorikus magyarázatát.

- Az igeliturgia helyéről, illetve az evangélium felolvasásának rítusa: Amalarius hosszán beszél arról, hogy a püspöki templom, amelyet ő bazilikának nevez, miként épül fel. Középen áll az „*atrium sacerdotum*”, vagyis a szentély, presbitérium. Ennek terében áll a hol *pulpitusnak*, máskor *tribunalnak* nevezett, mai szóval „ambó”. Innen olvas fel a lektor, énekel az énekes, és a diakónus is innen hirdeti az evangéliumot.

- Az evangélium rituáléja: Az evangéliumig mindenki ül, majd felállva, és meghajolva hallgatják meg az evangéliumot; a püspök tömjént tesz a tömjénező paraszára; a diakónus meghajolva áldást kér a püspöktől, majd elmegy az evangéliumos könyvért az oltárhoz, amelyet majd a balkezeiben visz. Köszönti a híveket, majd a pap is, és a hívek is kelet felé fordulnak, mindenki keresztet rajzol a saját homlokára. Az evangélium felolvasása: bevezető (*Sequentia sancti evangelii secundum...*), a hívek válaszával: *Gloria tibi, Domine*; az evangélium alatt a püspök – *humiliter* – kezében tartja a pásztorbotot; az ambón ott áll az evangélium mellett két gyertyás is, illetve fölmege az ambóra a tömjénezőt vivő segítőtje is. Az evangélium után eloltják a kézben hozott/tartott gyertyákat

Florus (c. XI):

- Újszövetségi olvasmány és az Evangélium (*lectione apostolorum et Evangeliorum*).
- Beszéd (*sermo et allocutio magistrorum*).
- Hitvallás (*symboli confessio*).

Rabanus (coll. 323-324):

- A lektor felolvassa a kánoni<sup>221</sup> olvasmányt (*Lector legit lectionem canonicam*).
- A kántor elénkeli a *responsoriumot* (*Cantor dicit responsorium enim istud quidam gradale vovant*).
- *Alleluia*.
- A diakónus felolvassa az evangéliumot (*Recitatio Evangelii a diacono*).
- Az evangélium alatt mindenki áll (*Dum sancta recitarentur Evangelia, sacerdotes et reliquum vulgus non sederent, sed starent*).

Remigius (coll. 1250-1251):

- A szubdiakónus felolvassa az apostoli olvasmányt, s közben az akolitusok változtatnak a gyertyák pozícióján (*Deinde sequitur lectio apostolica ante Evangelium – Epistula autem dicitur; incipiente autem subdiacono apostolicam lectionem, verso ordine cerei*).
- A *responsorium* éneklése (*Postmodum cantatur responsorium*).
- *Alleluia*.
- Körmenet az ambóhoz az Evangéliummal illetve a gyertyákkal (*Defertur evangelium ad analogium, praecedentibus cereis*).
- Az Evangéliumot a diakónus olvassa az északi irány felé (*Verba Evangelii levita pronuntiaturus, contra septentrionem faciem vertit*).

Walafrid (pp. 499-500):<sup>222</sup>

- Apostoli olvasmányok (*Lectiones apostolicas*).

---

<sup>221</sup> Nem tudjuk, hogy e jelző alatt Rabanus mit érthet, talán azt, hogy a közösség által használt *comes*-ben jelzett szöveget kell az adott napon venni, s mást nem lehet.

<sup>222</sup> Walafrid meglehetősen szűkszavú az igeliturgia rítusának bemutatásában.

- Több responsorium (*Responsoria*).
- *Alleluia*.
- Evangélium.
- Hitvallás (*Symbolum*).

#### Az igeliturgiáról kapott információk értékelése:

- Míg a gallikán típusú liturgiák miserendjében előfordult<sup>223</sup>, hogy az evangéliumot megelőzően kettő illetve néhol három olvasmány is elhangzott (egy ószövetségi, egy újszövetségi levél, és néha, főként szentek ünnepein, emléknapijain egy rész a martyrologium-ból), itt az evangéliummal együtt csak kettő van. A római rítus sajátja ugyanis, e liturgikus család kialakulásától kezdve egészen a II. vatikáni zsinatig, hogy az evangéliumot megelőzően csak egy olvasmány hangzik el (és az is – természetesen – biblikus). Amalarius, Florus és Remigius, földrajzilag és kulturálisan is a gallikán területek emberei, itt viszont, az ő *expositio*-jukban a tiszta rómaiságot látjuk megvalósulni, érdekes ugyanakkor, hogy a római hagyományokat missziós okokból is jobban követő germán területek egyik exponens alakja, Walafriid, több olvasmányról (és ezeknek megfelelő *responsoriumokról*) tesz említést az evangélium előtt.

- Bár egyedül Florus beszél az evangéliumot követő beszédről, fontos megjegyezni, hogy a IX századra ez szerves része lehet az ünneplésnek. E dolgozat első és második fejezeteiben, amikor a pap feladatait vizsgáltuk, láttuk, hogy az igehirdetés, a nép tanítása fontos része a papi missziónak. Florus által körvonalazódni látszik, hogy mindennek mikor és hol lehetett helye e korban a szentmise liturgiájában. A nyugati patrisztika *sermo*-irodalma<sup>224</sup> már nyilván mutatja, hogy a lelkipásztori szolgálatot is végző egyházatyák tanításának *sitz im leben*-je gyakorta maga a liturgikus cselekmény (különösen a műsztagógikus katekéziseknél egyértelmű ez)<sup>225</sup>. A korai és a virágzó középkor liturgia-történetének fontos adaléka tehát Florus lokalizációja, mely a középkor egészét tekintve is egyedülállónak tűnik.<sup>226</sup>

---

<sup>223</sup> Vö. RAMIS G., *i. m.*

<sup>224</sup> GRÉGOIRE R., *Omiliario, Omiliari liturgici*, in DPAC, vol. II, 2474-2476; és UŐ, *Omiliari*, in DO, 1036-1038; VISONÀ G., *Omèlie pasquali patristiche*, in DO, 1023-1030.

<sup>225</sup> A műsztagógiáról, mint homiletikai műfajról: MAZZA E., *Mistagogia*, in DO, 972-976.

<sup>226</sup> A misén belüli igehirdetés a patrisztikától a II. vatikáni zsinat liturgikus reformjáig elenyésző mértékben jelenik meg, legalábbis kevés adatunk van erről az *ordo missae* történetéből.



- Fontos szerepet kapnak az igeliturgiában a gesztusok és a mozgások, melyeknek a verbális kommunikációhoz kapcsoltsága, mint annak vizuális (és éppen ebben allegorikus) interpretációja egyfelől az allegória számára sajátos és biztos útvonalat jelöl ki (nem sodródik el a kommentátor a tényleges rituális elemektől, és azok szekvenciától és ezen egymásutánosság ritmusától), másfelől e cselekmények és mozgások segítik a résztvevők figyelmét, elmélyülését az Igét hallgatva.

#### V. A felajánlás (offertorium):

##### Amalarius (cc. XIX-XX):

- A felajánlás fő cselekvője nem a püspök, hanem egy pap. Ez egy fontos elem, hiszen a pap szolgálatát a mise eddigi részeiben Amalarius nem említette meg. Csak a fejezet 25. pontjában említi, hogy diakónusok (sőt esetleg archidiakónus) is segíthetnek neki a felajánlásban.

- A felajánlás közben a kórus énekel.

- A pap kezet mos.

- Csak XIX. fejezet 9. pontjában tisztázza a felajánlási rítus kereteit: *Dominus vobiscum*-mal kezdődik, és a *Per omnia saecula saeculorum* záradékkal fejeződik be (*Secreta*).

- A pap *Oremus* felszólítását követően nem következik semmiféle szöveg, hanem kezdetét veszi a tényleges felajánlás.

- Miközben énekelnek, fehér vászonnal terítik le az oltárt, a pap átveszi az adományokat, és az oltárra helyezi azokat. Ezt a fehér vásznat *sindon* névvel illeti (korporálé?).

- A hívek hozzák a paphoz a kenyeret és a bort.

- Egy diakónus vizet tölt a borral telt kehelybe.

- A pap kezet mos, majd az oltár közepéhez visszatérve imádkozik a saját bűnei miatt, s hogy méltó legyen az áldozat bemutatására (papi apológia) – ennek szövegét Amalarius nem közli. A diakónus is kezet mos.

- Az apológia után a pap megtömjénezi az adományokat.

- Egy diakónus egy kendőt nyújt a papnak (*sudarium*), hogy a pap megtörölközhesen benne (izzadsága).

- A pap felszólítja a híveket, hogy imádkozzanak érte, hogy az Úr elfogadja kezeiből az áldozatot. Érdekes, hogy amikor a pap és a hívek közötti dialógusról beszél, azt mondja, hogy „*populus e contra orat pro sacerdote*”.

- A pap elimádkozza a *secretát*.

Florus (c. XI):

- Ezt az egységet is meglehetősen szűkszavúsággal hozza: *oblacione populorum*.

Rabanus (coll. 323-325):

- Az evangéliumot követően egy bűnbánati jellegű papi apológiával folytatódik a mise; a pap nemcsak önmagáért, hanem a népért is imádkozik (*Deinde pro suis (sacerdos) propriis delictis et plebis remissione, ut dignus sit accedere ad altare, et ad tactum oblaturum*).
- A felajánlási éneket a klérus énekli (*Offertorium cantatur a clero*).
- A korporálét a pap az oltárra teríti (*Immissio super altare corporalis pallium*).
- Az adományokat a nép hozza az oltárhoz (*Oblationes offeruntur a populo*).
- Az adományok átvétele a néptől és kézmosás (*Suscepit oblationes revertitur sacerdos ad altare, et lavat manus suas, et extergit ab actu communium manuum atque terreno pane*).
- A bor és a víz vegyítése a kehelyben (*Aqua et vinum in calice*).
- A pap keresztet rajzol kezével az adományok fölé (*Sacerdos facit de oblata duas cruces juxta calicem*).

Remigius (coll. 1251-1252):

- A felajánlás a nép köszöntésével kezdődik – ennek szavai, gesztusai (pl. kitárt karok) nem ismeretesek (*Post recitatum evangelium iterum sacerdos populum salutat*).
- Imára felhívás a pap részéről, de ezt konkrét ima nem követi (*Dicens: Oremus*).
- Az innentől kezdődő egységet Remigius *Offerenda* névvel nevezi (*Sequitur deinde Offerenda*).
- A felajánlás éneke (*Sequuntur Versus*).
- Az adományokat a nép hozza, a pap átveszi ezeket tőlük (*Suscipit interim sacerdos a populo oblata*).
- A felajánlás gesztusát követő papi apológia; a pap ezt az oltár felé fordulva végzi (*Post oblationem ponitur incensum super altare, dicente sacerdote: Dirigatur oratio mea sicut incensum in conspectu tuo, etc.*).
- A pap a nép felé fordul (*Quibus expletis, convertit se sacerdos ad populum*).

- Újabb papi apológia; ennek van egy dialógikus része is a néppel (*Hoc autem dicendum est a sacerdote cum silentio: Orate pro me, fratres, ut meum pariter et vestrum sacrificium acceptum sit Domino. Acclinans ergo se populus, orare debet ita: Sit Dominus in corde tuo, et in ore tuo, et suscipiat sacrificium sibi acceptum de ore tuo et de manibus tuis pro nostra omniumque salute, Amen. Vel hoc dicant omnes: Exaudiat te Dominus in die tribulationis, protegat te nomen Dei Jacob, usque, pingue fiat*).

- Felajánlási könyörgés (*Dicit sacerdos collectam super oblata*).

#### Walafrid (p. 500):

- Florushoz hasonlóan, Walafrid is kevés információt nyújt a helyzetről: *Offertorium, quod inter offerendum cantatur*.

#### Szintetikus megjegyzések az offertórium rítusához:

- Míg több kommentárunkban a mise cselekményének vezetője a püspök, a felajánlástól a „főszereplő” a pap lesz; Rabanusnál a felajánlási éneket is a klérus énekli. A felajánlástól – s ez is a „papközpontúság” jele megsokszorozódnak a papi apológiák a cselekményben, vagyis a cselekmény hatása is hierarchikusan a papban jelenik meg először, majd a többi jelenlévőben.

- Megmaradt a felajánlási körmenet: az adományokat a nép hozza.

- A liturgikus topográfia itt is szerepet kap: a pap egyes imákat a „néptől elfordulva”, az oltár felé mondja.

- A cselekményt egyrészt egy sajátos pragmatikusság, gyakorlatiasság jellemzi (oltárra teríteni a korporálét, átvenni az adományokat, elvégezni a bor és a víz vegyítését stb.), másrészt az apológiák és a sok apróbb kísérőgesztus jelenléte a cselekmény spiritualitását, elmélyültségét tükrözik.

- Elgondolkodtató az offertórium elején a nép egyszerű köszönése, illetve az Oremus felszólítás, melyet nem követ viszont konkrét oráció. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le (és Amalarius első kézmosási gesztusa a felajánlás elején is ezt támaszthatja alá), hogy a mise gyakorlatilag az egész eucharisztikus cselekmény második részét jelenti csak, vagyis a felajánlást megelőző rész amolyan hosszabb liturgikus híd szerepét tölti be. Mondhatni, hogy az offertóriumig a mise „nem mise”,

csak annak rituális és szakramentális<sup>227</sup> „prelúdiuma”, a „misébe lépés” a felajánlásnál történik meg. Ezen véleményemet alátámasztja Florus eddigi „kommentárja” is: műve az *Expositio missae* címet viseli, viszont egészen a prefációig nagyon röviden beszélt a miséről – amit eddig írt, az gyakorlatilag egyetlen hosszabb, többszörösen összetett mondat.<sup>228</sup> A prefációtól kezdve az *expositio* bőséges lesz.

## VI. Prefáció, Sanctus:

### Amalarius (cc. XXI-XXII):

- Ezt a részt Amalarius előkészületnek nevezi (*praeparatio*), hálaadásból és az angyalok dicsőítéséből áll. A prefáció elnevezése: *Ymnus ante passionem Domini*; a *sanctus* elnevezése: *Ymnus sanctus, sanctus, sanctus*. Ez utóbbi himnusz kutatásai szerint Sixtus pápa rendeletére kerül a misébe

- A *sanctus* alatt a püspök az oltárnál áll, mögötte a pap és a diakónusok, ellenben a szubdiakónusok vele szemben, az oltár másik oldalán.

### Florus (cc. XII-XLII)<sup>229</sup>:

Vizsgáljuk két részben Florus anyagát: először hozom a vizsgált részekre vonatkozó cselekményleírást (a), majd külön magukat a szövegeket (b) – melyek *expositio*-jából rekonstruálhatók.

a)

- A pap köszönti a népet, majd elimádkozza a prefáció szövegét, melyet a néppel végzett dialógus vezet be.

- A prefáció után következik a *sanctus*; nem beszél kórusról, sőt úgy tűnik, a prefáció záradékának utasításából (*Sequitur sacerdos in Dei laudibus et dicit*), hogy a *sanctus* is a pap mondja, és egyedül.

---

<sup>227</sup> Azt nem lehet ugyanakkor mondani, hogy merő ritualitás pusztán, ami eddig történik, hiszen például az evangélium ünnepélyessége, és *proclamatio*-jának körülményei (pl csak diakónus vagy pap olvashatja fel) az egész üdvözítő erejű valóságát mutatja.

<sup>228</sup> Érdekes: Amalarius a gesztusokat szereti magyarázni, s allegorikusan, Florus viszont a szövegeket, és korrekt hermeneutikával.

<sup>229</sup> Florus a prefáció és a *sanctus* szövegeire harminc (!) fejezetet szán. Az I-XII. fejezetek az *expositio missae* teológiai bevezetőjeként szolgálnak.

b)

- Dominus vobiscum. / Et cum spiritu tuo. (*Sed et illa salutatio episcopalis ad populum, qua dicitur Pax vobiscum, sive Pax vobis*).

- *Ideo et sacerdos ante illam sacrosanctam orationem, praefatione praemissa, parat animos dicendo: Sursum corda. (ut dum respondet plebs:)*<sup>230</sup> / Habemus ad Dominum.

- Gratias agamus Domino Deo nostro. / Dignum et justum est.

- *Proclamans autem sacerdos: Vere dignum et justum est, aequum et salutare nos tibi semper et ubique gratias agere, jungit ad quem dirigit orationem dicendo: Domine, sancte Pater omnipotens aeternae Deus, et per quem eandem orationem dirigit addendo: Per Christum Dominum nostrum.*

- Per quem majestatem tuam laudant angeli... *usque ad potestates.*

- *Sequitur sacerdos in Dei laudibus et dicit: Coeli coelorumque virtutes ac beata seraphim socia exultatione concelebrant. Cum quibus et nostras voces, ut admitti jubeas deprecamur:*

- Sanctus, sanctus, sanctus, Dominus Deus sabaoth, pleni sunt coeli et terra... Hosanna in excelsis, benedictus qui venit in nomine Domini...

#### Rabanus (col. 324):

- A pap, miután buzdította a népet szívének Istenhez emelésére és hálaadásra, elénekli a misét (*Postea cantatur missa a sacerdote, qui postquam loquitur ad populum de elevatione cordis ad Deum, exhortaturque eos ad gratias agendas Domino*).

- Következik a *sanctus* szövege: Sanctus, Sanctus, Sanctus Dominus Deus Sabaoth, pleni sunt coeli et terra gloria tua.

#### Remigius (coll. 1252-1256):

Kövessük itt is a Florusnál jelzett módszert:

a)

- A pap és a nép dialógusa (*Hucusque praefatio, id est, praelocutio et allocutio populi, hinc sequitur exhortatio*).

- A pap a dialógus után az Istenhez fordulva folytatja az imát.

---

<sup>230</sup> „...dum respondens” – Florus számol azzal is, hogy nincs jelen a nép.

- A *sanctus* után kezdődik az *obsecratio* szertartása (*Hucusque praefatio et exhortatio, hinc obsecratio sequitur*).

b)

- *Sursum corda. / Habemus ad Dominum.*

- *Gratias agamus Domino Deo nostro. / Dignum et justum est.*

- *Vere dignum et justum est aequum (et) salutare nos tibi gratias agere semper (et) ubique Domine sancte Pater Omnipotens Aeterne.*

- *Per quem Christum majestatem tuam laudant angeli; Coelorum quoque virtutes et seraphim concelebrant. Cum quibus et nostras voces... Supplici confessiones ...*

- *Sanctus, sanctus, sanctus Dominus Deus Sabaoth, pleni sunt coeli et terra gloria (tua). Osanna in excelsis. Benedictus qui venit in nomine Domini. Osanna in excelsis.*

Walafrid (pp. 497. 500-501):

- Röviden megmagyarázza a prefáció értelmét: a nép hálára buzdítása (*Praefatio actionis, qua populi affectus ad gratiarum actiones incitatur*).

- Utána következik a *sanctus* (*Sanctus, sanctus, sanctus Dominus Deus*).

Megjegyzések e részhez:

- Rabanus Maurus megjegyzéséből kitűnik, hogy a IX. században a mise énekes műfaj (*cantatur missa a sacerdote*).

- Remigiusnak a prefáció elején hozott „*hucusque*” megjegyzése megerősítheti a felajánlásnál tett véleményemet: a mise minden eddig közölt része amolyan bevezetés ahhoz a fő részhez, melynek a prefáció a „prefációja”, vagyis „előszava”, tényleges introdukciója. Amalarius „*Ymnus ante Passionem Domini*” névvel illeti e részt, vagyis egyértelmű, hogy a cselekmény szívének a „küszöbén” állunk.<sup>231</sup>

VII. A mise kánonja:

*Expositioink* legterjedelmesebb része a *canon missae* magyarázata. Éppen ezért ezt az egységet kettébontva mutatom be: először (VII. 1.) e rész egyes aleggységeit, és azokkal

---

<sup>231</sup> Az előző fejezetben említettem, hogy Amalarius számára a mise nem más, mint Jézus Húsvétjának misztériumjáték szerű cselekménye, valósan részesült, tehát üdvözítő „eljátszása”. Az ő szavaival: „In sacramento panis et vini, necnon etiam in memoria mea, passio Christi in promptu est. (c. XXIII).

kapcsolatos tudnivalókat közlöm, majd (VII. 2.) az egyes kommentárokból összeállítható misekánon szövegét. A szöveg közlésére azért van szükség, mert az expositiók ritkán közölnek szöveget a maguk teljességében, a kánon idézésében viszont meglehetősen alaposan és részletesen. A kánon az *expositiónak* is a szíve, nemcsak a misének; így az *expositio* intencionalitása nagyban függ attól, hogyan és mennyit idéz a kánonból.

### VII. 1. A misekánon részei, ritualitása:

#### Amalarius (cc. XXIII-XXVII):

- *Te igitur*. A Sanctust követően minden szolgálattevő, aki az oltár körül áll, és egészen a Miatyánk végén található „Sed libera nos a malo” mondatig meghajolva van. Cipriánra hivatkozva megemlíti, hogy a kánont halkán (*secrete*) kell mondani.<sup>232</sup>

- A kánon első három könyörgését, kérését említi: *pro universali ecclesia, pro specialibus fratribus, pro coro sacerdotum*.

- Az alapítás (*De institutione dominica in conficiendo corpus et sanguinem*). A cselekvő itt is, mint a felajánlás óta végig, a pap, noha a szertartáson elvileg jelen van a püspök is. Az alapítás körüli szövegek, vagyis a kenyér és a bor konszekrációjának szövegállománya, illetve a kísérő rubrikák közlése nem pontos: nem tisztázott, hogy mikor teszi ezt, illetve hányszor (egyetlen *textus* van, vagy külön-külön, mikor a kezébe veszi az egyes elemeket).

- *De ascensione Christi in crucem; De corpore Domini post emissum spiritum in cruce et nostra mortificatione in idipsum*. Érdekes elnevezésű rész ez. Itt látszik a leginkább, a korábban már többször említett tény: Amalarius számára az eucharisztikus ünneplés Krisztus keresztre feszítésének, halálának, a Lélek kiadásának (a halál pillanatában), és az Úr temetésének a liturgiája; ezen fejezetek ebből a szempontból értelmezik a szent cselekményt (*In sacramento panis et vini, necnon etiam in memoria mea, passio Christi in promptu est*).

- A pap krisztus testével a kehely mellett két keresztet rajzol.

- Az eucharisztikus ima végén a pap a Szent Testet, míg a diakónus a Szent Vért emeli fel a záródoxológiára.

---

<sup>232</sup> Ciprián nem a kánonról beszél, s nem a papnak magában mondott imáját említi, hanem az Isten előtt való imádkozást, és, ezenkívül, különösen az eucharisztia ünneplésekor szükséges összeszedettségről, belső nyugalomról – ezt Amalarius maga idézi Cipriántól.

- Az oltárral szemközt álló szubdiakónus most eltávozik onnan, hogy az oltárhoz vigye a paténát (*praesentatio patenae*)<sup>233</sup>, ugyanis a kenyér, s a szent test nem paténán, hanem a *syndon*-on volt; nem véletlenül említi Amalarius az allegóriájában gyakorta, hogy ez Arimateai József leple, amelybe Jézus testét tekerte, miután levették a keresztről.

Florus (cc. XLIII-LXXIII):

- A *sanctus* után mindenki elcsendesül, imádkozik Istenhez a szívében, majd a pap megkezdi a konszekráció imáját (*Post has laudes et gartiarum actiones pro tanta gratia redemptionis nostrae, quae in illo divino mysterio agitur et commendatur, facto totius Ecclesiae silentio, in quo cessante omni strepitu verborum, sola ad Deum dirigatur intentio et devotio cordium, sociatis sibi omnium votis et desideriiis, incipit sacerdos orationem fundere, qua ipsum mysterium dominici corporis et sanguinis consecratur*).

- Az egyes egységeket a szokott krisztológiai záradék zárja (*Adjungitur in conclusione more solito: Per Christum Dominum nostrum*).

- *Memento, Domine*. A pap itt megemlítheti azokat a személyeket, akikért, akár jelen vannak, akár nem, a szent áldozatot felajánlja (*Manifestum est, quod quasi quidam locus sit, ubi, aliquibus specialiter nominatis, etiam ceterorum, qui assistunt in Ecclesia, commemoratio adjungantur. In quo utique loco aut liberum est sacerdoti, quos desideravit peculiariter nominare, et nominatim Deo commendare*).

Rabanus (col. 324):

- Rabanus Maurus kifejezetten röviden beszél a misekánonról; az egységnek a következő címet adja: *Consecratio corporis et sanguinis Domini*.

- A miséző pap előtt az oltáron egy kereszt van elhelyezve; a pap a kánon végén a szent színeket a kereszthez emelve éneklí a doxológiát (*Elevatio sacerdotis et diaconi corporis et sanguinis Christi, elevationem ejus ad crucem*).

---

<sup>233</sup> A paténa odavitelének miéértje kapcsán Amalarius az *Ordo Romanus* II és a Laodiceai Zsinat egy rendelkezését hosszan idézi. Ezek értelmében a szubdiakónus (vagy egy akolitus) a Miatyánk előtt paténát visz az oltárhoz az áldozást előkészítendő. Ha akolitus viszi oda, akkor a paténát kendőbe csavarva veszi a kezébe. Érdekes, hogy az *Ordo Romanus* szövegében hozott, egyértelműen a római egyház területi és szervezeti felépítésére vonatkozó szakkifejezéseket (pl. *archidiaconus, subdiaconus regionarius*) változtatás nélkül veszi át Amalarius, holott ez a rendszer Rómán kívül így nem volt használatos, és ezért ismert sem.



Remigius (coll. 1256-1267):

- Hosszan, szinte teljes egészében közli a kánon szövegét, és annak kommentárját, de egyéb, rubricisztikai szövegekkel nem szolgál.

Walafrid (pp. 500-502):

Walafrid a kánon szabatos definícióján<sup>234</sup> kívül kevés szöveg-elemet közöl, rubricisztikai megjegyzései főként a szentek megemlézésére vonatkoznak:

- Qui tibi offerunt.
- *Nomina sanctorum.*
- Diesque nostros in tua pace disponas.
- Sanctum sacrificium, immaculatam hostiam.
- Quorum solemnitas hodie in conspectu tuae maiestatis celebratur.
- Iohannes Baptista, Stephanus, Alexander.

VII. 2. A misekánon szövegvariánsai – esetleges szöveg-rekonstrukció:<sup>235</sup>

A szöveg tördelése, egységekre bontása, az évszázadok során, számos változáson esett át. Az lehet mondani, hogy a középkor ezen időszaka volt az az időszak, amikor is a szöveg elkezdett megmerevedni, kikristályosodni. Kommentárjaink kánon-variánsait táblázatba szedetten közlöm, a hasonló szövegeket egymás mellé állítva, mégpedig három részletben:<sup>236</sup>

- i. a konsekráció előtti egység,
- ii. a konsekráció szövege,
- iii. a konsekrációtól a kánon végéig.

i. A konsekráció előtti egység:

<b>Amalarius</b>	<b>Florus</b>	<b>Remigius</b>
Te igitur [...] et electorum tuorum iubeas grege	Te igitur [...] clementissime Pater, supplices rogamus	Te igitur, clementissime Pater [...] Supplices

<sup>234</sup> Actio dicitur ipse canon, quia in ea sacramenta conficiuntur dominica, canon vera eadem actio nominatur, quia ea est legitima et regularis sacramentorum collectio.” (p. 502).

<sup>235</sup> A szöveg tördelése a kommentárok témaelosztását és így szövegbeosztását követi.

<sup>236</sup> Mivel *expositioink* kánon-szövegei töredékesek, szükséges, hogy így, a szokásos felbontástól eltérően, és meglehetősen szimplifikálva regisztráljuk.

numerari, per Christum Dominum nostrum.	et/ac petimus [...] Uti accepta habeas et benedicas [...] haec dona, haec munera, haec sancta sacrificia [...] sacrificia illibata.	rogamus et petimus.  Uti accepta habeas, et benedicas [...] Haec dona, haec munera, haec sancta sacrificia, accepta [...] sancta et illibata.
Haec dona, haec munera, haec sancta sacrificia illibata.		
Memento, Domine, famulorum famularumque tuarum, et omnium circumstantium, quorum tibi fides cognita est, et nota devotio.	In primis quae tibi offerimus.  Una cum famulo tuo papa nostro. Et antistite nostro [...] orthodoxis [...] catholicae et apostolicae fidei cultoribus.	In primis [...] pro Ecclesia catholica [...] quam pacificare digneris [...] adunare [...] regere [...] Una cum papa nostro [...] Et antistite nostro [...] orthodoxi [...] catholicae et apostolicae fidei cultores [...] per Christum Dominum nostrum.
In primis quae tibi offerimus pro ecclesia tua sancta catholica.	Per Christum Dominum nostrum.	
Hanc igitur oblationem servitutis nostrae, quaesumus, Domine, ut placatus accipias.	Memento, Domine, famulorum famularumque tuarum, et omnium circumstantium, quorum tibi fides cognita est et nota devotio. [...]	Memento, Domine, famulorum, famularumque tuarum [...] et omnium circumstantium [...] Quorum tibi fides cognita est, et nota devotio [...] Qui tibi offerunt [...] sacrificium laudis [...] Pro se suisque omnibus [...] pro redemptione animarum suarum [...] Per spem salutis [...] Reddunt vota.
Diesque nostros in tua pace disponas.	Qui tibi offerunt.	
Quam oblationem, tu Deus, in omnibus, quaesumus, benedictam, ascriptam, ratam, rationabilem acceptabilemque facere digneris.	Tibi [...] reddunt vota sua aeterno Deo vivo et vero.	
Uti accepta habeas, et	Communicantes... sanctorum tuorum.	Communicantes [...] et

<p>benedicas.</p> <p>Quesumus, Domine, ut placatus accipias.</p> <p>Per Christum Dominum nostrum.</p>	<p>Quorum meritis precibusque concedas [...] muniamur auxilio.</p> <p>Hanc igitur oblationem [...] ab aeterna damnatione ereptis in electorum tuorum grege nos annumerare digneris.</p> <p>Quam oblationem tu [...] adscripta [...] rata [...] rationabilis [...] acceptabilis [...] dilectissimi Filii tui Jesu Christi Domini nostri.</p>	<p>memoriam venerantes beatae Dei genitricis, et omnium sanctorum [...] Quorum meritis [...] protectionis ejus muniamur auxilio, per Christum Dominum nostrum.</p> <p>Hanc igitur oblationem servitutis nostrae [...] sed et cunctae familiae tuae [...] placatus accipiat, et sic dies nostros [...] in sua pace disponat [...] ab aeterna damnatione ereptos, in electorum suorum grege annumerare dignetur [...] Per Christum Dominum nostrum.</p> <p>Quam oblationem [...] benedicta, ascripta [...] et rata [...] rationabilis.</p>
---	---	--

ii. A konzekráció szövege:

Amlarius	Florus	Remigius
<p>Nobis fiat corpus et sanguis Domini nostri Iesu Christi.</p> <p>Accepit panem in sanctas</p>	<p>Qui pridie quam pateretur [...] Accipite et manducate ex hoc omnes; hoc est enim corpus meum. Simili modo posteaquam cenatum est,</p>	<p>Qui pridie quam pateretur [...] Sumite ex hoc omnes [...] Accipiens hunc praeclarum calicem [...] novi et aeterni testamenti</p>

ac venerabiles manus suas.  Similiter et calicem.  Haec quotiescumque feceritis, in mei memoriam facietis.	accipiens et hunc praeclarum calicem [...] Accipite et bibite ex eo omnes [...] Novi et aeterni testamenti [...] Myterium fidei [...] Haec quotiescumque feceritis, in mei memoriam facietis.	[...] Mysterium fidei [...] Hoc facite in meam commemorationem.
--	---	---

iii. A konszekrációtól a kánon végéig:

<b>Amalarius</b>	<b>Florus</b>	<b>Remigius</b>
Unde et memores sumus, Domine, nos tui servi, sed et plebs tua sancta.  Christi Filii tui Domini nostri tam beatae passionis, necnon et ab inferis resurrectionis, sed et in caelos gloriosae ascensionis; offerimus praeclare maiestati tuae de tuis donis ac datis hostiam puram, hostiam sanctam, hostiam immaculatam.  Panem sanctum vitae aeternae et calicem salutis perpetuae.  Supra quae propitio ac	Unde et memores nos servi tui [...] Memores igitur dominicae passionis, resurrectionis et ascensionis [...] hostiam puram, hostiam sanctam, hostiam immaculatam [...] calicem salutis perpetuae. Supra quae [...] placabili et sereno vultu respicere digneris [...] sicut munera pueri tui justii Abel [...] et patriarchae nostri Abrahae [...] Et quod tibi obtulit summus sacerdos tuus Melchisedech [...] sanctum sacrificium, immaculatam hostiam.  Supplices te rogamus,	Unde et memores sumus [...] donis, ac datis [...] hostiam puram, hostiam sanctam, hostiam immaculatam [...] panem sanctum vitae aeternae, et calicem salutis perpetuae [...] supra quae propitio ac sereno [...] vultu respicere digneris [...] et accepta [...] munera justii pueri sui Abel [...] Et sicut sacrificium, patriarchae nostri Abrahae [...] Et quod tibi obtulit summus sacerdos tuus Melchisedech [...] Sanctum sacrificium, immaculatam hostiam.  Supplices, te rogamus,

<p>sereno vultu respicere digneris, et accepta habere, sicuti accepta habere dignatus es munera pueri tui iusti Abel, et sacrificium patriarchae nostri Abrahae, et quod tibi obtulit summus sacerdos tuus Melchisedech, sanctum sacrificum, immacolatam hostiam.</p> <p>Supplices te rogamus, omnipotens Deus, iube haec perferri per manus angeli tui in sublime altare tuum, in conspectu divinae maiestatis tuae, ut quotquot ex hac altaris participatione sacrosanctum Filii tui corpus et sanguinem sumpserimus, omni benedictione caelesti et gratia repleamur, per Christum Dominum nostrum.</p> <p>Unde et memores sumus. Nobis quoque peccatoribus.</p> <p>Per Christum Dominum nostrum; per quem haec</p>	<p>omnipotens Deus [...] sublime altare [...] in conspectu divinae majestatis tuae.</p> <p>Ut omnes, quotquot ex hac altaris participatione sacrosanctum [...] omni benedictione coelesti et garta repleamur.</p> <p>Memento etiam [...] qui praecedunt cum signo fidei et dormiunt in somno pacis [...] Ipsis et omnibus in Christo quiescentibus locum refrigerii, lucis et pacis ut indulgeas deprecamur.</p> <p>Nobis quoque peccatoribus famulis tuis [...] de multitudine miserationum sperantibus partem aliquam et societatem donare digneris cum tuis sanctis apostolis et martyribus et omnibus sanctis [...] per Christum Dominum nostrum.</p> <p>Per quem omnia [...] bona semper creas [...]</p>	<p>omnipotens Deus, jube haec perferri [...] sublimes altari in conspectu divinae majestatis.</p> <p>Memento etiam, Domine, famulorum famularumque tuarum [...] dormiunt [...] in somno pacis [...] Ipsis [...] et caeteris omnibus in Christo quiescentibus indulgeas locum refrigerii [...] et lucis [...] et pacis.</p> <p>Nobis quoque peccatoribus famulis tuis [...] de multitudine miserationum suarum sperantibus, partem aliquam et societatem donare dignetur cum suis sanctis apostolis, et martyribus, et omnibus sanctis [...] Intra quorum consortium, ut Dei nos pietas introducat petimus, ut non nostri meriti aestimator, sed veniae largitor [...] Per quem haec omnia, Domine, semper bona creas [...] Vivificat [...] Benedicitque [...] Praestat nobis [...] per ipsum [...] cum ipso [...] in</p>
---	---	--

omnia semper, Domine bona creas, sanctificas, vivificas, benedicis, et praestas...	sanctificas [...] benedicis [...] vivificas [...] et praestas nobis. [...]	ipso [...] omnis honor et gloria est Deo Patri in unitate Spiritus sancti. Per omnia saecula saeculorum.
Per ipsum, et cum ipso, et in ipso est tibi Patri, in unitate Spiritus Sancti, omnis honor et gloria per omnia saecula saeculorum.	Per ipsum [...] in ipso [...] omnis honor et gloria [...] in unitate Spiritus Sancti [...] in omnia saecula saeculorum. [...] Amen.	

Walafrid szövegtörredéke:

i. A konzekráció előtti egység:

- Qui tibi offerunt.
- Diesque nostros in tua pace disponas.

iii. A konzekrációtól a kánon végéig:

- Sanctum sacrificium [...] immaculatam hostiam.
- Iohannes Baptista, Stephanus, Alexander.
- Quorum solemnitas hodie in conspectu tuae maiestatis celebratur.

VIII. A Pater noster és a communio szertartása:

Amalarius (cc. XXIX-XXXV):

- Míg a többi imát halkán kell végezni, az *oratio dominica*-t hangosan (sőt: *excelsa voce*). A Miatyánk bezetése: *Oremus. Praeceptis salutaribus moniti, et divina institutione formati, audemus dicere.* Újabb szövegtörredékek a Miatyánk utáni embolizmusból: *Praesentibus, praeteritis et futuris (malis) [...] et da pacem in diebus nostris. Ut ope misericordiae tuae adiuti [...] ut a peccato simus liberi [...] et ab omni perturbatione securi.*

- *Praesentatio subdiaconorum, et suscipiant corpus Domini de altari:* Az embolizmus után a pap így szól: *Pax vobis*, ezután a paténára helyezi a szent testet.

- *Imissio panis in vinum:* A pap mielőtt az imént említett *pax vobis* köszöntéssel – vagy ahogyan itt hozza: *Pax Domini sit semper vobiscum* – fordult volna a néphez, a szent testből egy darabot a kehelybe ejt. A kehelybe ejtés közben magában mondja:

„*Fiat commixtio corporis et sanguinis Domini accipientibus nobis in vitam aeternam*”.

Ezt követi a békecsókváltás, majd a kenyértörés.

- A békecsók-váltás sorrendje: a püspök az archidiakónusnak, aki a többieknek, a szolgálattevőknek majd a népnek. A nők és a férfiak egymástól elkülönülve vannak a hajó két részében, mindenki csak a saját neméből valókat öleli meg a békecsókkor.

- Következik a kenyértörés: a püspök letör a szentostya jobb oldalából egy darabot, s az oltárra teszi, míg a másik darabot arra a paténára, melyet neki a diakónus nyújt; akolitusok püspököket és papokat kísérenk az oltárhoz, hogy segítsenek a kenyértörésben, sőt diakónusok is részt vesznek a kenyértörésben. A kenyértörés után a püspök (a főcelebráns) a székéhez megy, és egy diakónus viszi utána paténán a szent testet, az archidiakónus pedig a kelyhet, hogy áldozzon.

- *Agnus Dei*. A klérus és a nép a kenyértörés közben együtt énekl. Az *Agnus Dei* után kezdődik mindjárt az áldozási ének (*antiphona sequens*)

- Az áldozás a békecsók után kezdődik. Vannak, akik gyakran áldoznak, és vannak, akik ritkán. Az áldozzon, aki *in pace Christi permanet*. Amalarius beszél az áldozást megelőző lelkiállapotról, illetve a szentségi böjtről. Ez utóbbival kapcsolatosan nincs határozott állásfoglalása. A megmaradt szentséget el kell tenni, hogy a haldoklókat abból áldoztassák meg. A korporálé a mise után is az oltáron marad.

#### Florus (cc. LXXV-XCI):

- A Miatyánk bevezetése: *Oremus. Praeceptis salutaribus moniti et divina institutione informati [...] dicere.*

- A Miatyánk szövege Florusnál: *Pater noster, qui es in coelis. Sanctificetur nomen tuum. Adveniat regnum tuum. Fiat voluntas tua. [...] Panem nostrum quotidianum da nobis hodie. Et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo. Amen.*

- Az embolizmus: *Libera nos, quaesumus, Domine, ab omnibus malis: mala praeterita, mala praesens [...] futura. Et intercedente pro nobis beata et gloriosa Dei Genitrice [...] Petro et Paulo atque Andrea. Da propitius pacem in diebus nostris ut ope misericordiae Dei adjuti [...] simus semper a peccato liberi [...] ab omni perturbatione securi [...] Per Dominum [...] saeculorum.*

- Következik az *immixtio* szertartása: a pap a konzekrált ostya egy darabkáját a kehelybe ejti, így a kehely az oltáriszentség teljességét tartalmazza, s így ezen

egyesülés erejében kéri az Egyház a béke adományát (*Haec oratione expleta, commiscens sacerdos dominicam oblationem, ut calix Domini totam plenitudinem contineat sacramenti, tamquam per ejusdem mysterii copulationem imprecatur Ecclesiae pacem, dicens:*).

- A békecsók rítusa: Pax Domini sit semper vobiscum [...] *etiam Ecclesia imprecatur respondens: Et cum spiritu tuo. Omnes salutatur invicem cum osculo sancto.*

- A békecsók-váltás közben éneklük az *Agnus Dei*-t: *Inter haec omnia cantantur, et cantando oratur dicentibus: Agnus Dei qui tollis peccata mundi.*

- A pap akklamációja: *Ecce, Agnus Dei, ecce qui tollis peccata mundi* – a szent színek felmutatása nélkül.

- Áldozás. Florus egybekapcsolja az áldozás és az áldozás utáni könyörgést. Az ő ordo missae-je csak ennyit hoz itt: *Post haec ergo sumpta Eucharistia, id est bona gratia, gratia enim Dei pro omnibus gustavit mortem, et celebrata gratiarum actione, respondetur ab omnibus: Amen.*

#### Rabanus (coll. 324-326):

- Rabanus meglehetősen szűkszavú a Miatyánkkal kapcsolatosan, annyit közöl csak, hogy énekelve imádkozzák (*Dominica oratio decantatur*).

- Az *immixtio* szertartása (*Immissio panis in vinum*). Érdekes összehasonlítással kezdi gondolatmenetét; az *immixtio* Rabanus korában három módon történt: a) az itáliai közösségeknél a békecsók-váltásra való felhívást megelőzi az *immixtio*; b) másutt az *immixtio* a béke-rítus után történik; c) a rómaikaknál a békecsók-váltásra való felhívás az *immixtio* közben történik (*Itali quoque primo mittunt de sancto pane in calicem, et postea dicunt pax Domini, aliqui vero reservant immissionem usque dum pax celebrata sit et fractio panis. Romani vero cum dicunt Pax Domini sit semper vobiscum, mittunt corpus Domini in calicem oblatae particulae*). Rabanus leírásában ez másképpen történik:

- A pap a letört szentostya-darabbal megérinti a kelyhet négy ponton (*Ideo vero tangit [sacerdos] quatuor latera calicis*), majd a következő apológiát mondja: *Fiat commistio corporis et sanguinis Domini accipientibus nobis ad salutem mentis et corporis in vitam aeternam.*

- Békerítus (*Pacis osculum*).

- *Fractio panis*. A pap kettétöri a szentostyát (*oblata* néven említi), a jobb oldali részből letör egy darabot és az oltáron hagyja, míg a többi a diakónus által tartott



paténára helyezi (*Facta pace sacerdos rumpat oblatam ex latere dextro una particula relicta super altari, et reliquas oblationes ponat in patenam tenente eam diacono*).

- Agnus Dei: *Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis.*
- Áldozás (*Communicatio et perceptio pacificum sacramentum*).
- Áldozás utáni ének (s nem az áldozás alatt történik: *Canticum post comunionem*).
- Az áldozás utáni könyörgés (*Post communionem*).

Remigius (coll. 1265-1271):

- A Miatyánk bevezetése: *Adjungit autem adhuc sacerdos, et dicit: Oremus; majd: Silentium est.*

- A rövid csend után: *Preaeceptis salutaribus moniti [...] divina sua institutione [...] audeamus dicere.*

- *Pater noster. Qui es in coelis. Sanctificetur nomen tuum. Adveniat regnum tuum. Fiat voluntas tua sicut in coelo, et in terra. Panem nostrum quotidianum da nobis hodie. Et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo.*

- Az embolizmus következik, minimális rubrikával: (*Sacerdos dicit:*) *Libera nos, quaesumus, Domine [...] Mala praeterita [...] Mala praesentia [...] Futura mala [...] et intercedente pro nobis [...] Dei genitrice [...] et beatis apostolis Petro et Paulo, atque Andrea [...] Da propitius pacem in diebus nostris [...] ut ope misericordiae Dei adjuti [...] simus semper a peccato liberi, et ab omni perturbatione securi. Per dominus nostrum Jesum Christum.*

- *Immixtio (Hac oratione expleta, commiscens sacerdos Dominicam oblationem)*, s közben elhangzik a pap részéről a békecsók-váltásra való felhívás (*Dicens:*) *Pax Domini sit semper vobiscum.*

- A nép válasza: (*Ecclesia respondens:*) *Et cum spiritu tuo.*

- A békecsók-váltás a papnál kezdődik, s tőle árad szét a közösségben (*Imprecata igitur pace, incipiens a sacerdote, dat sibi mutuo omnis Ecclesia osculum pacis*).

- A békerítus közben éneklük az *Agnus Dei*-t (*Inter haec cantatur ab omnibus, et cantando oratur, dicentibus: Agnus Dei, qui tollis peccata mundi*).

- Következik az áldozás, minden különösebb rítus említése nélkül. Remigius itteni szövege nagy egyezést mutat Florus szövegével (*Post haec sumpta eucharistia,*

*id est, bona gratia [...] et celebrata gratiarum actione, respondetur ab omnibus, Amen.*)

Walafrid (pp. 500. 502-503):

- Miatyánk (*Sequitur oratio dominica*).
- Békecsók-váltás az áldozás előtt (*Datur pacem ante communionem*).
- *Agnus Dei*.
- Áldozási ének (*Antiphona ad communionem*).
- Áldozás (*Communio*).

Megjegyzések a Miatyánk és az áldozás szertartásához:

- Amalariusnál a Miatyánktól a püspök lesz ismét a cselekmény vezetője, bár továbbra is hangsúlyos a pap tevékenysége.
- A kenyértörés, az *immixtio* valamint a békerítus egyre összetettebbé válik.
- Az áldozás előtt a pap számára egy apológiát is találunk – Rabanus kommentárjában.
- Az áldozás lebonyolításáról egyikük sem ír (hány szín alatt, milyen sorrendben, hogyan történik a kiosztás stb.).

IX. A szentmise zárása:

Amalarius (cc. XXXVI-XXXVII):

- Az utolsó áldás: az áldozás után pap kelet felé fordul, megáldja, a népet, majd elköszön.
- A diakónus elbocsátja a népet: *Ite, missa est*.
- *Uterior ultima benedictio*: nagybőjtben van még egy áldás a mise végén, a nagyböjti lelki harcban való helytállásért; az ún. *XII. lectio* napján (nagyböjtből) ez az áldás elmarad.

Florus (c. XCII):

- Az áldozás után, a nép elbocsátása következik a diakónus részéről (*Finitis vero omnibus, adstanti et observanti populo absolutio datur, inclamante diacono: Ite, missa est.*).

Rabanus (coll. 324-326):

- A pap áldást ad (*Benedictio a sacerdote*).
- A diakónus elbocsátja a népet (*Licentia populi a diacono* (324): *Ite, missa est.*).

Remigius (col. 1271):

- Remigiusnál minden ugyanúgy történik, mint Florusnál, a két szöveg majdnem szó szerint meg is egyezik egymással (*Finitis omnibus, astanti et observanti populo absolutio datur, inclamante Diacono: Ite, missa est.*).

Walafrid (p. 503):

- A misét záró könyörgés (*Ultima oratio, quam dicitur ad complendum*).
- A pap áldása (ez is eukológikus jellegű: *Benedictio sacerdotis [quam ultima oratio sacerdotis]*).
- A nép kivonulása (*Populus egrediatur*).

A zárószertartások értékelése:

- A zárás rítusa meglehetősen egyszerű, a kivonulás közben ének sincs.
- Amalarius miséje püspöki, de itt, a mise végén ismét a papé a főszerep.

Az öt *expositio missae* miserendjének összefoglaló értékelése:

A cselekmény hangsúlya egyértelműen a *prex eucharistián* van. A felajánlást megelőző cselekmények, valamint a kánon utáni rítusok a cselekmény keretét jelentik. A mise „dramaturgiai” felépítése, a hangsúlyos kánon-centrikusság miatt valóban Krisztus húsvéti misztériumának a szentségi átélése, „megcselekvése”.

A mise főcelebránsa, még a főpapi misén is, elsősorban a pap. Kommentárjainkból kitűnik, hogy a magyarázott rítusban több klerikus is tevőlegesen részt vesz, különböző rangokban. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a IX. század eucharisztikus ünneplése dominánsan „klerikális”.

A miserend verbális kommunikációja – noha a népnek relatíve kevés szó jut – sokrétű: a „mondott” imák mellett sok az énekes ima is, és helyet kap a szertartásban a csend is.

Noha helyenként komplexnek tűnnek a gesztusok és a mozgások, mégis elmondható, hogy a mise rítusa kiegyensúlyozott, egyszerű.

### 5. 1. 3. Az *Ordo Missae* és a pap „misztikussága”

A papnak a mise cselekményéhez való viszonyát, eucharisztikus misztikáját a legjobban a mise apológiái tárják fel. A vizsgált öt expositio miserendjei is tartalmaznak apológiákat, mégpedig Remigius írásában.<sup>237</sup> Elemezzük ezeket röviden.

Remigius apológiái az *offertorium* rítusának részei, s érdekességük, hogy párbeszédessé jellegetek: a pap a néptől, a nép imájától mintegy megerősítést kér, hogy emberségében, erkölcsében alkalmassá legyen a szent szolgálat végzésére. E szövegek jórészt töredékesek, de így is elegendő információt találhatunk bennük a papnak az általa bemutatott áldozathoz való viszonyának kimutatására.

Nézzük a szövegek értelmezését:

a) A felajánlás gesztusát követően a pap az oltár felé fordul, majd így imádkozik:

*Dirigatur oratio mea sicut incensum in conspectu tuo. Sicut incensum gratum est et acceptum in conspectu populi, ita fiat oratio mea acceptabilis in conspectu tuo.*

Ez az apológia két mondatból áll, s a tartalma is két különböző tematikát ragad meg:

- „Vezetessék imádságom, miként a tömjénfüst, színed elé.”
- „Amint a tömjénfüst kedves és elfogadott a nép színe előtt, így legyen elfogadható az imádságom a te színed előtt.”

Az első orációban a pap, imája által, Isten színe elé lép, a másodikban az Isten előtti elfogadottságát kéri. A pap tehát két „szín” mezsgyéjén áll. A nép imáitól kísérvé belép Isten színe elé, ahol Istentől elfogadott szeretne lenni. A két mondatot a tömjén (tömjénfüst) képe kapcsolja össze. Az első mondatban a tömjénfüst felefelé szállása (*dirigatur*) adja a hasonlat alapját, míg a másodikban az illata, pontosabban az illat kedveltsége, elfogadottsága. Ez a „tömjén-allegória” végsősoron a pap imáját, és valamennyire őt magát festi meg: imái által Isten elé áll, ahol az ima elfogadott, meghallgatott.

Ezt az apológiát, amint azt fentebb, az *ordo missae* analízisében láttuk, a következő rubrika vezeti be: *Post oblationem ponitur incensum super altare, dicente sacerdote.* Kérdéses szövegünk tehát egy ún. funkcionális apológia, vagyis egy konkrét cselekmény végzése közben kell elimádkozni, éppen ezért – a korrekt hermeneutika érdekében – a jelentése el nem szakítható attól cselekménytől, melyben végzik azt. A felajánlott adományok – kenyér és bor – mellé az oltárra tömjén is kerül, nem szakramentális, dogmatikai okból, hanem a szakramentalitást körülölelő szakrális „klíma” hordozójaként. A kánonban kéri a pap, hogy az áldozat legyen „*acceptabile*” Isten előtt. Isten elfogadja az Egyház áldozatát az oltárról,

<sup>237</sup> A többiek az apológiákra csak utalnak, de konkrét szöveget nem hoznak. Ezen apológiák a felajánlás gesztusában hangzanak el.

hiszen az maga Krisztus: s ebben a szentségi elfogadásban elfogadja a szolgáló papot is. A pap tömjén-allegóriája a pap eucharisztikus lelkületének alapképe, de hogy ezt erőltettség nélkül bemutathassuk, vizsgáljuk meg az *ordo missae* többi apológiáját is.

b) A pap csendben imádkozza (*Hoc autem dicendum est a sacerdote cum silentio*):

*Orate pro me, fratres, ut meum pariter et vestrum sacrificium acceptum sit Domino.*

A nép meghajolva ezt „válasz-imát” mondja (*Acclinans ergo se populus, orare debet ita:*)

*Sit Dominus in corde tuo, et in ore tuo, et suscipiat sacrificium sibi acceptum de ore tuo et de manibus tuis pro nostra omniumque salute. Amen.*

Ennek van egy variációja is (*Vel hoc dicant omnes:*)

*Exaudiat te Dominus in die tribulationis, protegat te nomen Dei Jacob, [...] pingue fiat).*

Az imák fordításai:

- „Imádkozzatok értem, testvérek, hogy az én (áldozatom), és hasonlóan a ti áldozatotok elfogadott legyen az Úrnál.”

- „Legyen az Úr a te szívedben, és a te szádban, és vegye magához az ő elfogadott áldozatát a te szádból és a te kezeidből, a mi mindnyájunk üdvösségére. Ámen.”

- „Hallgasson meg téged az Úr a zaklatottság napján, óvjon téged Jákob Istenének neve [...] legyen dús”.<sup>238</sup>

Az első két szöveg egyértelműen egymás megfelelői, tartalmilag egységet képeznek, míg a harmadik áldás-jellegű, ezért az első két szöveget együtt vizsgáljuk (i), s a harmadikat ezektől némileg külön (ii).

(i) A két szöveg közös pontja az „elfogadott (elfogadandó) áldozat”. A pap kérésében két áldozatról beszél: „*meum pariter et vestrum sacrificium*”. A cselekményben az áldozat Krisztus eucharisztikus áldozata, ezért az ehhez a miséző pap és a misén résztvevő nép személyesen hozzákapcsolt áldozatát kell nyilvánvalóan e „két áldozat” alatt értenünk. A második szöveg azonban áttér a krisztusi áldozatra: „*sacrificium sibi acceptum*”. A nép válasz-orációja tehát a pap számára a személyes áldozatának, vagyis a belső erkölcsi és spirituális hozzáállásának egységét kéri az egyetlen áldozattal. A pap egyes testrészeinek említése („szívedben”, „szádban”, „szádból”, „kezeidből”) ezt sajátos szakramentális-spirituális ozmózist, vagyis a pap és Krisztus (aki az egyetlen áldozat) „áldozati egymásban

---

<sup>238</sup> Nyilván e szövegünk csak a kapcsos zárójelig értelmezhető.

valóságát, egyesülését” mutatják az Atya színe előtt. A pap tud tehát arról, hogy a szentségi cselekmény hatással van hitére és egzisztenciájára: az Úr ott van a szívében, szájában, sőt szájából és kezeiből az üdvözítő (*pro nostra omniumque salute*) áldozatot ő maga valósítja meg (*suscipit sacrificium acceptum*).

(ii) Második szövegünk egy ószövetségi elemekkel átszótt áldás. A „Jákob Istenének neve oltalmazzon/óvjon” *benedictio* a Zsolt 20, 2 egyik fordulata. A pap imát kér önmagáért, és áldozata elfogadásáért, s a nép ezzel az áldással tesz eleget e kérésnek. Látszólag nehezen érthető, hogy miként alternatívája ez az áldás a nép másik imaváltozatának – amelyet az előbb elemeztünk –, hiszen ez teljesen más jellegű szöveg. Remigius a konszenkráció magyarázatánál viszont ismételtelen előveszi a papi szolgálat és az áldás eucharisztikus és egzisztenciális egységének témáját: „*Ipsa (Christus) enim loquens per sacerdotes sua verba, coelesti benedictione sanctum corpus et sanguinem suum perficit*” (Krisztus maga mondja szavait a papok által, s a mennyei áldás létrehozza a szent testet és vért). A pap ebből az áldásból részesül, a nép ezt kéri neki, vagyis a konszekráció közben, mint az áldozatbemutatás csúcspontján a pap teljesen egy „Jákob Istenének Nevével”, az oltalmazza, mintegy magába zárja.<sup>239</sup>

Összegezzük tehát a pap eucharisztikus misztikájának alapelemeit. A tömjénfüst allegóriája megmutatja, hogy a cselekményben a mennyei és a földi ünneplő szféra átjárják egymást, és ezen anabatikus és katabatikus kölcsönösség és szimultaneitás a pap személyéhez illeszkedik. Krisztus és az Egyház áldozatának papi mediációja spirituálisan és lélektanilag megerősítő erejű a pap számára (elfogadottságot él meg önmagában), s ez az elfogadás Istennel való meghittségének kifejezője is („*protegat te Nomen Dei Jacob*”). Remigius találóan illusztrálja e mélységeket (magasságokat) Nagy Szent Gergely pápának egy idézetével,<sup>240</sup> a kánon *expositiojánál*:<sup>241</sup> „*in ipsa immolationis hora ad sacerdotis vocem coelos aperiri, in illo Jesu Christi mysterio angelorum chros adesse, summis ima sociari, terrena coelestibus iungi, unum quiddam ex visibilibus atque invisibilibus fieri [...] eodem tempore ac momento, et in excelsis rapitur ministerium angelorum consociandum corpori Christi, et ante oculos sacerdotis in altari videtur*”.

---

<sup>239</sup> Sajnálatos, hogy Remigius nem hozza ezen áldás teljes szövegét kommentárjában, csak annak első szavait.

<sup>240</sup> *Liber Dialogarum*, IV, 58, in PL 77, 357.

<sup>241</sup> A magyarított kánon-részlet: „Supplices, te rogamus, omnipotens Deus, jube haec preferri...”

## 5. 2. A hivatkozási „tekintélyek” és alkalmazásuk

Az iménti egység zárásánál is látható volt, hogy magyarázóink *expositioja* nem mindenestül szubjektív metodikát követ, hanem a kor nagy teológiai vonulatait követve írásaikat a Szentírára és a patológia nagyjainak műveire hivatkozva készítik el.<sup>242</sup>

Az alábbiakban az *ordo missae* fentebb megismert szerkezeti egységeihez viszonyítva listázzuk a hivatkozási tekintélyeket, feltüntetve azt is, hogy az adott szerző vagy szentírási szöveg idézve vagy csak utalásként van jelölve a magyarázatban. Tesszük mindezt azért, hogy látható legyen, az *expositio* nem önkényes és szabad asszoció-rendszer a mise élménye kapcsán, hanem egy kimutatható, és teológiailag szisztematikusnak mondható reflexió gyümölcse. A szerző a misrendet alapul véve köti a celebrációs egységet a kinyilatkoztatás illetve a teológiai gondolat kánoni rendjéhez (zsinatok, atyák, liturgikus rendtartások, egyéb írások).

A forrásmegjelölések felkutatásában a rendelkezésünkre álló kritikai kiadásokban közölt regiszter-állományt vettük alapul.<sup>243</sup> illetve a szerzőink által a szövegtörzsben tett megjegyzésekből próbáltuk kinyomozni, kire hivatkozhattak. Ez azonban nem jelent pusztán szolgai átmásolást. Ugyanis Amalarius, Florus és Remigius forrásai meglehetősen pontossággal beazonosíthatók, míg Rabanus Maurus és Walafriid idézeteinek és utalásainak jelzése a szövegben, vagy a lábjegyzeti regiszterben sajnálatos módon általában hiányosak. Ezért szükséges volt, hogy személyesen is visszaellenőrizzem a gyakorta pontatlan, vagy hiányos forrásjelöléseket, s olykor mind az öt kommentár anyagában.

Egyéb módszertani megjegyzések e vizsgálathoz:

- A könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatba szerkesztve közlöm a feltárt anyagokat.
- A patrisztikus forrásokat a kritikai kiadást végzők szinte mindig a Migne-féle *Patrologia Latina* illetve *Graeca* sorozat köteteiből jegyzik; mi ezt a jelölést hozzuk, kiadásainkban ezeket találtunk.

---

<sup>242</sup> Ez is mutatja, hogy az allegorikus értelmezés nem pusztán a szerző szabad gondolati asszociációinak eredménye, hanem egy korrektnek mondható forrásfeldolgozással is társított, megalapozott módszer. Az idézés középkori módszertanához vö. ECO U., *Riflessioni sulle tecniche di citazione nel medioevo*, in AA. VV., *Ideologie e pratiche del reimpiego nell'alto medioevo*, in Settimane, vol. LXVI/I., 461-484.

<sup>243</sup> A 4. fejezetben ismeretett, és e fejezetben felhasznált forráskiadásainkon kívül két kitűnő tanulmányt találtam még, melyeket egyébként az előző fejezetben említék is: BOUHOT J. P., *Fragments attribués à Vigilie de Thapse dans l'Expositio missae de Florus de Lyon*, in REAug 21 (1975) 302-316; IDEM *Les sources de l'Expositio missae de Remi d'Auxerre*, in REAug 26 (1980) 118-169.

- A biblikus szövegeket kánoni sorrendben jegyezzük, s a magyar katolikus rövidítésrend szerint, a többi szöveget alfabetikus rend szerint, s a latin címezéssel.

- Florus a prefációig egyetlen rövid fejezetben (c. XI) beszél a mise ezt a részt megelőző egységeiről, s e fejezetben nem említ hivatkozásként egyetlen forrást se, s a szövegből sem mutatható ki utalás.

- Rabanus Maurus és Walafrid kommentárjának általunk használt kritikai kiadása felsorakoztatja – talán nem a teljesség igényével – a szerző forrásait, de a *Patrologia Latina* kiadásokhoz hasonlóan, a legtöbb helynél nem jelöli a kiadó, hogy az említett források hol lelhetők fel pontosan.

#### I. A celebratio előtti előkészületek:

##### Amalarius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Szám 10, 1-2. 7-8. 10; 1 Krón 6, 33-39; 15, 16-17. 19; 16, 5-7. 42; 2 Krón 5, 12; 35, 15; Zsolt 8, 3; 18, 5; 75, 2; 135, 1; 150, 1-5; Péld 5, 8; Joel 2, 15-16
<b>Újszövetség</b>	Mt 21, 16; ApCsel 4, 32; 1 Kor 10, 13; 11, 13-15. 33-34; 2 Kor 10, 12; 15, 41-42; Ef 5, 19; Jel 10, 1-2
<b>Egyházi források</b>	
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. AMBROSIUS, <i>Commentaria in epsitolam ad Corinthios primam</i> , 11, in PL 17, 240 S. AUGUSTINUS, <i>De civitate Dei</i> , XVII, 14, in PL 41, 547; <i>Enarratio in psalmum CXLIX</i> , 7, in PL 37, 1953; <i>Enarratio in psalmum CL</i> , 5-8, in PL 37, 1964-1965 S. BEDA VENERABILIS, <i>De tabernaculo et vasis eius</i> , II, 13, és III, 4, in PL 91, 456. 467; <i>In Lucae evangelium expositio</i> , I, 2, in PL 92, 394 S. GREGORIUS MAGNUS, <i>Homiliae in Ezechielem</i> , II, 1, 14, in PL 76, 945 IOSEPHUS FLAVIUS, <i>Antiquitates Iudaicae</i> , VIII, 5 S. ISIDORUS, <i>Liber etymologiarum</i> , VI, 19, 5; XV, 4, 11, in PL 82, 252. 545 S. HYERONYMUS, <i>Commentaria in Ioelem</i> , 2, in PL 25, 968;



	<p><i>Commentarii in epsitolam ad Ephesios</i>, III, 5-6, PL 26, 528. 554; <i>Commentarii in Isaiam prophetam</i>, I, 1, in PL 24, 37</p> <p><i>Liber pontificalis</i> I, 121<sup>244</sup></p> <p>RABANUS MAURUS, <i>Enarrationes in epistolas Pauli</i>, XI, 11, in PL 112, 101</p>
--	---

Rabanus:

Biblikus források	
Ószövetség	Péld 21, 23; Iz 58, 13
Újszövetség	Mt 5, 24; Mk 11, 25; 16, 15-19; 1 Kor 13; 14, 15; 2 Kor 6, 11; Gal 6, 14; Ef 6, 15; Kol 3, 12; Jel 2, 10

Remigius:

Biblikus források	
Ószövetség	Ter 2, 2; MTörv 32, 1 kk
Újszövetség	Lk 22, 19; ApCsel 15, 21; 1 Kor 11, 24-25; 1 Tim 2, 5
Egyházi források	
Egyházatyák, és más egyházi írók	<p>AMALARIUS, <i>Liber de ecclesiasticis officiis</i>, IV, c. XVII.</p> <p>S. BEDA VENERABILIS, <i>In Lucae evangelium expositio</i>, II, V, 16, in CCL 120, 101-102</p> <p>S. GREGORIUS MAGNUS, <i>Homilia</i> 37, 10, in PL 76, 1281</p> <p>S. ISIDORUS, <i>De ecclesiasticis officiis</i> I, V, 1, in PL 83, 742; I, XV, 1, in PL 83, 751 és 752</p>

Walafriid:

Biblikus források	
Újszövetség	Mt 27, 59

<sup>244</sup> DUCHESNE L. (szerk.), *Liber pontificalis*, voll. I-?...

<b>Egyházi források</b>	
<b>Zsinatok</b>	<i>Concilium Bracarense</i> IV (675), c. 4, in Mansi XI, 157 <i>Concilium Triburiense</i> (895), c. 18
<b>Egyházi írók, egyéb egyházi iratok</b>	AMALARIUS, <i>Liber de ecclesiasticis officiis</i> , I, cc. XVI-XXVI <i>Liber pontificalis</i> I, 139, 16; I, 143, 18; I, 154, 24; I, 171, 35 RABANUS MAURUS, <i>De institutione clericorum</i> , I, cc. XIV-XXIII

## II. Az introitus szertartása:

### Amalarius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	2 Krón 5, 13-14; Zsolt 67, 18; 135, 1; Én 1, 1; 3, 10; Iz 2, 3; 57, 19; Mal 4, 6
<b>Újszövetség</b>	Mt 9, 37-38; 15, 24; 16, 24; 19, 21; 23, 34; Lk 9, 10. 18. 23; 10, 1-2. 5; 11, 1; 24, 44; Jn 1, 18; 13, 1; 14, 27; 1 Kor 2, 2. 6; Ef 2, 14-17; Fil 2, 7; 3, 8; 1 Tesz 5, 19-21
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> II, 1-6 Responsorium <i>Dum staret Abraham</i> , in Dominica Quinquagesimae – in S. GREGORIUS MAGNUS, <i>Liber responsalis</i> , in PL 77, 749
<b>Egyházatyák, és más egyházi és világi írók</b>	S. AUGUSTINUS, <i>De civitate Dei</i> , XVII, 14, in PL 41, 547; <i>Enarratio in psalmum LCVII</i> , 24, in PL 36, 828-829; <i>In Ioannis evangelium tractatus</i> , XXVI, 6, 4, in PL 35, 1608 S. GREGORIUS MAGNUS, <i>Homiliae in Ezechielem</i> , II, 9, 8, in PL 76, 1047 <i>Liber pontificalis</i> , I, 230 VERGILIUS MARO, <i>Eclogae</i> , II, 65

Remigius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Hab 3, 3
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> V, 22
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	PSEUDO-DAMASUS, <i>Epistula</i> 5, in PL 13, 410-411 S. ISIDORUS, <i>Liber etymologiarum</i> , VI, XIX, 7, in PL 82, 252; <i>De ecclesiasticis officiis</i> , II, VIII, 3, in PL 83, 789 PSEUDO-HIERONYMUS, <i>Epistula</i> 47, 1, in PL 30, 294-295

Walafrid:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Iz 6, 3
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Sacramentarium Gregorianum</i> , h. n.
<b>Egyházi írók, egyéb egyházi iratok</b>	<i>Liber pontificalis</i> I, 129, 9; I, 230, 62; I, 263, 81

III. Bevezető rítusok:

Amalarius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Ter 18, 27; Bír 6, 12. 23; Rút 2, 4; 2 Krón 15, 2; Zsolt 102, 4; 126, 1; Mik 4, 8
<b>Újszövetség</b>	Mt 18, 20; 19, 28; 28, 18; Lk 2, 10-13; 9, 6; 17, 10; 24, 36. 50; Jn 20, 19. 21. 26; Róm 8, 18; 1 Kor 14, 16; 2 Kor 11, 3; Ef 2, 6; 2 Tim 4, 21
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> II, 5-6
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. AMBROSIUS, <i>Commentaria in epistolam ad Corinthios primam</i> , 14, in PL 17, 255

	<p>S. AUGUSTINUS, <i>De sermone Domini in monte</i>, II, 5, 18, in PL 34, 1277; <i>Enarratio in psalmum CXXVI</i>, 3, in PL 37, 1669</p> <p>S. BEDA VENERABILIS, <i>In Lucae evangelium expositio</i>, V, 17, in PL 92, 541-542</p> <p><i>Liber pontificalis</i> I, 129. 263</p> <p>RABANUS MAURUS, <i>Enarrationes in epsitolas Pauli</i>, XI, 14, in PL 112, 132</p>
--	--

Remigius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Bír 6, 12; Rút 1, 4; 2 Krón 15, 2; Dán 10, 19
<b>Újszövetség</b>	Mt 10, 12; 28, 20; Lk 1, 28; 2 Kor 6, 16
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> V, 23-25
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	<p>S. HILARIUS, ? (csak utal rá)</p> <p>S. ISIDORUS, <i>Liber etymologiarum</i>, VI, XIX, 20, in PL 82, 253</p>

Rabanus:

- *Liber pontificalis* I, 255, 74

Walafrid:

- *Concilium Carthagense III (seu Hispana)*, cc. XXI. XXIII, in Mansi III, 922
- *Concilium Milevitanum*, c. XII, in Mansi III, 807
- *Liber pontificalis* I, 255, 74

#### IV. Az igeliturgia:

##### Amalarius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Kiv 19, 32; MTörv 25, 4; 1 Krón 25, 2; 2 Krón 4, 9; 6, 12-13; Ezdr 3, 10-13; 7, 10; Neh 8, 4-5; Zsolt 18, 5; 21, 2; 26, 4; 59, 4. 6; 65, 1; 80, 4; 90, 1; 92, 1; 94, 6; 96, 1; 99, 1; 116, 1; 122, 1; 124, 1; 125, 5; 128, 1. 2; 129, 1; 135, 1; 145, 2; Iz 2, 3; 58, 1; 66, 18; Ez 1, 10; 40; 48; Dán 6
<b>Újszövetség</b>	Mt 10, 22; 13, 52; Lk 7, 32; 14, 18-20. 28; 17, 7; 19, 13; Jn 6, 64; ApCsel 1, 1; 4, 32; 13, 14-16; 1 Kor 1, 23; 3, 9; 9, 9; Ef 5, 19; 1 Tim 5, 18; 2 Tim 4, 7-8
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> II, 7. 9 <i>Corpus Antiphonarium Officii</i> , <sup>245</sup> nn. 34-36; 40; 53; 60; 67; 73; 79; 105; 192
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. AMBROSIUS, <i>Commentaria in epistola ad Corinthios primam</i> , 12. 14, in PL 17, 250A. 258 S. AUGUSTINUS, <i>Enarratio in psalmum LXXX</i> , 6, in PL 37, 1036; <i>in psalmum CXLIX</i> , 8, in PL 37, 1953 S. BEDA VENERABILIS, <i>In Esdram et Nehemiam prophetas allegorica expositio</i> , I, 4; III, 26 in PL 91, 838. 904-905; <i>In Lucae evangelium expositio</i> , I, 2; V, 17 és VI, 22, in PL 92, 342. 343. 541. 601 BOËTIUS, <i>De musica</i> , I, 1, in PL 63, 1170 S. GREGORIUS MAGNUS, <i>XL homiliae in evangelia</i> , I, 11, 4, in PL 76, 1117 S. ISIDORUS, <i>Liber etymologiarum</i> , VI, 19, 9, in PL 82, 252

<sup>245</sup> A kötetről bővebben is írtam a 2. fejezetben.

Remigius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Iz 14, 13
<b>Újszövetség</b>	Mt 3, 2; Lk 13, 29; Jel 19, 1. 6
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> V, 20. 30. 35-37
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. HIERONYMUS, <i>Epistula</i> 26, 3, in CSEL 54, 221 S. ISIDORUS, <i>Liber etymologiarum</i> , XV, IV, 17, in PL 82, 345

Rabanus:

- Jel 19, 1-6

Walafrid:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Dán 3, 52; 12, 4
<b>Újszövetség</b>	Lk 22, 17; Róm 10, 10; 1 Kor 11, 24
<b>Egyházi források</b>	
<b>Zsinatok</b>	<i>Concilium Toletanum</i> III, c. II, in Mansi IX, 993 <i>Concilium Toletanum</i> IV, c. XII. XIV, in Mansi V, 622-623 <i>Synodus Franconofurtensis</i> (794)
<b>Egyházi írók, egyéb egyházi iratok</b>	<i>Liber pontificalis</i> I, 218, 56

V. A felajánlás (offertorium):

Amalarius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Kiv 30, 18-21; 40, 26-27; Lev 17, 5; Szám 15, 2-3. 6-7; 1 Kir 6, 19; 2 Krón 29, 18. 20-21. 25. 27-29; Tób 12, 8; Zsolt 19, 3-5; 128; Én 5, 2; Iz 56, 7;
<b>Újszövetség</b>	Mt 3, 10; 7, 19; 21, 9. 12-13; 25, 34; Mk 11, 10. 15-17; Lk 3,

	9; Róm 12, 12; 2 Kor 1, 20; Kol 4, 2
Egyházi források	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> II, 9-10
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. AUGUSTINUS, <i>De civitate Dei</i> , X, 19, in PL 41, 297; <i>Enarratio in psalmum CXXVIII</i> , 13, in PL 37, 1695; <i>In Ioannis evangelium tractatus</i> , XXVIII, 7, 8, in PL 35, 1626 S. BEDA VENERABILIS, <i>De tabernaculo et vasis eius</i> , III, 11. 14, in PL 91, 487. 496-498 S. CYPRIANUS, <i>Epistula</i> 63, 13, in PL 4, 384; <i>Liber de oratione dominica</i> , 31-32, in PL 4, 593-540 <i>Liber pontificalis</i> I, 56. 128

Remigius:

Biblikus források	
<b>Ószövetség</b>	Zsolt 19, 2-4; 140, 2
<b>Újszövetség</b>	Mt 27, 59; 1 Tim 2, 5
Egyházi források	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> V, 42. 44. 48. 53. 55-56. 58
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. CYPRIANUS, <i>Epistula</i> 63, 13, in CSEL 3 B, 711-712 S. ISIDORUS, <i>De ecclesiasticis officiis</i> , I, XIV, in PL 751-752; I, XVIII, 4-6, in PL 83, 755-756

Walafrid:

- IOHANNES DIACONUS, *Vita Gregorii*, II, 6, in PL 75, 43-44

VI. Prefáció, Sanctus:

Amalarius:

Biblikus források	
<b>Ószövetség</b>	Jób 19, 20; Zsolt 10, 5; 102, 19; Iz 6, 3; 66, 1

<b>Újszövetség</b>	Mt 21, 9; 26, 18-19. 30; 27, 55-61; Mk 11, 9; 14, 15. 51-52; Lk 22, 10-13. 25-27; Jn 13, 31; 14, 30; 15, 1; 17, 15-26; 19, 27; ApCsel 1, 15; 2, 1; 7, 49; 9, 2
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> II, 10
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. BEDA VENERABILIS, <i>De tabernaculo et vasis eius</i> , III, 11. 14, in PL 91, 487 S. GREGORIUS MAGNUS, <i>In expositionem Beati Job Moralia</i> , XIV, 49, 57, in PL 75, 1068-1069

Florus:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Rút 2, 4; 1 Krón 28, 9; Judit 6, 12; Neh 9, 6; Jób 1, 21; 26, 11; 38, 7; Zsolt 3, 9; 15, 2; 23, 10; 31, 5; 32, 12; 17, 4; 33, 2. 6. 9; 49, 14; 62, 9; 72, 28; 79, 3; 83, 5-7; 86, 7; 97, 9; 102, 1. 20-22; 103, 4; 118, 91; 106, 8; 117, 26; 148, 1. 3; Én 5, 2; Sir 10, 9; Iz 6, 3; 11, 10; 47, 8-10; 45, 14; 53, 8; Jer 23, 24; Dán 7, 10; 10, 19; Joel 2, 32
<b>Újszövetség</b>	Mt 5, 9. 23-24; 10, 11-13; 11, 25; 25, 12; 18, 10; 28, 20; Lk 1, 28; 2, 13; 17, 18-19; Jn 4, 24; 5, 23. 43; 10, 30. 38; 14, 9. 27; 16, 23. 33; 17, 11; Róm 4, 25. 31. 34; 10, 13; 1 Kor 2, 12; 3, 16; 4, 7; 6, 17. 19-20; 2 Kor 6, 16; 13, 13; Gal 6, 18; Ef 1, 10; Fil 2, 9-10. 12; 4, 7; Kol 1, 12-14. 18-20; 2, 10; 3, 1-2; 4, 2-3; 1 Tim 2, 5; 2 Tim 4, 22; Zsid 1, 3; 3, 1; 13, 15; Jak 5, 16; 1 Pt 1, 12. 18-19; 2, 9; 1 Jn 2, 1-2; Jel 4, 8; 5, 9-12; 7, 9-11
<b>Egyházi források</b>	
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. AMBROSIUS, <i>De fide</i> , II, 12, 107, in PL 16, 582 S. AUGUSTINUS, <i>Enarratio in Psalmum XXXIII</i> , 4, in PL 36, 309; <i>Enchiridion</i> 1, 6, in PL 40, 258 S. CYPRIANUS, <i>De oratione dominica</i> , 31, in PL 4, 539



	<p>S. FULGENTIUS, <i>Epistula</i> 14, 44, in PL 65, 432</p> <p>S. GREGORIUS MAGNUS, <i>In expositionem Beati Job Moralia</i>, I, 17, 19 és 17, 44, in PL 76, 20 és 31; I, 2, 10, in PL 76, 559-560; I, 22, 42, in PL 76, 238</p> <p>S. ISIDORUS, <i>Liber etymologiarum</i> I, VII, 5, in PL 82, 272; I, VII, 1, in PL 82, 260</p>
--	--

Remigius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Neh 9, 6; Jób 26, 1; Zsolt 3, 9; 23, 10; 32, 6; 147, 3. 25; 148, 2; Sir 10, 9; Iz 6, 3; Jer 23, 24
<b>Újszövetség</b>	Mt 28, 18; Mk 11, 10; Lk 1, 26; Jn 4, 43; Fil 2, 12; Jel 4, 8
<b>Egyházi források</b>	
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	<p>ALCUINUS, <i>Adversus Felicem</i>, II, 19, in PL 101, 161</p> <p>AMALARIUS, <i>Epistula ad Hettonem monachum</i>, in PL 105, 1335-1336</p> <p>S. BEDA VENERABILIS, <i>Super acta apostolorum expositio</i>, 10, in PL 92, 969-970</p> <p>FLORUS, <i>Expositio missae</i>, cc. XXX-XXXI. XXXVI</p> <p>S. GREGORIUS MAGNUS, <i>Homilia</i> 34, 10, in PL 76, 1252; <i>In expositionem Beati Job Moralia</i>, II, 7, 10, in PL 75, 559-560</p> <p>S. HIERONYMUS, <i>Ad Hiezechielem</i>, III, 488-495, in CCL 75, 105-106</p> <p>S. ISIDORUS, <i>Liber etymologiarum</i> VII, V, 4-6. 11, in PL 82, 272; VII, V, 24, in PL 82, 275</p>

VII. A mise kánonja:

Amalarius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	1 Kir 1, 9-20; Ezd 8, 24-25. 28-29; Zsolt 4, 5; 21, 1; 30, 6;

	50, 19; 87, 19; 126, 2; Péld 15, 3; Jer 17, 10; 23, 23-24; Bár 6, 5; Dán 5, 17. 22; Jón 4, 5-11; Mik 6, 8
<b>Újszövetség</b>	Mt 6, 6; 9, 4; 21, 9; 26, 39-46; 27, 46. 55-56; 28, 1; Mk 15, 34. 46-47; 16, 2; Lk 5, 22; 12, 4; 18, 9-14; 22, 28-29. 43-44; 23, 47-56; 24, 1; Jn 11, 33; 19, 6-7. 30. 39-40; 1 Kor 11, 25; Gal 5, 24; Kol 1, 16; 1 Tim 1, 15; Jel 2, 23
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Liber sacramentorum</i> , 217, 882 – in S. GREGORIUS MAGNUS, PL 77, 73 <i>Ordo Romanus</i> II, 10-11 <i>Sacramentarium Gregorianum</i> , n. 25
<b>Zsinatok</b>	<i>Concilium Cartagiensis</i> , c. XXV, in Mansi III, 725-728 <i>Concilium Laodicensis</i> , c. XLIII, in Mansi II, 571
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. AUGUSTINUS, <i>De civitate Dei</i> , X, 3, 2. 5. 19 in PL 41, 280. 282. 297; <i>Enarratio in psalmum XCII</i> , 3, in PL 37, 1184; <i>In Ioannis evangelium tractatus</i> , L, 11-12. 24 CXVIII, 5 et CXX, 2, in PL 35, 1755-1756. 1950. 1953 S. BEDA VENERABILIS, <i>In Lucae evangelium expositio</i> , VI, 22-23, in PL 92, 599. 614-622 S. CYPRIANUS, <i>Epistula</i> 63, 10, in PL 4, 381B; <i>Liber de oratione dominica</i> , 4-6 és 24 in PL 4, 521-523. 536 S. HIERONYMUS, <i>Commentaria in evangelium Matthaei</i> , IV, 26 in PL 26, 199 S. IOANNES CHRYSOSTOMUS, <i>Homilia IV in epistulam ad Hebraeos</i> , 39, in PG 63, 264 <i>Liber pontificalis</i> I, 128. 312

Florus:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Ter 1, 11; 4, 4; 14, 18; 22, 16; Kiv 12, 6; 32, 12-13; 34, 25; Szám 6, 23-27; 9, 10. 13; MTörv 6, 4-5; 31, 17; 1 Kir 8, 39;

	<p>2 Kir 20, 6; Tób 12, 12-14; Zsolt 2, 8; 3, 9; 22, 5; 23, 8-10; 25, 6; 27, 9; 46, 5; 42, 4; 49, 14. 23; 50, 3. 19; 55, 13; 60, 3; 64, 6; 66, 2; 79, 15; 103, 14-15; 109, 4; 115, 13; 117, 27; 120, 4; 126, 1; 132, 1; Bölcs 3, 2-3; 15, 2; Sir 35, 2; Iz 19, 19; 55, 3; Jer 3, 12; Ez 16, 60; Dán 9, 17-18. 21-23; Óz 13, 14; Zak 1, 12; 9, 11; 2 Makk 12, 43-46</p>
Újszövetség	<p>Mt 4, 10; 5, 23; 9, 24; 16, 18-19; 17, 5; 22, 20; 23, 35; 24, 28; Mk 5, 39; 14, 25; Lk 1, 8-11. 69; 2, 29; 8, 52; 11, 23; 16, 29; 22, 19; Jn 1, 3; 4, 24; 5, 17; 6, 35. 51-52. 56-59. 64-65; 8, 12; 11, 1; 13, 1; 14, 12-13. 16; 15, 13; ApCsel 4, 32; Róm 4, 25; 5, 6. 8-10; 6, 3; 8, 9. 15. 32; 14, 8-9; 1 Kor 5, 7; 6, 20; 10, 16-17; 11, 23. 26; 15, 20; 2 Kor 5, 1; Gal 3, 28; 5, 6; Ef 1, 7; 2, 4-5. 19-20; 3, 14-15; 5, 2; Fil 1, 23; 2, 6; 3, 19; 4, 7; 1 Tesz 4, 12. 16; 5, 9-10; 1 Tim 2, 1-2; 3, 9; 4, 8; Zsid 4, 9; 5, 1-3; 7, 2-3; 9, 14-15. 23; 10, 14; 13, 20; 11, 4; Jak 1, 17; 1 Pt 1, 19; 2, 5; 1 Jn 1, 3. 5. 7; Júdás 25; Jel 1, 5; 14, 13</p>
<b>Egyházi források</b>	
Egyházatyák, és más egyházi írók	<p>S. AMBROSIIUS, <i>Expositio Evangelii secundum Lucam</i>, 1, 1, 28, in PL 15, 1545</p> <p>S. AUGUSTINUS, <i>Contra Faustum</i> 20, 13, in PL 42, 379; <i>De civitate Dei</i>, I, 10, 19, in PL 41, 298; I, 22, 10, in PL 41, 772; <i>Enarratio in Psalmum XLII</i>, 5, in PL 36, 479; in <i>CXVII</i>, 22, in PL 37, 15; in <i>CXXX</i>, 1, in PL 37, 704; <i>Sermo</i> 186, in PL 38, 999; <i>Sermo</i> 131, 1, in PL 38, 729; <i>Tractatus in Joannis Evangelium</i>, 1, 16 és 26, 18, in PL 35, 1387. 1614</p> <p>S. BEDA VENERABILIS, <i>Homilia 14 in tertia die post Teophaniam</i>, in PL 94, 75</p> <p>S. GREGORIUS MAGNUS, <i>Liber Dialogarum</i> 4, 25. 58-59, in PL 77, 357. 425-428</p> <p>S. INNOCENTIUS PP., <i>Epistula</i> 25, 2, in PL 20, 554</p> <p>S. ISIDORUS, <i>Liber etymologiarum VIII</i>, I, 1, in PL 82, 293-294</p> <p>S. LEO MAGNUS, <i>Epistula X</i>, in PL 54, 629</p>

	PELAGIUS PP., <i>Epistula III</i> , in PL 69, 398 PROSPER AQUITANUS, <i>Liber sententiarum</i> , 1, in PL 51, 429-430
--	--

Rabanus:

- Mt 26, 27

Remigius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Lev 16, 17; 2 Sám 11, 12; 2 Kir 20, 6; 23, 16; Zsolt 3, 9; 55, 13; 109, 4; Bölcs 3, 3; Jer 23, 24
<b>Újszövetség</b>	Mt 3, 17; 5, 23; 16, 19; 26, 29; Jn 4, 24; 6, 51-52. 58; 14, 14; ApCsel 4, 32; Róm 8, 24. 32; 1 Kor 6, 20; 10, 17; 12, 23. 27; Zsid 5, 1; 7, 3
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> I, 89; V, 58. 64
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. AUGUSTINUS, <i>Enarratio in Psalmum XLII</i> , in PL 36, 479; <i>Sermo</i> 272, in PL 38, 1246-1248 S. GREGORIUS MAGNUS, <i>Liber Dialogarum</i> , IV, 58, in PL 77, 425

Walafrid:

- *Liber pontificalis* I, 127, 7; I, 239, 66; I, 312, 113; I, 417, 194

VIII. A Pater noster és a communio szertartása:

Amalarius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Kiv 19, 10-11; 1 Kir 21, 4-6; Iz 10, 22-23; Dán 3, 51

<b>Újszövetség</b>	Mt 8, 8; 26, 8-15; 27, 55-56; Lk 2, 14; 7, 6; 19, 6; 24, 5-6. 17. 30-36; Jn 20, 19. 21. 26; Róm 9, 28; 12, 9; 1 Kor 9, 5; 10, 17; 11, 10. 29; 1 Tim 3, 11
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus</i> I, 18-19 <i>Ordo Romanus</i> II, 11-13
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. AUGUSTINUS, <i>De cura pro mortuis gerenda</i> , 5, 7, in PL 40, 597; <i>Epistula</i> 54, 3, 4. 6, 8, in PL 33, 201-202 S. BEDA VENERABILIS, <i>In Lucae evangelium expositio</i> , VI, 24, in PL 92, 623-624. 628 S. CYPRIANUS, <i>Epistula</i> 63, 1, in PL 4, 373. 381-382; <i>Liber de oratione dominica</i> , 8. 27-28 in PL 4, 523-524. 537-538 S. INNOCENTIUS PP., <i>Epistula</i> 25, 1, in PL 20, 553 <i>Liber pontificalis</i> I, 376

Florus:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Iz 39, 8; Jer 29, 7; Zsolt 44, 7; 67, 6-7; 72, 3; 75, 3; 144, 13; Sir 21, 1; Dán 13, 1-64
<b>Újszövetség</b>	Mt 26, 41; Lk 1, 33; 21, 36; Róm 16, 16; 1 Kor 14, 16; 1 Tim 2, 1-2; 1 Pt 1, 18-19; Jel 1, 5. 17-18
<b>Egyházi források</b>	
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. AUGUSTINUS, <i>Sermo</i> 51 és 227, in PL 38, 379. 1101 S. FULGENTIUS, <i>Epsitula</i> 14, 36, in PL 65, 424-426

Remigius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Kiv 4, 22; 9, 12; MTörv 13, 3; 2 Kir 20, 19; Zsolt 25, 2; 27, 3; 67, 7; 138, 8; Iz 1, 2; Jer 23, 24
<b>Újszövetség</b>	Mt 6, 9. 15; 8, 5; 15, 4; 22, 37; 25, 34; Lk 19, 5; Jn 5, 54-55; 14, 27; 15, 12; Róm 2, 24; 1 Kor 6, 17; 16, 20; Jak 1, 13. 17;

	1 Pt 1, 16; 1 Jn 3, 18; Jel 1, 5
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus V, 72-73</i>

Walafrid:

<b>Egyházi források</b>	
<b>Zsinatok</b>	<i>Concilium Caesaraugustense I, c. III, in Mansi III, 634</i> <i>Concilium Toletanum I, c. XIV, in Mansi III, 1000</i> <i>Concilium Toletanum XII, c. V, in Mansi XI, 1033</i>
<b>Egyházi írók, egyéb egyházi iratok</b>	S. AUGUSTINUS, <i>Epistula 55, 5, in PL 33, 205-223</i> S. INNOCENTIUS PP., <i>Epistula 25, in PL 20, 522-561</i> <i>Liber pontificalis I, 376, 163</i>

IX. A szentmise zárása:

Amalarius:

<b>Biblikus források</b>	
<b>Ószövetség</b>	Ter 49, 28-29. 32; MTörv 33, 1; Zsolt 106, 1-2;
<b>Újszövetség</b>	Lk 24, 50-51; Jn 12, 26; 17, 24; ApCsel 12, 5; Róm 8, 34; 1 Kor 7, 39; Kol 4, 3; 1 Jn 2, 1
<b>Egyházi források</b>	
<b>Liturgikus szövegek</b>	<i>Ordo Romanus II, 15</i>
<b>Egyházatyák, és más egyházi írók</b>	S. BEDA VENERABILIS, <i>In Lucae evangelium expositio, VI, 24, in PL 92, 630; In I epistolam Ioannis, 2, in PL 93, 89</i> S. ISIDORUS, <i>Liber etymologiarum, VI, 19, 4, in PL 82, 252</i>

Florus:

- S. ISIDORUS, *Liber etymologiarum I, VI, 19, in PL 82, 252*

Walafrid:

Biblikus források	
Újszövetség	Mk 15, 25
Egyházi források	
Zsinatok	<i>Concilium Aureliense</i> I (511), c. XXVI <i>Concilium Caesaraugustense</i> I, c. II, in Mansi III, 634
Egyházi írók, egyéb egyházi iratok	AMALARIUS, <i>De ecclesiasticis officiis</i> , III, c. XLII <i>Liber pontificalis</i> I, 129, 9

### 5. 3. Az értelmezés szabadsága és a kötelező érvényűség az ünneplésben – e fejezet zárókövetkeztetései

Jelen fejezetünk címében jelzett „bemutatás” szóval sokkal többet akartam, mint vázolni az öt IX. századi misemagyarázat szerkezetét, tényleges mibenlétét. Említettem már e dolgozat lapjain, hogy a kommentátoraink mise-expositioja nemcsak tartalmilag jelent újdonságot az egyházi teológiai gondolkodásában, és ezzel iskolateremtővé lesz egészen a II. vatikáni zsinatig, hanem módszertanilag is. Az öt *expositio* bemutatása által azt a módszert akartam mindenek előtt felvázolni, amely mindenképpen a magyarázóink munkájában forrt ki, és amely módszer nélkül ma sem lehet hitelesen egy liturgikus cselekményt akár spirituálisan, akár dogmatikai jelleggel bemutatni. E módszer két fő egysége: a) a rituális rendhez való, bár nem görcsös ragaszkodás; b) a magyarázni kívánt tartalmat, legyen az szöveg, avagy gesztus illetve tárgyi valóság a szisztematikus teológiai reflexió lényegi „szűrői” által kell látni és láttatni.

#### 5. 3. 1. Az *Ordo Missae* követése, mint a kommentár szakmai hitelességének garanciája

A karoling liturgia-reform, és annak gyakorlati „fél-sikeressége” magyarázatot adott arra a jelenségre, amellyel a kommentárjaink miserendjét vizsgálva is szembesülhettünk, illetve a források elemzése pedig egyértelművé tett: a magyarázók miserendje nem egyforma. Másként ünnepelték az eucharisziát a közösségeikben, más könyvek állhattak a rendelkezésükre, de mivel egymástól mégis tudnak meríteni, vagyis egymás *expositioja* termékeny dialógusra is lehetőséget adott, a rituális másság a belső, tartalmi gazdagság mélyebb feltárulását segíti, az esetleges allegorikus „szubjektívizmus”, és a szabad asszociáció lehetősége ellenére is. Az

egyres szerzőknek más az írói intencionalitása, mégis az *ordo missae*, mint „szellemi sorrrvezető” kellő, és szükséges strukturáltságot ad a gondolat adta igényeknek. Az *expositiók* címzéséből, és szerkezeti felépítettségéből kiderül, mennyire más a cél, és ebből következően a metódus a megírás során,<sup>246</sup> mégis egyik szerzőnk sem vonatkoztat el meglátásainak kifejtésekor a konkrét cselekménytől, és annak alapelemeitől. Az *ordo missae*, és tágabb értelemben minden liturgikus cselekmény rítusrendje az egyházi, „katolikus” garancia a minden kor és teológiai intenció teremtette liturgia-magyarázatnak. Ez a teológiai módszer a kibontakozó „allegórikus iskola” legnagyobb vívmánya a teológia- és liturgiátörténet, valamint a spiritualitás számára is.

### **5. 3. 2. „*Typum habent*”<sup>247</sup> – az autentikus forráskezelés, mint a „*facere theologiam*” kulcsmozzanata**

Az egyes kommentárok forrásainak listázásakor a sok évszázaddal később élt Melchior Cano „*De locis theologicis*” (1563) című alapvető jelentőségű művében megfogalmazott szisztematikus teológiai hermeneutikájának főbb lépcsőire ismer rá az ember. Amint láttuk, *expositioink* teológiai kérdésfelvetése (intenciója) sem vonatkoztat el 1) a Szentírástól, 2) a tradíciótól, 3) a zsinatoktól, 4) a római egyház tekintélyétől, 5) az egyházatyáktól, 6) a vizsgált kérdés ismert szakértőitől, teológusaitól, 7) a kánoni jogtól. E hét, Cano szavaival „*loci proprii*” világosan megjelenik kommentátoraink munkájában. Néhány statisztikai adat:

- A Szentírás ismerete szembeötlő. Alig akad bekezdés a kommentárookban, amelyben ne lenne több konkrét idézet, vagy legalább utalás az Írás szövegeire, hagyományára. Hozzávetőleges pontossággal 846 bibliai verset idéznek, vagy történik rájuk utalás – ez megdöbbentően magas számarány! Szerzőink kimerítően, s jelentős részt emlékezetből ismerik az Írás szövegeit, s érdekes, hogy a biblikus részek olvasásában és értelmezésében gyakorta hagyatkoznak nagynevű elődök vagy kortárs teológusok írásaira.<sup>248</sup>

- Megfigyelhető, hogy egy-egy résznél, szinte mindannyian ugyanazt az egyházatyát idézik, mégis 18 különböző egyházi szerzőtől, főleg egyházatyától

---

<sup>246</sup> Florus például keveset beszél a gesztusok, illetve a materiális elemek értelméről, nála sokkal inkább a mise alapszövegeinek, például a kánonnak a hermeneutikája áll érdeklődésének középpontjában, míg Amalarius a magyarázatának hangsúlyát a gesztusokra, eszközökre, mozgásokra teszi.

<sup>247</sup> Rabanus kommentárjából vettem e kifejezést: col. 324.

<sup>248</sup> Például Amalarius Lukács evangéliumát Béda Lukács-komentárjával, az I. korintusi levelet Rabanus Maurus magyarázatával olvassa.



idéznek (ebben nincsenek benne a kortársak). A saját koruk és az atyák kora között általában Béda és Izidor írásai képezik a „hidat”: mindketten írtak szisztematikus liturgikus magyarázatokat, mégis, bár szerőink számára kétségbevonhatatlan tekintélyek maradnak, Béda és Izidor írásain kommentárjaink mind tartalmilag, mind módszertanilag továbblépnek.

- Szövegeinkben 17 zsinati hivatkozás található, és 5 liturgikus könyv használata figyelhető meg: az *expositio* sohasem vonatkozthat el a konkrét egyházi élettől, és magától az ünnepléstől sem.

Az előző fejezetből ismeretes az Amalarius és Florus között kirobbant polémia, mégis a kommentárok „nyitott” művek: bárki tetszése szerint nyúlhat az eucharisztia misztériumának magyarázatához, az általuk kidolgozott módszert viszont nem lehet többé megkerülni

## 6. FEJEZET

### A PAP ÉS AZ EUKARISZTIA ÜNNEPLÉSE A MISE-KOMMENTÁROKBAN

#### 6. 1. A pap mint *actor sacrificii*: az áldozatközpontúság a kommentárokbán

Amalarius magyarázatának *ordo missae*-jét tanulmányozva kiemeltük, hogy a felajánlástól az áldoztatásig a püspök személye mintegy háttérbe szorul, s a pap veszi át a cselekmény vezetését, az ő feladata kerül a középpontba. Vizsgált *expositioink* „áldozó-papi” teológiáját megfigyelve nyolc papi „szerep” különíthető el a papnak, mint „*actor sacrificii*-nek” szolgálatából. Közlöm tehát az egyes kategóriákat néhány, a szövegeink szintéziséből vett magyarázattal ellátva, s lábjegyzetben pedig azokat az eredeti szövegeket, amelyekre alapozva e teológiai titulus megállapítható volt.

### 6. 1. 1. A pap mint közvetítő/közbenjáró – *mediator cum Christo coram Deo Patri*<sup>249</sup>

A pap legalapvetőbb feladata, hogy Isten elé vigye áldozati adományt, vagyis, hogy bemutassa Krisztus áldozatát. Ez a feladat, mint személyével, hivatásával együtt járó kizárólagosság, sajátos státuszt, és emiatt bensőséges egységet hoz létre közte, és az egyetlen közbenjáró, Jézus Krisztus között. Az áldozatnak, megvan a maga szükségszerű és lényegi materialitása – hiszen szentségről van szó –, ugyanakkor az áldozás helye és maga az áldozatbemutatás a pap személyétől elválaszthatatlan. A cselekmény papja, áldozata Krisztus, s a pap kegyelemből bekapcsolódhat e misztikumba, s így Krisztus által és Krisztusban részt

---

<sup>249</sup> Sacerdotis solius est soli Deo offerre sacrificium, ac ideo, quia Deo cogitationibus loquimur, non est necessaria vox reboans, sed verba ad hoc tantum, ut eiusdem ammoneatur sacerdos quid cogitare debeat. (AMALARIUS, c. XX).

Sed quoniam potius requirit Deus sacrificium cordis, quam hoc, quod extrinsecus ministratur, in corde sacerdotis volumus interpretare dona, et munera, et sacrificia inlibata. (AMALARIUS, c. XXXIII).

Nobis videtur missa vocari ad eo loco, ubi incipit sacerdos sacrificium offerre Deo, usque ad ultimam benedictionem, id est ab offerenda usque ad “Ite, missa est”. (AMALARIUS, c. XXXVI).

Tu (Christus) sacerdos, tu victima, tu oblato, tu oblatio. Ipse sacerdos est, qui nunc ingressus est in interiora veli. (FLORUS, c. IV).

Hanc enim (Christus) obtulit, in hac oblatio est, quia secundum hanc mediator est. In hac sacerdos, in hac sacrificium est. (FLORUS, c. XXII).

*Per Jesum Christum Filium tuum, [...] pro nobis sacerdotis officio functus est, tunc cum Deo Patri immaculatam suae carnis hostiam in ara obtulit crucis; unde vas electionis: Considerate, inquit, apostolum et pontificem confessionis nostrae Jesum, qui fidelis est ei qui fecit eum* Factus ergo sacerdos pro nobis interpellet necesse est; sed ea, ut dixi, parte qua hominis gerit naturam. (FLORUS, c. XXXIII).

Missa autem est legatio inter Deum et homines, cujus legationis officio fungitur sacerdos, cum populi vota per preces et supplicationes ad Deum offert. (RABANUS, c. XXXII).

Missa autem dicitur, quasi transmissa, vel quasi transmissio, eo quod populus fidelis de suis meritis non praesumens, preces et oblationes, quas Deo omnipotenti offerre desiderat, per ministerium et orationem sacerdotis ad Deum transmittat, quem mediatorem inter se et illum esse cognoscit, confidens per ejus orationem atque intercessionem a malis omnibus liberari, atque creatori suo reconciliari et in omnibus corroborari. (REMIGIUS, col. 1246).

Suscipit interim sacerdos a populo oblata, ut ipse, qui est inter Deum et ipsum populum mediator, preces eorum et vota Domino offerat. (REMIGIUS, col. 1251).

Dicit ergo sacerdos: Supplices te rogamus et petimus, et hoc per Jesum Christum, per quem omnis supplicatio et petitio nostra dirigi debet ad Deum, tanquam per verum mediatorem et aeternum sacerdotem, qui sedet ad dexteram Patris. Et interpellat pro nobis. (REMIGIUS, coll. 1256-1257).

Additur per Christum Dominum nostrum: quia aliter nec oratio Ecclesiae, nec oblatio Deo offerri potest, nisi per unum mediatorem Dei et hominum, quod ipse in Evangelio commendat, dicens: Quidquid petieritis in nomine meo, hoc faciam. Quam petitionis formam in omni oratione sua custodit Ecclesia. (REMIGIUS, col. 1258).

kap az ő mediációjában. A cselekvő tehát Krisztus, s a pap imájával tudatosítja *participatioját* e szent cselekményben.

A pap a nép képviselője is, mintegy a követe, legátusa, vagyis a krisztusi közbenjárásban való részvétele a megtestesülés misztériumának sajátos kegyelme. A pap a nép adományaival lép Isten színe elé, hogy azok, az ő Krisztussal való szentségi egysége hatásaként a liturgiában az egyetlen üdvözítő áldozattá legyenek.

## 6. 1. 2. A papi „áldozati mediáció” alapjában véve közbenjárás<sup>250</sup>

---

<sup>250</sup> Et alio modo. Ante omnem orationem specialem sacerdotum necesse est praecedere misericordiam Domini propter tres causas, quae mihi in promptu occurrunt. Una est, ut serenetur mens sacerdotis ad ea intendenda quae ore dicit; altera, ut dignus sit loqui Deo, quantum ad naturam humanam pertinet; tertia, quod si, taedio aliquo corporali affectus, spiritus sine mente oraverit, Dominus non in furore suo respiciat super illum, sed in iudicio misericordiae. (AMALARIUS, c. VI).

Populus e contra orat pro sacerdote, ut simul cum suo spiritu sit Dominus cum eis. [...] Vadit sacerdos ad altare, et orat. [...] Orat pro suis propriis delictis remissionem, ut dignus sit accedere ad altare, et ad tactum oblatarum. [...] Postea ponit calicem in altari diaconus, et sudarium suum in dextro cornu altaris; est habile ad hoc, ut, quicquid accesserit sordidi, illo tergatur, et sacerdotis mundissimi maneat. Si per incuriam sacerdotis ante oram sacrificii aliqua maculae inhaeserunt variarum temptationum, has suo sudario detergat ora sacrificii. Ita vigilet ut nullae possint inhaerere, quantum humana fragilitas sinit, quin ilico repellantur in hostio suggestionis, ac quieta mente pro peccatis aliorum intercedat. [...] Revertitur ad populum sacerdos, et precatur ut orent pro illo, quatinus dignus sit universae plebis oblationem offerre Domino. (AMALARIUS, c. XIX).

Rogat sacerdos Deum Patrem, ut, sicut illo tempore respicere dignatus est super munera Abel, et sacrificium patriarchae, necnon et Melchisedech, ita super praesentia vota, quae initium acceperunt per immolationem Christi. (AMALARIUS, c. XXV).

Hanc mutationem designat sacerdos per mutationem vocis, quando exaltat vocem, dicendo: “Nobis quoque peccatoribus”. [...] Vox elevata sacerdotis in sacrificio paenitentium signat magnum esse debere in corde paenitentis. (AMALARIUS, c. XXVI).

Missa autem dicitur, quasi transmissa, vel quasi transmissio, eo quod populus fidelis de suis meritis non praesumens, preces et oblationes, quas Deo omnipotenti offerre desiderat, per ministerium et orationem sacerdotis ad Deum transmittat, quem mediatorem inter se et illum esse cognoscit, confidens per ejus orationem atque intercessionem a malis omnibus liberari, atque creatori suo reconciliari et in omnibus corroborari. (REMIGIUS, col. 1246).

Post recitatum evangelium iterum sacerdos populum salutatur, orans in cordibus eorum verba salutis, quae perceperunt a Domino, confirmari, et invitat illum secum pariter ad orationem, dicens: Oremus. (REMIGIUS, col. 1251).

Quod autem sacerdote oblationem suscipiente, clerus Deo laudes interim persolvit, ad imitationem populi Israel sumptum est, qui oblationes et vota cum laude modulationis Deo offerre consueverat. [...] Quibus expletis, convertit se sacerdos ad populum, poscens ut jungant preces suas precibus ejus, et mereatur exaudiri pro salute illorum. Hoc autem dicendum est a sacerdote cum silentio: Orate pro me, fratres, ut meum pariter et vestrum sacrificium acceptum sit Domino. Acclinans ergo se populus, orare debet ita: Sit Dominus in corde tuo, et in ore tuo, et suscipiat sacrificium sibi acceptum de ore tuo et de manibus tuis pro nostra omniumque salute, Amen. Vel hoc dicant omnes: Exaudiat te Dominus in die tribulationis, protegat te nomen Dei Jacob, usque, pingue fiat. (REMIGIUS, col. 1252).

Sacerdotum enim est offerre, et majestatem Dei invocare. [...] Reddidit autem causam sacerdos, pro illa offerat sacrificia, et dicit se in primis. (REMIGIUS, col. 1257).

Krisztus eucharisztikus áldozata a világ üdvösségéért van, vagyis az Istennek a világ iránti irgalmának mindennapi megnyilvánulása ez a szent misztérium. A pap ezen irgalom kiesdését szolgálja, s e kérés, ima leghatékonyabb módja (formája) a szentmise. A papi apológiák taglalásánál már láttuk, hogy a pap az Atya színe elé mindig a személye iránti irgalom vágyával lép. Ez az irgalom a szent cselekmény által osztályrésze lesz, s túl is árad rajta, így az egész nép ajándékává lesz.

A papi imádság, mint szolgálat a mediátori lét része. A pap közvetítő, s mint ilyen a nép liturgikus imájának hordozója és előterjesztője, kommentátoraink szókincsével fogalmazva: *coram Deo Patri et semper cum Christo*.

### 6. 1. 3. A pap, mint „*vice Christi*”<sup>251</sup>

Sajátos papi titulus Amalariusnál a *vice Christi* cím. A kommentárok áldozat-teológiájának különleges értéke a papi eucharisztikus misztika szolidan megjelenő vonása. Az előző fejezetben, az *ordo missae*-t tárgyalva már betekinthettünk Remigius apológiái kapcsán

---

Additur per Christum Dominum nostrum: quia aliter nec oratio Ecclesiae, nec oblatio Deo offerri potest, nisi per unum mediatorem Dei et hominum, quod ipse in Evangelio commendat, dicens: Quidquid petieritis in nomine meo, hoc faciam. Quam petitionis formam in omni oratione sua custodit Ecclesia. (REMIGIUS, col. 1258).

Sic etiam nunc solent sacerdotes in conclusionibus nocturnae vel diurnae synaxeos orationes breves, id est collectas, subiungere. (WALAFRID, p. 498).

<sup>251</sup> Sacerdos [...]disponat, sive ipse seu diaconus, oblationes coram Deo. (AMALARIUS, c. XIX).

Primo vice Christi sacerdos tres orationes exercet, sicut Dominus fecit, postquam exivit in monte Oliveti ante traditionem suam, id est pro universali ecclesia, et pro specialibus fratribus, et pro coro sacerdotum. (AMALARIUS, c. XXXIII).

Accipit sacerdos panem manibus suis exemplo Christi, de quo dictum est. (AMALARIUS, c. XXIV).

Sacerdos inclinat se et hoc quod vice Christi immolatum est, Deo Patri commendat. (AMALARIUS, c. XXV)

*Et cum Spiritu tuo*. Nihil enim melius invenit Ecclesia quod optet sacerdoti, nisi quod sacerdos optat Ecclesiae, id est ut idem Dominus qui dignatur esse cum Ecclesia, dignetur etiam esse cum spiritu sacerdotis. (FLORUS, c. XIII).

Colitur autem sacrificio laudis actionibusque gratiarum, ut cultor eius non in seipso, sed in illo gloriatur. (FLORUS, c. XVI).

Quid est enim salutare Dei, nisi Filius Dei, Salvator mundi? Ipse igitur sacerdos et victima sacrificium laudis implevit, malorum operum tribuens indulgentiam, et bene operandi largiens gratiam. Ad hoc enim Domino sacrificium laudis ab ejus cultoribus immolatur, ut qui gloriatur in Domino gloriatur. (FLORUS, c. LIII).

Dei sacerdos est, non illorum. (FLORUS, c. LVII).

Ideo dicit, hunc accepit, quod calix, quem sacerdos catholicus sacrificat, non est alius, nisi ipse quem Dominus apostolis tradidit. (REMIGIUS, col. 1260).

ezek dinamikájába, e téma a „*vice Christi – alter Christus*” tárgykörben tovább mélyül. A szent cselekményben a pap maga is feláldozásra kerül Krisztussal együtt, ő is az Atyának bemutatott áldozat, vagyis személyes áldozati léte eggyé válik az Egyetlen Áldozattal, Krisztussal. A pap imái, liturgikus gesztusai ezt a bensőséges áldozati egységet hordozzák, s mutatják meg, fejezik ki. Disszertációm legelső fejezetében felvázoltam a papnak a korabeli, VIII-IX. századokban kapott rangjának természetét – a világi hatalomtól kapott „dics” eredője mindenekelőtt a Krisztussal való bensőséges és áldozati egység, s csak másodsorban a civil megbecsültség és az esetleges hivatalviseléssel együtt járó tekintély. Ebből is látszik, hogy nem létezik papi misztika az eucharishtiában ünnepe, és a személyes spiritualitással és erkölcsiséggel ki nem bontakoztatott Krisztusi áldozati dimenzió nélkül. A pap *vice Christi* léte alapvetően a teljes húsvéti misztérium élő megnyilvánulása.

#### **6. 1. 4. A pap az áldozatbemutatásban *discipulus Christi*<sup>252</sup>**

Amalarius, mint már említettem, a mise liturgiáját a krisztusi *passio* szótériológiailag reális, és teljesen aktuális (és aktuálisan átélhető) „eljátszásának” látja, ábrázolja. A liturgiában jelen lévő, élő Jézus körül sorakoznak és cselekszenek a liturgia szolgáltatói: Jézus a fő „actor”, s az üdvtörténet logikáját és történeti dinamizmusát követve vele, benne, általa és mellette cselekszenek a liturgikus cselekmény *ministerei*, a püspök/pap, a diakónus, a kisebb rendek és a ministránsok, és a szkóla képviselői. A papnak tehát evangéliumi helye van, s ez, mint szövegeink mutatják nemcsak egy képi fordulat pusztán: az allegóriák itt teológiai érvelésként jelennek meg. A pap „nikodémusi szolgálata” a Krisztustól tőle kért követés („*sequere me*”) formája, vagyis az eucharisztia iránti személyes, cselekvő odaadása az életszentségének záloga.

---

<sup>252</sup> Sacerdos qui elevat oblatam praesentat Nichodemum, de quo narrat Iohannes dicens: *Venit autem et Nichodemus, qui venerat ad Iesum nocte primum, ferens mixturam myrrae et aloes, quasi libras C. Acceperunt ergo corpus Iesum et ligaverunt eis linteis cum aromatibus, sicut mos Iudaeis est sepelire. Sacerdos facit oblatas duas cruces iuxta calicem, ut doceat eum depositum esse de cruce, qui pro duobus populis crucifixus est. Christi depositionem de cruce monstrat elevatio sacerdotis et diaconis.* (AMALARIUS, c. XXVI).

Postulat ergo Ecclesia suffragia martyrum, nec tamen sacrificat martyribus, sed uni Deo et martyrum et nostro; ad quod sacrificium sicut homines Dei, qui mundum in ejus confessione vicerunt, suo loco nominantur, non tamen invocantur a sacerdote, quia Dei sacerdos est, non illorum. (REMIGIUS, col. 1259).

### **6. 1. 5. Az áldozatból hozza el a pap a békét az Egyháznak<sup>253</sup>**

Az áldozatbemutatás a papnak sokszoros morális felelősség, s nemcsak a nép szolgálata iránti köteleltség teljesítés tekintetében, hanem a közösség egységének és békéjének építése és megóvása szintjén is. Az axióma-szerű *locus communis*, mely szerint a pap imájától, és Krisztusnak való önátadásától nagyban függ(het) a közösség életének krisztusi hitelessége, megjelenik már a IX. század szellemiségében is.

---

<sup>253</sup> Hac oratione expleta, comiscens sacerdos dominicam oblationem, ut calix Domini totam plenitudinem contineat sacramenti, tamquam per eiusdem mysterii copulationem imprecantur Ecclesiae pacem. [...] Imprecata igitur pace, incipiens a sacerdote, dat sibi mutuo omnis Ecclesia osculum pacis. (FLORUS, c. LXXXIX).  
Quod enim adimpletur proprie ministerio sacerdotum, hoc generaliter agitur fide et devotione cunctorum. (REMIGIUS, col. 1258).



### 6. 1. 6. A pap és az egész Egyház egysége az áldozatbemutatásban<sup>254</sup>

Florus ekkleziológiájának papi dimenziója, vagy mai teológiai nyelven mondva, a hívek általános papságának bemutatása igazi novum a középkor gondolatiságában – bár nyilván nem minden teológiai előzmény nélkül. Nem feladatom e kérdés biblikus, patrisztikus és Florus idejének kortárs feldolgozása, az viszont evidencia, hogy a pap áldozati szerepét Florus sohasem szakítja el az egész Egyház „koncelebrációjától”. A pap továbbra is „szócső”, s a

---

<sup>254</sup> In quibus omnibus hoc optat fidelibus scribens, quod sacerdos ad altare assistens, videlicet, ut habentes Deum non deserantur ab eo. Recte ergo Ecclesia tam salubri salutatione sacerdotis accepta, et ipsa resalutando orat, et orando resalutat sacerdotem, dicens: *Et cum Spiritu tuo.* [...] Hoc ergo tantum bonum sibi invicem optant et postulant, et sacerdos Ecclesiae, et Ecclesia sacerdoti, ut videlicet assidue ejus gratia illuminati, ejus praesentia confortati, ejus protectione muniti, semper eum manere nobiscum, quemadmodum est pollicitus, sentiamus. (FLORUS, cc. XII-XIII).

Dignum et justum est. [...] Hanc ergo Ecclesiae responionem confirmat sacerdos, et in Deum mente suspensus, congemescante secum omni Ecclesia proclamat ei dicit: Vere dignum et justum est, aequum et salutare. (FLORUS, cc. XVIII-XIX).

Orat itaque sacerdos pro Ecclesia, orat Ecclesia pro sacerdote, sicut orat Apostolus pro plebe, orat plebs pro Apostolo. (FLORUS, c. XXII).

Sic enim oportet, ut in illa hora tam sacrae et divinae actionis, tota per Dei gratiam a terrenis cogitationibus mente separata et Ecclesia cum sacerdote, et sacerdos cum Ecclesia spiritali desiderio intret in sanctuarium Dei supernum et aeternum. (FLORUS, c. XLII). Ez majdnem ugyanígy Remigiushnál is megtalálható: Sic enim oportet ut in illa hora tam sacrae et divinae actionis tota per Dei gratiam a terrenis cogitationibus mente separat et ecclesia cum sacerdote, et sacerdos cum Ecclesia spiritalis desiderio intret in sanctuarium Dei aeternum et supernum. (REMIGIUS, col. 1256).

Clamat sacerdos cum Ecclesia, non voce, sed corde. (FLORUS, c. XLIII).

In quibus verbi fideliter considerandum est, quod tota Ecclesia offerat Deo illud sacrificium laudis. [...] Quod enim adimpleatur proprie ministerio sacerdotum, hoc generaliter agitur fide et devotione cunctorum. [...] Offerunt ergo sacerdotes Ecclesia, offert per ipsos et in ipsis tota Ecclesia Deo sacrificium laudis, quod a cultoribus suis sibi offerri ipse praecepit, dicens: *Immola Deo sacrificium laudis et redde Altissimo vota tua.* (FLORUS, c. LII).

Quod ut Deo possit esse acceptum et beneplacitum, non alibi hoc offerunt et Ecclesia cum sacerdotibus, nisi in communionem et societatem sanctorum. (FLORUS, c. LIV).

Et in his verbis unitas Ecclesiae offerentis ostenditur, quando in illa sacrosancta oblatione communis servitus exhibetur Deo tam a sacerdotibus quam a cuncta familia domus Dei. (FLORUS, c. LVIII).

Tam sacerdotes quam plebs fidelis offerunt. (FLORUS, c. LXIV).

In illa immolationis hora, cum adstantibus sibi ministris coelestibus Christus ut proposita consecret, adesse credendum est. (FLORUS, c. LXVI).

Empti enim estis pretio magno. Memores igitur horum tam sacerdos, quam plebs fidelis offert praeclarae et praecellenti, et gloriosae majestati Dei, non de suo, sed de ejus donis, ac datis. (REMIGIUS, coll. 1261-1262).

liturgia vezetője, de nem az Egyház nélkül. E közösségi dimenzió azonban nem szorítkozik pusztán az Egyház evilági, földi létszintéje, hanem a teljes, tehát a mennyei, megdicsőült szféra liturgikus kooperációját is jelenti. A mise, tehát sajátos szinergia, melyben kiemelkedő a pap szerepe, tevékenysége, de a többi hívőtől elvi szinten sohasem elkülönülő. Ez a későbbi korok eucharisztikus mentalitására sajnos nem lesz jellemző, a IX. század után a klérus és a nép közötti liturgikus, nyelvi, térbeli stb. távolság jelentőssé válik.

### **6. 1. 7. A pap, mint *consecrator sancti mysterii*<sup>255</sup>**

Florus művében van két érdekes papi cím: a pap *cultor veritatis* és *cultor fidei* (cc. XLIX. XXXIII). Dogmatikailag nézve, ezt a szempontot a legelsők között kellett volna említeni, mégis, úgy láttam megfelelőnek, hogy a papi áldozati lét és cselekvés megfelelő összefoglalója lehet ez a szempont. Elmondható, a mellékelt szövegek felületes átolvasásakor is, hogy a IX. századtól megjelenő, a középkori dogmatikára oly jellemző dogmatikus eucharisztia-traktátusok alaptézisei, mint *praesentia realis*, az átlényegülés nyelvi és fogalmi megragadása, burkoltan, amolyan előjelzés szerűen (különösen a fogalmiság szintjén)<sup>256</sup> megjelennek már a misekommentárjainkban is. Ez is mutatja, hogy nem lehet a szentségekről átfogó dogmatikai vizsgálatot végezni azok liturgiájának alapos hermeneutikája nélkül. E korban a szisztematikus teológiai reflexió még nem vált ki a vizsgált szakramentálteológiai kérdés liturgikus, egzisztenciális és spirituális kontextusából.

---

<sup>255</sup> Sacerdotum est enim offerre et majestatem Dei invocare. [...] Ita ergo et in oblatione divini sacrificii sacerdotes exhibent offerendi et supplicandi ministerium; sed Deus largitur benedictionis donum per unum et verum sacerdotem, per quem et oblata sanctificat, et sanctificata acceptat. (FLORUS, c. XLIII).

Christi ergo virtute et verbis iste panis et calix ab initio consecratus est; Christi virtute et verbis semper consecratur et consecrabitur. Ille in suis sacerdotibus quotidie loquitur; illius sermo est qui coelestia sacramenta sanctificat; illi funguntur officio: ille majestate divinae potestatis operatur. [...] Calix, quem sacerdos catholicus sacrificat, non est alius, nisi ipse quem Dominus apostolis tradidit. (FLORUS, c. LX).

Hoc corpus, hic sanguis non in spicis, sed in sacramentis colligitur; et consecratione mysticus fit nobis, non nascitur. Et ille quidem panis, et illud vinum per se irrationale est: sed orat sacerdos, ut ille rationabiliter tractatus, et ab omnipotenti Deo consecratus, rationabilis fiat, transeundo in corpus Filii ejus, nobis, id est, ad salutem nostram. [...] Ipse enim loquens per sacerdotes sua verba, coelesti benedictione sanctum corpus et sanguinem suum perficit. (REMIGIUS, col. 1260).

<sup>256</sup> Gyakoriak az ilyen fogalmak, s ezek variánsai a consecratio megragadására: benedictio, sanctificatio, sacrificatio, perfectio, consecratio cum potestate divina, cum sermone, cum verba sacerdotis stb.

### 6. 1. 8. A pap áldozata – pásztori létének forrása<sup>257</sup>

Remigiusról találunk egy egyszerű megjegyzést arra vonatkozóan, hogy a pap miért is éneklő a konsekráció szavait a misében. A betlehemi pásztorok Isten-élményére hivatkozva mondja, hogy a dicsőséggel való találkozás ezt az éneklő lelkesedést váltja ki belőlük.

### 6. 2. A pap szimbólum-szerúsége: a *vestitio* témája a kommentárokból

Mielőtt bárminemű vizsgálatba vagy fejtegetésbe kezdenék, szükségesnek tartom, hogy rövid bibliográfiai bevezetővel indítsuk esszénket. A liturgikus ruházat kérdéséről bőszegesen lehet olvasni, a lexikális ismeretek kielégítők mind a szakmai pontosság, mind a terjedelmi alaposág tekintetében. Mivel e pontban vizsgálatainkat a IX. századi misekommentárok *vestitio*-allegóriájára fókuszáljuk, legyen elég pár kötetre felhívnom a figyelmet, melyek az alaptájékozódáshoz is segítségemre voltak.

Mario Righetti liturgiátörténete e tekintetben is megkerülhetetlen.<sup>258</sup> A mai dokumentációk jelentős része az ő munkájára épül, az őt megelőző dokumentációt pedig Righetti gyakorta korrigálni kényszerült monográfiájában, azok pontatlansága miatt.

A kérdés ma legátfogóbb, legpontosabb, legmodernebb monográfiája Sara Piccolo Paci kezéből került ki 2008-ban.<sup>259</sup> A több híres itáliai és más országok egyetemén tanító olasz divattervező 440 számozott oldalon át válaszolja meg, igényes teológiai szempontokat is figyelembe véve a nyugati egyház liturgikus viseletének minden kérdését. E művében részletesen foglalkozik Amalarius és Rabanus Maurus ruhakommentárjával<sup>260</sup> is – jelen fejtegetésünkben Sara Piccolo Paci észrevételeit csak itt és most katalogizáljuk, a saját összeállításomnál csak eszmeileg használom fel, s nem *in concreto*.

A harmadik tanulmány a liturgikus öltözet középkori viseletének konkrétágához adott jó támpontokat.<sup>261</sup> E „*guide pratique*” az egyes darabok formáját, anyagát, a viselet stilisztikai („divat”) kérdéseit mutatja be plasztikusan és érthetően (sok ábrával, vázlattal); e munkára leginkább tehát a viselet elképzeléshez és praktikumának megértéséhez volt szükség.

---

<sup>257</sup> Idcirco, ut ferunt, consuetudo venit in Ecclesia, ut tacite ista obsecratio atque consecratio a sacerdote canetur. [...] Inde fertur quod antequam haec consuetudo inolevisset, cum pastores ea decantarent in agro, divinitus sunt percussi. (REMIGIUS, col. 1256).

<sup>258</sup> RIGHETTI M., *Storia liturgica*, Ancora, Milano, 1964, vol. I., 584-642.

<sup>259</sup> PICCOLO PACI S., *Storia delle vesti liturgiche*, Ancora, Milano, 2008.

<sup>260</sup> A 105-108. oldalakon.

<sup>261</sup> Les parament gothique des ministres de l'autel. Guide pratique pour la confection des ornements gothiques par les Bénédictines de Saint-Louis du Temple, Paris, sd. In: [www.ceremoniaire.net/sainte\\_messe/parements/](http://www.ceremoniaire.net/sainte_messe/parements/).

Az emberi öltözet, bármelyik kultúrában és korban sajátos komplexitást hordoz. A ruha a legösszetettebb jeleink egyike. A magától értetődő praktikuma és funkcionalitása mellett a ruha, s a hozzá kapcsolódó jelek mindig az ember világban való létében a kor szellemiségének megfelelő kommunikációs szférája is: a társadalmi szerepen, feladatkörön túl a nemiséghez való viszony és az énkép hordozója és kifejezője is – az ember öntudata számára a ruha antropológiai jelentősége tehát vitathatatlan.

A kereszténység liturgikus öltözte, ruhadarabjai a keresztény hit megjelenésének korabeli görög-római, illetve egyéb egyiptomi, szír stb., jelentős részt profán viseletéből alakult ki, természetesen az ószövetségi liturgikus viseletet mindenek előtt adaptálva és ahhoz igazítva. Ahogyan az rövidesen kommentárjaink szövegei alapján is látható lesz, az első évezred a nyugati liturgia számára a *vestitio* kérdésében a nagy „átmenet”, illetve a szakrális ruházat rögzülésének, kodifikációjának is az időszaka. E „leforrás” mögött nyilvánvalóan ott van a kor liturgikus szellemiségének a változása is. Nagy Károly – e dolgozat második fejezetében is bemutatott – romanizációs reformja kihat a liturgikus viseletre is: a ruhadarabok lassan (!) egységesülnek, mind formájukban, mind használatukban. Ezen átmenet a profán és a szakrális használat fokozatos elkülönülésében áll, illetve a liturgiában használt ruha ottani praktikumának egyre művészebb, és már kevésbé a praktikus használat szempontjait figyelembe vevő elkészítésére és viseletére vonatkozik.

Mise-expositioink között háromban találunk adalékokat a korabeli mise liturgikus ruháinak ismeretéhez:

- Amalarius magyarázatában: Liber II, cc. XV-XXVI,
- Rabanus Maurusnál: cc. XIV-XXIII (coll. 306-309),
- valamint Walafriid Strabo írásának XXV. fejezetében (p. 504).

Az egyes leírások között szembetűnő különbségek mutatkoznak, vagyis nincs átfedés az öltözet használatában, sem azoknak felöltési sorrendjében:

<b>Ruha<sup>262</sup></b>	<b>Amalarius</b>	<b>Rabanus</b>	<b>Walafriid</b>
Amictus	✓	Superhumerale néven	-
Alba	✓	Poderum vagy	✓

<sup>262</sup> Ebben az oszlopban megpróbáltam az összes variációt figyelembe véve egy viszonylagos teljességet összeállítani, de mint az látszik is, egyik kommentár sem teljes, vagyis nem minden ruhadarabot használtak mindenütt.

		tunica linea	
Casula	✓	✓	✓
Stola	✓	✓	Orarium néven
Dalmatica	✓	✓	✓
Tunica	✓	-	✓
Pallio archiepiscopi	✓	✓	✓
Sudarium	✓	-	-
Sandalium	✓	✓	✓
Cingulum	-	✓	✓
Mappula	-	Phanon vagy mappula/mantilla	✓

A három kommentárból Walafriid csak felsorolja az öltözeteket, s ezek kapcsán némelyik használatával kapcsolatosan foglal röviden állást, míg Amalarius és Rabanus magyarázatokkal is szolgálnak az egyes darabokra vonatkozóan. Ezért Walafriid érvelését itt most külön hozom, míg a másik kettőt táblázatok segítségével részletesen is bemutatom.

## 6. 2. 1. A papi ruházat Walafriidnál<sup>263</sup>

Walafriid nem kommentálja az egyes ruhadarabokat, hanem egyszerűen csak felsorolja azokat. A kazula kapcsán beszél arról, hogy valamikor az alatt kötelező volt a papnak dalmatikát viselnie, ma már csak a püspökök számára kötelező, a pap esetében ez fakultatív; hangsúlyozza viszont a papok számára a stóla használatának kötelező mivoltát (talán e kettő használata – a pap számára a kazula alatti dalmatika és a stóla – kérdéses volt Walafriid némely kortársa számára).

Fontos nála a liturgikus ruházat és a civil ruházat elkülönülése, megkülönböztetése (a liturgikus ruházatot csak liturgikus cselekményekre szabad felvenni).

Walafriid hivatkozik azokra a kortársaira, akik részletesen kifejtették ezen ruhadarabok lelki jelentését – ezért sem érvel hosszasan, csak egyszerűen felsorol.

A „*mystica significatio*” definícióját is hozza, ez módszertani szempontból fontos vizsgálódásunk számára, hiszen Walafriid a munkájában ezt a szempontot nem alkalmazza. Módszere csak ennyi: az ószövetségi eredetű ruhák akkori liturgikus szerepének kortárs párhuzamának kifejtése, bemutatása. Éppen ezért szinte párba állítva hozza az ószövetségi és a mai pap öltözékének elemeit, noha, amint látszik, e két csoport igazából nem állítható egymás mellé, nem hasonlítható teljességgel össze:

---

<sup>263</sup> Vestes etiam sacerdotales per incrementa ad eum, qui nunc habetur, auctae sunt ornatum. Nam primis temporibus communi indumento vestiti missae agebant, sicut et hactenus quidam Orientalium facere perhibentur. Stephanus autem XXIV. papa, constituit sacerdotes et levitas vestibus sacratis in usu quotidiano non uti, nisi in ecclesia tantum; et Silvester ordinavit ut diaconi dalmaticis in ecclesia uterentur, et pallio linostimo eorum leva tegetur. Et primo quidem sacerdotes dalmaticis ante casularum usum induebantur, postea vero, cum casulis uti coepissent, dalmaticas diaconibus concesserunt. Ipsos tamen pontifices eis uti debere ex eo clarum est quod Gregorius vel alii Romanorum praesules aliis episcopis earum usum permiserunt, aliis interdixerunt. Ubi intelligitur non omnibus tunc fuisse concessum, quod nunc pene omnes episcopi et nonnulli presbyterorum sibi licere existimant, id est, ut sub casula dalmatica vestiantur. Statutum est autem concilio Bracarense: Ne sacerdos sine orario celebret missam. Addiderunt in vestibus sacratis alii alia, vel ad imitationem eorum quibus veteres utebantur sacerdotes, vel ad mysticae significationis expressionem. Quid enim singula designent, quibus utimur nunc, a prioribus nostris satis expositum est. Numero autem suo antiquis respondent: quia sicut ibi tunica, superhumeralis linea, superhumerales, rationale, balteus, feminalia, tiara et lamina, sic hic dalmatica, alba, mappula, orarium, cingulum, sandalia, casula, et pallium. Unde sicut illorum extremo soli pontifices, sic horum ultimo summi tantum pastores utuntur. (p. 504).

Ószövetségi papi öltözet	A miséző pap öltözete
Tunica	Dalmatica
Superhumeralis linea	Alba
Superhumerales	Mappula
Rationale	Orarium
Balteus	Cingulum
Feminalia	Sandalia
Thyara	Casula
Lamina	Pallium

A pallium kapcsán megjegyzi, hogy azt csak a püspök viseli.

## 6. 2. 2. Amalarius és Rabanus ruhamagyarázata

Mielőtt táblázatba szerkesztve áttekintenénk az egyes öltözékek kétféle értelmezését, külön is jellemeznünk kell röviden Amalarius *vestitio*-koncepcióját, mivel terjedelemben, és emiatt a teológiai megalapozottságban több mindent fejt ki a témában, mint Rabanus Maurus, aki csak az egyes konkrét darabok értelmezésére szorítkozik.

### 6. 2. 2. 1. Amalarius *vestitio*-értelmezésének jellemzése

Amalarius a pap liturgikus öltözetéről a monumentális liturgiamagyarázatának II. könyvében (*liber II*), a XV. és a XXVI. fejezetek között ír, vagyis a *liber III*-ban közölt misemagyarázat előtt közvetlenül.<sup>264</sup> Az egyes ruhadarabok bemutatásánál és magyarázatánál beszél néhány diakónusi és püspöki/érseki ruhaneműről is (pl. *dalmatica*, *pallium*): mivel e dolgozatban az *ordo* második fokozatát vizsgáljuk, ezeket itt nem hozom.<sup>265</sup> A XV. fejezetben (*De habitu sacrorum ducum*) általános magyarázatot hoz a liturgikus ruhák használatának okairól; ebben Szent Jeromosnak Fabiolához írt leveléből idéz: a pap liturgikus öltözetének eredete ószövetségi (és itt a Leviták könyvének liturgikus előírásait hozza), viszont a ruházat

<sup>264</sup> Ez nem lehet véletlen: a két egység a misemagyarázat egyetlen komplexumához tartozik, mégha külön könyvben is szerepelnek.

<sup>265</sup> A XXII. fejezetben, amikor a tunikáról beszél, a fejezet végén összefoglalja – noha e fejezet után még beszél néhány ruhaneműről – a püspöki rangú klerikus ruházatát; azt mondja, hogy nyolc ruhadarabból áll „a capite usque ad pedes” a „vestimenta pontifici”: (1) amictus, (2) camisa, (3) cingulum, (4) stola, (5)-(6) duae tonicae, (7) casula, (8) pallium. (c. XXII., n. 3).

és egyéb testhez kötődő cselekedetek (mint pl. a ruhák felöltését megelőző rituális mosakodás) Krisztusban az újjászületett ember megváltozott személyiségét fejezi ki, hordozza.<sup>266</sup> A klerikus minden keresztény számára emblematikus ember tehát, Amalarius maga is kimondja ezt: „a keresztény népből mindenki példát vehessen a jótettekhez”<sup>267</sup>. A XVI. fejezetben, pont ezért hangsúlyozza István pápára (akitől az idézetet a *Liber pontificalis*<sup>268</sup> veszi) és Jeromosnak Ezekiel könyvéhez írt kommentárjára<sup>269</sup> hivatkozva, hogy a klerikusok a liturgikus öltözetet ne használják a mindennapi életben, csak a szent cselekmények alkalmával.<sup>270</sup> E fejezet 2. és 6. pontjai között részletesen kifejti, hogy a pap megtért ember, és az egyes ruhadarabok az ő lelki és morális megváltozottságát mutatják, vagyis a hétköznapiság alatt a megtérés előtti állapotot kell értenünk. A szent ruha a papnak az Isten előtti permanens *statioját* fejezi ki, a hétköznapiság (*usus cotidianus*) pedig az emberekkel, a néppel való más létét (*locutio alia ad populum*).<sup>271</sup> A liturgia tere és cselekménye – mondhatjuk – a „másik oldalon” van, ahová a beöltözéssel a pap „átmegy” (*transire* – ahogyan idéztük is az imént).<sup>272</sup> A pap Krisztusba öltözik, és így mindenben meghatározza őt (cselekedetek, gondolatok stb.) ez a Krisztusban való lét.<sup>273</sup> A ruhák magyarázatához szentírási, patrisztikai, és a korában ismert egyéb írások idézeteit használja

---

<sup>266</sup> Amalarius Jeromosnak ezt a levelét gyakorta említi (az egyéb atyák és írók mellett, pl. Tiszteletreméltó Szent Bédát is szívesen idézi). Jeromos levele azért fontos neki, mert Jeromos abban (vö. PL 21, 607-622), tanítványának, Fabiolának az ószövetségi liturgikus ruházat allegorikus egzegézisét tárja fel, ezért ez Amalarius számára e kérdésben alapmű.

<sup>267</sup> Primo notandum est ita esse clericorum habitum constitutum in ecclesiasticis officiis, ut in omnibus christiano populo possit praebere exemplum bonae conversationis. – c. XV.

<sup>268</sup> *Liber pontificalis* 24.

<sup>269</sup> Ennek jegyzetét lásd az általunk használt kritikai kiadásban.

<sup>270</sup> Erről Walafriid is írt – ld. 6. 2. 1.

<sup>271</sup> Mutationem vestimenti iuxta litteram compleamus. Nobis enim qui spiritu sumus renati, ante oculos bonum est frequentare quod min mentem transeat. Per linema vestem, qua tantummodo utimur in sanctis, intelligimus subtiliorem orationem, exutam ab omni carnali cogitatione ante Dominum; locutio vero ad populum alia debet esse, tamque grossa ut intellegi valeat a populo.

<sup>272</sup> Per quae discimus non cotidianis et quibuslibet pro usu vitae communis pollutis vestibus nos ingredi debere in sancta sanctorum, sed munda conscientia et mundis vestibus tenere Domini sacramenta.

<sup>273</sup> Haec vestimenta proprio nobis labore conficimus, quae texta sunt desuper, qualem et Dominus habebat tonicam, quae scindi non potest; quibus induimur, quando secreta Domini et archana cognoscimus, et habemus spiritum qui scrutatur etiam alta et profunda Dei, quae non sunt monstranda vulgo, nec proferenda ad populum, qui non est sanctificatus, nec Dei sanctitudini praeparatus; ne si majora se audierint, maiestatem scientiae ferre non possint, et quasi solido suffocentur cibo, qui adhuc lacte infantiae nutriendi sunt.



fel, de allegorikus interpretációba burkolva.<sup>274</sup> A XXVI. fejezetben (*Recapitulatio vestimentorum*) még egyszer röviden összefoglalja ez egyes ruhadarabok jelentését.<sup>275</sup>

### 6. 2. 2. 2. Amalarius és Rabanus Maurus *vestitio*-tanítása

Az egyes darabok felöltési sorrendje helyenként más Amalariusnál és más Rabanusnál (s nem is mindegyik darab van meg mindkettejükénél), ezért alfabetikus sorrendben hozom őket.

1.	Amictus vagy superhumerales (Rabanusnál)		
	Eredete, jelentése	Használata a misében	Mystica significatio
Amalarius (c. XVII) <sup>276</sup>	„Amictusnak mondjuk, mert körül kell tekerni (a nyak körül).”	„A mi első ruhadarabunk, amelyet a nyakunk köré kötünk.”	Mivel a nyakunkon keresztül jönnek fel belőlünk a hangok, az amictus a hang őrzője, s mivel meg kell kötni, a hang „büntetője” is ( <i>castigatio vocis</i> ).
Rabanus (c. XV) <sup>277</sup>	A zsidó papi öltözetből származik. „ <i>Ephod bad</i> ” a héber elnevezése. Mózes rendelkezése szerint a	A mai vállkendőnek felel meg. A legelső ruhadarab, amit a pap magára ölt.	A jó cselekedetek tisztasága (tisza intencionalitása).

<sup>274</sup> Az előző idézetet követő mondatban Amalarius ismételtlen hozza is az allegória szabályát: „ut a littera transeamus ad spiritum, et a spiritu ad littera”.

<sup>275</sup> Breviter desideramus recapitulare omnem ornatum clericorum. Caput clerici mens est, in superiore parte discoopertum, ubi est imago Dei, in inferiore parte circumdatum capillis, quasi aliquibus cogitationibus de praesenti necessitate. Amictus est castigatio vocis, alba caeterorum inferiorum sensuum, praesidente magistra ratione interius per disciplinam continentiae constringente quasi quodam cingulo voluptatem carnis. Calciamenta linea, prohibitio pedum ad malum festinando. Sandalia ornatus iter praedicatoris, quia coelestia non debet abscondere, neque terrenis inhiare. Secunda tunica opera mentis sunt. Casula opera corporis pia. Stola jugum Christi, quod est evangelium. Dalmatica diaconi, quae est itineri habilis, cura proximorum. Sudarium piae et mundae cogitationes, quibus detergimus molestias animi, ex infirmitate corporis. Pallium archiepiscoporum torques devotissimae praedicationis, et in veteri Testamento et in novo.

<sup>276</sup> Amictus est primum vestimentum nostrum, quo collum undique cingimus. In collo est namque vox, ideoque per collum loquendi usus exprimitur. Per amictum intelligimus custodiam vocis, de qua dicebat psalmista: Dixi, Custodiam vias meas, ut non delinquam in lingua mea. Posui ori meo custodiam. Et in alio psalmo: Pone, Domine, custodiam ori meo. Amictus ideo dicitur, quia circumcitur. In isto primo vestimento admonetur castigatio vocis.

	papnak ezt a ruhadarabot kell először magára öltenie, azért, hogy mindenki, aki a paphoz lép, e ruhából lássa annak (a papnak) feddhetetlenségét, és kitűnjék szívének sértetlensége, és hitének őszintesége.		
--	---	--	--

2.	Alba vagy poderum/tunica linea (Rabanusnál)		
	Eredete, jelentése	Használata a misében	Mystica significatio
Amalarius (c. XVIII)	Jeromost idézve <i>poderisnek</i> illetve <i>talariának</i> hívja. Jeromos szerint a <i>poderis</i> szűk, testre feszülő, mint a katonák ruházatának alapdarabja, ahol a gyakorlati jelleg kívánta ez így meg. Amalarius ehhez hozzáteszi, hogy az ő használatukban az alba bő, széles. A XXII. Fejezetben ismét beszél az albáról, ott „ <i>camisa</i> ” névvel illeti, s szintén „alaping” értelemben.	Az <i>amictus</i> után felhúzott ing az alba. Bő szabású, széles ujjakkal, amelyet a pap egy zsinórral szorosán a testéhez rögzít, elsősorban azért, hogy ne akadályozza a szent szolgálat végzésében. <sup>278</sup>	Jeromost idézve azt mondja, hogy ez a hosszú tunica, mint alapruhadarab, a pap teljes testét befödi, minden meztelenséget takarva. Amalarius korának albája viszont, pont a bősége miatt annak a (végtelen) szabadságnak a kifejezője, amellyel Krisztus megajándékozott bennünket. Itt sem hiányzik az aszketikus magyarázat: az alba a test „büntetése” ( <i>castigatio corporis</i> ). Amalarius Bédát idézi <sup>279</sup> a tekintetben, hogy amiként az alba leszorítja a pap egyes

<sup>277</sup> Primum ergo eorum indumentum est ephod bad, quod interpretatur superhumerales lineum, quod significat munditiam bonorum operum. Hinc bene in lege, cum Dominus de veste sacerdotali Moysen instituit, primum de superhumerali faciendo praecepit, quia quisquis ad sacerdotium magisteriumque populi Dei promovendus est, primum ejus debent opera cognosci, ut dum hoc quod foris omnibus patet irreprehensibile paruerit, convenienter ex tempore et integritas cordis ejus, et fidei sinceritas scrutetur.

<sup>278</sup> (Camisa) ita est fabrefacta, ut non impediatur cursus nostrum ad ministrationem. – c. XXII.

<sup>279</sup> Többször is idézi ezt a művet Amalarius: *De tabernaculo et vasis eius*, in PL 91, 393-498.

			<p>testrészeit, e beszorítások amolyan figyelmeztetések a pap számára, hogy – az egyes testrészekhez kapcsolódó tevékenységek szerint – miként és milyen életet éljen: „a karok és a kezek legyenek leszorítva, hogy csak hasznosat tegyenek; a mellkas, hogy ne gondoljon tiszteletlent; a has, hogy a túlzott kívánnással ne higgye istennek magát; a has alatti részek, hogy a papi habitus teljes tisztasága ne szennyeződjék be; a térdek, hogy ne szünjenek meg imádkozni; a lábak és a talp, hogy ne a rossz után szaladjanak.”<sup>280</sup></p>
Rabanus (c. XVI) <sup>281</sup>	A görög podérész kifejezés megegyezik a latin „ <i>talaris</i> ” szónak, vagyis olyan hosszú ruhadarabról van szó, amely válltól bokáig ( <i>talus</i> ) ér. Egy bizonyos Josephus-ra hivatkozik, aki „ <i>byssina</i> ”-nak hívja.	Nem derül ki a szövegből, hogy ez a ruhadarab – mivel a vállkendő után kerül bemutatásra – a más szerzőink által említett albának felel-e meg, avagy ez a papi reverenda (latinul: <i>talaris</i> ). Mivel Rabanus <i>ordo missae</i> -je	Több misztikus jelentése is létezik: készség, önmegtartóztatás és tisztaság; a ruha egyenes szabása a cölibátus fegyelmezett, és nem bágyadt erőtlen megtartására kötelez; a bokáig érő jellege a jócselekedetekben való

<sup>280</sup> Manus ac brachia debet stringere sacerdotis, ne quid nisi utile faciant; pectus, ne quid inane cogitet; ventrem, ne delicias ultra-modum appetendo, deum se gulosum facere praesumat; subjecta enim ventri membra, ne lasciviendo totam sacerdotalis habitus pulchritudinem corrumpant; genua, ne ab orationis instantia torpeant; tibias et pedes, ne ad malum currant.

<sup>281</sup> Secundum est linea tunica, quae Graece ποδήρης poderes, Latine talaris dicitur, eo quod ad talos usque descendat. Hanc Josephus byssinam vocat, cujus significatio mystica in promptu est. Cum enim constet lino vel bysso continentiam et castitatem significari, strictam habent lineam sacerdotes, cum propositum continentiae non enerviter, sed studiose conservant. Haec ad talos usque descendit, quia usque ad finem vitae hujus bonis operibus insistere debet sacerdos, praecipiente ac promittente Domino: Esto fidelis usque ad mortem, et dabo tibi coronam vitae.

		valószínűleg kolostori misét mutat be, a <i>poderum</i> az <i>alba</i> lehet, mivel a szerzetesen már eleve ott a habitus, amire ezt felölti.	halálíg tartó kitartást jelenti (Rabanus utal a Jel 2, 10 szövegére).
--	--	---	---

3.	Casula		
	Eredete, jelentése	Használata a misében	Mystica significatio
Amalarius (c. XIX)	-	Az albára húzza fel a pap; a kazulára egyéb ruhaneműk is kerülnek. Két részből áll: az egyik rész a hátat borítja, míg a másik a mellkas előtt ereszkedik le.	Ismét Bédára hivatkozik, és a kazulát „az igazságosság és a szentség műveinek” kifejezőjeként értelmezi. Ezen művek alatt a következőket érti: éhezni, szomjazni, virasztani, mezítelennek lenni, <i>lectio divinát</i> végezni, zsolnározni, imádkozni, fizikai munkát végezni, tanítani, csendben lenni. Amalarius szerint az így élő klerikus „kazulában van” ( <i>casula indutus est</i> ). A kazula két oldala az ember külső megnyilvánulása és a benső igazsága közötti egységet fejezi ki: a benső igazság annak (külső) tanítására ösztönöz ( <i>veritas et doctrina</i> ); a benső (mellkas – <i>pectus</i> ) az értelem allegóriája, míg a külső (vállak és a hát – <i>humerus</i> ) az értelemről fakadó tetteket ( <i>ratio et opus</i> ). <sup>282</sup>

<sup>282</sup> Casula dupla est, post tergum inter humeros, et ante pectus. Per humeros opera exprimuntur; in eis duplex sit vestimentum, quia sic debemus bona opera foris proximis ostendere, ut eadem intus coram Domino integra servemus. In pectore duplex, quia in eo utrumque debet esse, et doctrina et veritas; veritas interiorius, doctrina ad

<p>Rabanus (caput XXI)<sup>283</sup></p>	<p>A „casa” szó kicsinyítőképzős változata, ezért a jelentése: „házacska”, amelyet a görögök a „planétén” (latinosan: <i>planeta</i>) szóval jelölnek, jelezve azt a teljességet, amelybe „beleburkolózik” a pap.</p>	<p>Hetedik öltözék Rabanusnál, a papi ruházat legsajátosabb eleme, „csúcs” jelentőségű ruhadarab.</p>	<p>Az erények teljességét, vagyis a minden erény felett álló erényt, melyben a többi beteljesül, vagyis a szeretet jelöli ez. Minden erény a szeretetből meríti fényét – ennek vázolására Rabanus a 1 Kor 13-at idézi, majdnem teljes hosszában. E kazula, vagyis a szeretet nélkül a pap nem közelíthet az oltárhoz, e nélkül nem mutathatja be az áldozatot, e nélkül nem „öntheti ki imáit” („<i>nec fundere preces</i>”). További szövegek ennek kifejtésében: Mt 5, 23-24; Mk 11, 25; Kol 3, 12 és 14.</p>
--	---	---	---

homines. Haec duo duplicia sint coniuncta, quia tunc bene ministratur, cum opus et ratio in unum conveniunt; opus ad humeros, ratio ad pectus.

<sup>283</sup> Septimum sacerdotale indumentum est quod Casulam vocant; dicta est autem per diminutionem a casa, eo quod totum hominem tegat, quasi minor casa, hanc Graeci planetam *πλανήτην* nominant. Haec supremum omnium indumentorum est, et caetera omnia interius per suum munimen tegit et servat. Hanc ergo vestem possumus intelligere charitatem, quae cunctis virtutibus supereminet, et earum decorem suo tutamine protegit et illustrat. Nec enim ullus jam erit virtutum splendor, si non eas charitatis irradiaverit fulgor, quod ostendit Apostolus dicens: Si linguis hominum loquar et angelorum, charitatem non habeam, factus sum sicut aes sonans, aut cymbalum tinniens. Et si habuero prophetiam, et noverim mysteria omnia, et omnem scientiam, et si habuero omnem fidem, ita ut montes transferam, charitatem autem non habuero, nihil mihi prodest. Caritas patiens est, benigna est. Caritas non aemulatur, non agit perperam, non inflatur, non est ambitiosa, non quaerit quae sua sunt, non irritatur, non cogitat malum, non gaudet super iniquitate, congaudet autem veritati. Omnia suffert, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet. Caritas nunquam excidit, et reliqua. Sine hac charitate vel casula, nec sacerdos ipse ad altare appropinquare debet, nec munus offerre, nec preces fundere. Unde Veritas ipsa dicit: Si offers munus tuum ad altare, et ibi recordatus fueris, quia frater tuus habet aliquid adversum te, relinque ibi munus tuum ante altare, et vade prius reconciliari fratri tuo, et tunc veniens offeres munus tuum. Et item: Cum stabitis ad orandum, dimitte si quid habetis adversum aliquem, et reliqua. De hoc itaque spiritali virtutum indumento Apostolus ad Colossenses ita scripsit: Induite, inquit, vos sicut electi Dei, sancti et dilecti viscera misericordiae, benignitatem, humilitatem, modestiam, patientiam, etc. Et de charitatis eminentia paulo post subjunxit dicens: Super omnia autem haec charitatem habentes, quod est vinculum perfectionis.

4.	Cingulum <sup>284</sup>		
	Eredete, jelentése	Használata a misében	Mystica significatio
Rabanus (c. XVII) <sup>285</sup>	Másik neve: „ <i>balteum</i> ” – (kard)szíj, öv.	Sorban a harmadik ruhadarab, amit a pap magára ölt. A használata elsősorban gyakorlati jellegű: a felöltött egyenes tunika földre lógó részét feljebb emeli, hogy a pap ne botoljon meg mozgásakor. Ugyanakkor a tunikát szorosan a testhez fogja, hogy a pap ne fázzon, illetve ha fúj a szél, az ne terítse szét a ruháját.	Az ész megőrző, vigyázó jellegét jelenti: az ember mérlegeljen, ne siessen el semmit. De mivel a tunika egyenességét övezi körül, emlékezteti a papot arra, hogy tisztaságában ne legyen hanyag. Egyéb jelentései: a büszkeség szele ne ejtse meg a lelkét, lelke nyugtalansága ne fagyassza meg a szeretetét, megakadályozza, hogy a jótettek közben ne essen el az önhittség miatt, ne botoljon meg az erények útján, megóv a földi kívánságok szennyétől, és végül visszatartja a felöltőjét a gögből fakadó romlástól.

5.	Dalmatica		
	Eredete, jelentése	Használata a misében	Mystica significatio
Amalarius	A dalmatica is diakónusi ruha. Érdekes szokást is említ Amalarius a		

<sup>284</sup> Amalariusnál ilyen ruhanemű nem szerepel.

<sup>285</sup> Tertium vestimentum est cingulum, sive balteum, quo utuntur ne tunica ipsa defluat, et gressum impediatur, hoc nimirum custodiam mentis significat. Qui enim tunica talari indutus absque cingulo incedit, defluit tunica, ac relicto corpore, ventis et frigoribus intrandi spatium tribuit, quin et praepeditis gressibus incedendi usum retardat, vel etiam calcantibus se causa efficitur ruinae. Ergo lineas induunt sacerdotes ut castitatem habeant; accinguntur balteis, ne ipsa castitas sit remissa et negligens, ne vento elationis animum perflandi aditum impendat, ne crescente iniquitate refrigerescere faciat charitatem ipsorum, ne bonorum gressus operum jactantia suae praesumptionis impediatur, ne praepedito virtutum cursu, ipsa etiam terrestris concupiscentiae sordibus polluta vilescat, et ad ultimum auctorem suum ad ruinam superbiendo impellat.

(c. XXI)	dalmatika kapcsán: ha valahol nincs dalmatika, akkor a diakónus kazulát húzzon, de egy zsineggel kötözze körül azt magán (hogy formájában a dalmatikához hasonlítson) – nyilván ennek is allegorikus magyarázatot ad. <sup>286</sup>		
Rabanus (c. XX) <sup>287</sup>	<i>Dalmatia</i> görög (?) tartomány nevéből kapta e ruha a nevét, mivel ezt a ruhát eleinte ott készítették és használták.	Ez a hatodik ruha, és a papi ruházat része, vagyis nemcsak a diakónus viseli, hanem a pap is.	Kereszt alakú a szabása, ezért Krisztus szenvedésére emlékeztet. Bíbor szalagokat varnak rá jelezve ezzel, hogy az áldozat bemutatásakor a bemutató <i>minister</i> önmagát is áldozatként adja az Istennek.

6.	Phanon vagy mappula/mantilla		
	Eredete, jelentése	Használata a misében	Mystica significatio
Rabanus (c. XVIII) <sup>288</sup>	A későbbi manipulusnak felel meg, vagyis olyan kis, szalagszerű kendő, amelyet a pap a kezére tekerve hord, hogy azzal érintse – tiszteletből és jámborságból – a szent színeket a misében, a konszekráció után.		

7.	Sandalia		
	Eredete, jelentése	Használata a misében	Mystica significatio
Amalarius (c. XXV)	Amalarius szerint a különböző szandálviseletek a szolgálattevők közötti differenciáltságot jelzik. <sup>289</sup>		„ <i>Mystice</i> ” – vezeti be a fejezet harmadik

<sup>286</sup> Diaconus, qui non est indutus dalmatica, casula legit circumcinctus, ut expedite possit ministrare, vel quia suum est ire ad comitatum propter instantes necessitates.

<sup>287</sup> Sextum namque est quod dalmatica a Dalmatia Graeciae provincia, in qua primum texta est, nuncupatur. Haec vestis in modum est crucis facta, et passionis Domini indicium est. Habet quoque et purpureos tramites ipsa tunica, a summo usque ad ima ante ac retro descendens, nec non et per utramque manicam, ut admoneatur minister Domini per habitus sui speciem, cujus muneris particeps est, ut per mysticam oblationem passionis Dominicae commemorationem agat, ut ipse in eo fiat hostia Deo acceptabilis.

<sup>288</sup> Quartum vero mappula sive mantile, sacerdotis indumentum est, quod vulgo phanone vocant, quod ob hoc eorum tunc manibus tenetur quando missae officium agitur, ut paratos ad ministerium mensae Domini populus conspiciat. Mappae ergo convivii et epularum ad positarum linteamina sunt, unde diminutivum mappula sicut et mantilia, nunc pro operiendis mensis sunt: quae, ut nomen ipsorum indicat, olim tergendis manibus praebebantur. Oportet ergo sacerdotes et ministros altaris mappulas manibus tenere, quorum officium est divina sacramenta conficere, ut cum devotione mentis opus spontaneum concordet, digne exerceatur officium, quod pie divino est munere collatum.

	<p>A szandálok különbözősége a szolgálattevők gyakorlati feladatvégzésének eltérő mivoltára utalnak.</p>	<p>pontjában a szandál allegórikus magyarázatát. A szandál alapvetően az igehirdető erkölcsi és teológiai/hitbéli habitusát jelöli. A szandál a láb és a talaj között egyfajta szeparáció, ezért a szandál emlékezteti az igehirdetőt (<i>praedicator</i>) a világtól való szemléletben való elkülönülésre.<sup>290</sup> Ezt követően alkotóelemeiben szemléli a szandál misztikus jelentését: talp – elkülönülni a földiestől; a szandál nyelve – a tanúságtétel hitelessége és az igehirdető lelki, spirituális nyelvezete; a szandál felsőrészének fehér színű belseje – tiszta lelkiismeret és szándék Isten színe előtt; a felsőrész külső oldalai fekete színűek – a világiasság megvetése; a szandált fűzők szövétével rögzítik a lábhoz – az igehirdető az egység embere, kerülje a széthúzást. Érdekes módon, ezek után, bár rövidebben, újból végigveszi ezen elemeket, és most egyfajta krisztológiai</p>
--	--	---

<sup>289</sup> Varietas sandaliorum varietatem ministrorum pingit.

<sup>290</sup> Ammonet praedicatorem, ut non se implicet terrenis negotiis.

<sup>291</sup> Etenim ipsae replicatae sunt ad medianam lineam, quae usque ad finem currit; ligatura mysterium incarnationis Christi. Quae incarnatio quia in aliquibus aperta est humanis sensibus humano more, sicuti est poni in praesepio, pannis involvi et cetera, aliqua sandalia sine ligaturis tenet praedicatio.



		összegzést ad az igehirdető feladatait és habitusát illetően. <sup>291</sup> Mivel ez az utolsó kommentált ruhadarab, a szandál elemzésének végén jól foglalja össze a teljes papi öltözék allegóriáját a következő mondata: <i>Disposuit Dominus his qui evangelium praedicarent, de evangelio vivere.</i> A pap az „evangéliumba öltözik” a liturgikus öltözék által.
Rabanus (c. XXII) <sup>292</sup>	Márk evangélistára hivatkozva (6, 9) írja Rabanus, hogy az apostolok lábán legyen lábbeli (saru).	- A saruban/szandálban az ember lába nem teljesen fedett, de a talpa mezítelenül nem is éri a talajt, vagyis a pap ne rejtse el az evangéliumot, de ne is tegye azt függővé a földies kényelemtől. Ezenkívül, Pálra hivatkozva (Ef 6, 15), és ismételten a szandál félig nyitott helyzetére utalva: az evangélium tanítója tudja, mikor kell megnyitni az evangéliumot, és mikor kell azt bezárni, hogy a hívek számára a tanítás rendelkezésre álljon, viszont a hitetlenek

<sup>292</sup> Induunt quoque sacerdotes pedes sandaliis sive solcis, quod genus calceamenti evangelica auctoritate eis est concessum, ut Marci evangelium testatur, quia hoc calceamentum mysticam significationem habet, ut pes neque tectus sit, neque nudus ad terram, id est ut nec occultetur evangelium, nec terrenis commodis innitatur. Nam scriptum est in Apostolo: Et calceati pedes in praeparatione Evangelii pacis. Sicut enim sandalia partem pedis tegunt, partem inopertam relinquunt, ita et Evangelii doctores partim Evangelium operire, partimque aperire debent, ita videlicet ut fidelis et devotus sufficientem habeat doctrinam, et infidelis et contemptor non inveniat blasphemandi materiam. Admonet etiam et nos hoc genus calceamenti ut carni nostrae et corpori in necessitatibus consulamus, non in libidinis lasciviam defluamus, de quibus utique nos divina lex instruit. Scriptum est enim: Carnem tuam ne despexeris. Et item: Carnis curam ne feceritis in concupiscentiis.

			esetleges káromlásától óvja azt. A fedett lábfej továbbá a bujaság kísértésétől óvott test jele is (itt is szentírási hivatkozással érvel: Iz 58, 7; Róm 13, 14)
--	--	--	--

8.	Stola vagy orarium (Rabanusnál így is szerepel)		
	Eredete, jelentése	Használata a misében	Mystica significatio
Amalarius (c. XX)	A stólát csak a diakónus használja, <sup>293</sup> noha a XXII. fejezet 3. pontjában – minden különösebb magyarázat nélkül azt mondja – hogy a főpapi ruházat része a stóla is.		
Rabanus (c. XIX) <sup>294</sup>	Csak azok a személyek hordhatják, akiket a prédikálás szolgálatára delegáltak.	Az ötödik ruhanemű.	Az ige szolgálatának jelvénye. A pap nyakába akasztva a mellkasán leengedve hordja – ez is jelképes: a szájjal való hirdetés egységben legyen a szívvel és az értelemmel. E magyarázatát a következő szentírási helyekkel támasztja alá: 1 Kor 14, 15; 2 Kor 6, 11; Péld 16, 23 és 21, 23.

<sup>293</sup> Stolum accipit diaconus, quando ordinatur ab episcopo; ipsa enim semper utitur in opere ministerii.

<sup>294</sup> Quintum quoque est quod orarium dicitur, licet hoc quidam stolam vocent. Hoc enim genere vestis solummodo eis personis uti est concessum, quibus praedicandi officium est delegatum. Bene etiam oratoribus Christi orarium habere convenit, quia cum indumentum eorum officio proprio concinat, et ipsi sedulo ad verbi ministerium cohortantur et plebs ipsis commissa indicium salutare conspiciens, ad meditationem legis concurrere ferventius admonetur. Apte ergo orarium collum simul et pectus tegit sacerdotis, ut inde instruat, quod quidquid ore proferat, tractatu summae rationis attendat, ut illud Apostoli semper in eo appelletur quo dicit. Orabo spiritu, orabo et mente, psallam spiritu, psallam et mente. Et iterum: Os nostrum ad vos, o Corinthii, cor nostrum dilatatum est, ne forte si improvise irrationabiliter loquatur, damnum patiat; Salomone attestante, qui ait: Cor sapientis erudiet os ejus, et labiis illius addet gratiam. Item: Qui custodit os suum, custodit animam suam; qui inconsideratus est ad loquendum, sentiet mala.

9.	Sudarium		
	Eredete, jelentése	Használata a misében	Mystica significatio
Amalarius (c. XIV)	A „ <i>sudor</i> ” – izzadság szóból származik, és ebből következően annak, és egyéb, az arcon megjelenő testnedveknek a szertartás közbeni letörlésére használatos kendőről van itt szó. <sup>295</sup> A pap a bal kezében tartja, abban hordozza.		Azt a lelki tevékenységet jelenti, amellyel az ember azon igyekszik, hogy a nem tiszta gondolatait, kívánságait „törölgesse”. <sup>296</sup> Érdekes, ahogyan Bédára utalva Amalarius idekapcsolja az ősi szerzetesi aszketika „bűnbánati könnyezését”. <sup>297</sup> Megemlíti továbbá, hogy Krisztus arcára is kendőt (a Vulgátában: <i>sudarium</i> ) helyeztek a temetésekor (Jn 20, 7).

10.	Tunica		
	Eredete, jelentése	Használata a misében	Mystica significatio
Amalarius (c. XXII)	A püspöki rangban lévő ruhája, az „alapingre” (itt kifejezetten a „ <i>camisa</i> ” elemet említi) veszi fel. A mai gyakorlathoz mérten, hogy értsük: vagy a reverendára húzott karingről, vagy a reverendára húzott albáról van szó, vagy egyszerre mindkettőről <sup>298</sup> az alapingen.		

### 6. 3. A pap és az *orbis eucharisticus*

Az eddigi vizsgálatainkból elegendő példát láthattunk arra, hogy kommentátoraink allegorikus magyarázatrendszere nem képi megfogalmazású szemléletű eszközök, „falragaszok” sokasága az egyes liturgikus gesztusokhoz illetve szövegekhez illesztve, hanem egy szigorúan szerkesztett, személyes hitből motivált világlátás képi megkomponálása. Az egész *expositio* önmagában rendszer, s az egyes egységekhez fűzött allegorikus magyarázatok

<sup>295</sup> Sudario solemus tergere pituita oculorum et narium, atque superfluum salivam decurrentem per labia.

<sup>296</sup> Studium mundandae cogitationis, quo naturales et velut ingenitas nostras delectationes studemus tergere. [...]

Sudarium ad hoc portamus, ut eo detergamus sudorem qui fit ex labore proprii corporis.

<sup>297</sup> Vö. Martyrologium Bedae ad diem XIV kal. augusti – in PL 94, 978-979.

<sup>298</sup> Duae tonicae – vö. c. XXII.

csak az *a priori* szisztémának engedelmessé válnak. Ezen bázis legmarkánsabb vonulata a teremtés egészének az eucharisztiahoz való kapcsolása, viszonyítása. A kenyér és a bor, mint teremtményi elemeknek, az ebben a világban élő emberek szolgálatával végbement konsekrációja kihat a kozmosz, az univerzum egészére, s e transzformációban a papnak lényegi szerepe van: a világ *orbis eucharisticussá*<sup>299</sup> lesz krisztusi szolgálata által. Amalarius és Remigius magyarázataikban elmélyülten foglalkoznak ezzel az „új világgal”, e fejezetrészben az általuk szemlélt, allegorikusan leírt térbeli valóságot tárjuk fel.

### 6. 3. 1. Amalarius liturgikus kozmológiája

Amalarius térkonceptiója, vagy ha úgy tetszik liturgikus kozmológiája szellemtörténetileg nem pusztán a saját világlátásának, világ- és emberképeinek a gyümölcse, hanem, ahogyan Marta Cristiani vázolja,<sup>300</sup> Szent Ágoston, Szent Béda és Nagy Szent Gergely interpretációira támaszkodik, sőt, bár nehezen kimutatható, de Cristiani szerint az egész koncepció fő „ideológusa”, Maximus Confessor hatása is érezhető Amalarius írásán.

Amalarius liturgikus kozmológiája két, számára *a priori* elvre, ha úgy tetszik biblikusan és teológiailag kiérlelt axiómára, illetve a számára familiáris metz-i katedrális liturgikus *ususára*,<sup>301</sup> vagyis az ottani főpapi és káptalani celebrációk koreográfiájára épül. Ez utóbbi ceremóniák jellemzése nem tűnik most fontosnak, hiszen Amalarius csak a formai szokásokat, a mozgások, vonulások, gesztusok koreográfiai rendjét veszi át, azok jelentésvilágának kibontását, és teológiai értékelését, attól függetlenül maga készíti el.

Két teológiai-kozmológiai nézőpontja a következő:

a) A teremtés szíve az ember, vagyis Ádám, aki bűnbe esett, s az új Ádámnak, Krisztusnak kell őt elesettségéből felemelnie, bűnéből megváltania.<sup>302</sup> Az új Ádám e megváltást a testében, az örök Ige által felvett testi létében, mint az Isten Templomában viszi végbe.<sup>303</sup> A jeruzsálemi templom Krisztus Testéről szóló jánosi olvasata<sup>304</sup> által Amalarius az

---

<sup>299</sup> Mint említettem e kifejezés saját elnevezésem, invencióm (ld. 220. lábjegyzet).

<sup>300</sup> CRISTIANI M., *i. m.*, 141.

<sup>301</sup> Az Amalarius által ismert és idézett metz-i ceremóniáiról kitűnő ismertetést írt Carol Heitz: HEITZ C., *Eucharistie, synaxe et espace liturgique*, in *Settimane*, vol. XXXIII, 609-630 – a mi itteni fejtegetésünkhöz ld. 609-619.

<sup>302</sup> E kijelentés biblikus alapjai: Róm 5, 14; 1 Kor 15, 22. 45.

<sup>303</sup> *Fratres, diximus jam, nisi fallor, hesterno die: Adam unum hominem fuisse, et ipsum esse totum genus humanum. Nam ita diximus, si meministis, quasi fractus est, et sparsus colligitur, et quasi conflatur in unam societatem atque concordiam spiritualem, et gemit unus pauper modo ipse Adam: sed in Christo innovatur, quia*

új Ádámnak és az általa megváltott „rég” Ádámnak a megváltás művében megvalósult misztikus közösségét húzza alá, vagyis a megváltás művének tere az ember szíve. Az eucharisztia liturgiája, mely e megváltást aktualizálja sajátosan két spirituális/misztikus fókusszal bír: egyfelől Jézus, s az ő teljes húsvéti misztériuma áll a cselekmény középpontjában, másfelől az emberre, s annak Krisztust vágyó szívére irányul figyelme az üdvösségtörténet teljes vonulatának minden kegyelmével. Bár nem kimutatható, de szellemiségében, és drámai ívében, sőt dramaturgiai feszültségben jelen van Amalarius allegorikus világában a Zsidókhöz írt levél egyik hangsúlyos fordulata is: „*Sed accessistis ad Sion montem, et civitatem Dei viventis, Ierusalem caelestem, et multorum millium angelorum frequentiam, et Ecclesiam primitivorum, qui conscripti sunt in caelis, et iudicem omnium Deum, et spiritus iustorum perfectorum, et testamenti novi mediatorem Iesum, et sanguinis aspersionem melius loquentem quam Abel.*”<sup>305</sup>

b) A misében Krisztus passiója, halála, feltámadása, mennybemenetele és a Pünkösdi misztériuma válik jelenvalóvá. A mise teljes allegorikus kibontása ezen teológiai

---

sine peccato venit Adam, ut peccatum Adae solveret in carne sua, et ut redintegraret sibi Adam imaginem Dei. Adam ergo caro Christi. De Adam ergo templum, quod destruxerunt Judaei, et resuscitavit Dominus triduo: resuscitavit enim carnem suam. Et post pauca: Quid ergo sibi vult numerus quadragenarius senarius? Interim ipse Adam quia per totum orbem terrarum est, audistis jam hesterno die quatuor litteris Graecis verborum Graecorum. Si enim ista verba quatuor scribas sub invicem, id est nomina quatuor partium mundi, Orientis, Occidentis, Aquilonis, et Meridiani, quod est totus orbis, unde dicit Dominus a quatuor ventis collecturum se electos suos, cum venerit ad iudicium: si ergo facias ista quatuor nomina sua:

Ἄνατολή, quod est Oriens,

Δύσις, quod est Occidens,

Ἄρκτος, quod est Septentrio,

Μεσημβρία, quod est Meridies.

Ἄνατολή, Δύσις, Ἄρκτος, Μεσημβρία, capita verborum Adam habent. Quomodo ergo invenimus ibi et quadragenarium et senarium numerum? Quia caro Christi de Adam erat. Et iterum post pauca: Jam videte, istae litterae quem numerum habeant, et ibi invenietis quadraginta et sex annis aedificatum templum. Habet enim Adam Ἄλφα μία, quod est α' unum: habet et δ', quod sunt quatuor, habes quinque. Habet iterum Ἄλφα, quod est unum, habes sex. Habet et μ', quod est quadraginta, habes quadraginta sex. Quomodo nos compaginari oporteat corpori Christi quod assumpsit, idem in sequentibus ostendit: Nos simus, inquit, in humilitate cordis semper, et gaudium nostrum penes ipsum sit. (Liber I, c. VII).

<sup>304</sup> „Saját testének templomáról beszélt” – Jn 2, 21.

<sup>305</sup> Zsid 12, 22-24. Szándékosan idéztem a Vulgata latinjában, hiszen szellemiségében, s nemcsak nyelviségében ez Amalarius intellektuális világát jobban tükrözi. A drámai ív feszültsége és iránya evidens: a mennyei Siontól az egyetlen „kiáltó” és üdvöt adó Vércseppig, s Amalarius egész liturgikus kozmosza ebbe az ívbe illeszkedik, erről szól.

alapinformáció ismerete nélkül nem érthető. A mise tehát az üdvtörténet beletorkollása a hűsvéti misztérium teljességébe. A *celebratio*, mint „szent keretmese” szakramentális és rituális olvasatot ad az Ószövetség történéseinek, eseményeinek, alakjainak, minden egyszerre *typos* – a patrisztika fogalmával élve –, s a mise liturgiájában *hic et nunc* megvalósult üdvesemény és kegyelem allegorikus kifejezése. Amalarius kitűnően él az ókori görög drámairodalom stíluseszközeivel. A mise-expositioja elején ugyanis, amikor az introitus rítusát magyarázza a cselekmény szereplőinek felvonultatását, és a személyükhöz kapcsolt allegorikus képeket a „héroszok seregszemléje” mellett az egész cselekményt annak kozmikus elhelyezésével, szituációjával alapozza meg: Jézus maga jön el a közösséghez, a templom tere a Megváltó eljövételére váró, „ádventi” emberiség univerzális képe lesz.<sup>306</sup>

De hol van mindezekben a pap? Marta Cristiani helyesen érez rá a megoldásra: a pap is a bűnös emberiséghez tartozik, de a felszenteltsége által szigorúan el is különül attól, s pont azért, hogy bemutassa azt az áldozatot, amely a bűnöket eltörli.<sup>307</sup> A pap, tehát két világ metszéspontjában áll, ahogyan az áldozati mediációról szóló fejtegetésben láthattuk, s pont az ő személye lesz az, akiben a résztvevők megnyílhatnak egy másik kozmoszra. Emeljük ki Amalarius kommentárjából a „papi liturgikus kozmológia” főbb mozzanatait. Az *orbis eucharisticus* több szövege nem beszél a papról, inkább más szolgálattevőkről, beleértve a püspököt is. Nyilván úgy lenne teljes a kép, ha ezeket a részeket is feldogoznánk, de erre most, e dolgozat kereteiben nincs lehetőség, s nem is lenne lényegbe vágó. Röviden jelzem

---

<sup>306</sup> Veniente Domino, ducit secum prophetas et sapientes et scribas: hos in Evangelio promittit se mittere ad invitandum populum. *Ecce ego*, inquit, *mittam ad vos prophetas et sapientes et scribas*, et reliqua. Diaconi in loco prophetarum sunt, qui annuntiant ex Evangelio futuram vitam. Subdiaconi, in loco sapientum, qui sciunt ordinate vasa Domini disponere, et quod primum ferendum sit, quodque posterius. Acolythi in loco scribarum, qui accendunt corda fidelium ex Scriptura sacra. Praevenit in thuribulo thymiama, quod significat corpus Christi plenum odore bono. Hoc enim corpus primo necesse est praedicari in omnibus gentibus. Unde Paulus dicebat ad rudes Corinthios: *Nihil me iudicavi scire inter vos nisi Christum Jesum, et hunc crucifixum*. Dein ferantur candelabra, ut super fundamentum iam positum luceat lux praedicatorum coram hominibus. Jam illos illuminatos sequantur subdiaconi, ut possit praedicatorum ordo dicere, *Sapientiam loquimur inter perfectos*. Evangelium illis jungatur, in quo est declarata perfectio: *Si vis* inquit, *perfectus esse, vade, vende omnia*. Episcopus et sibi conjuncti Evangelium sequantur, juxta illud evangelicum: *Si quis vult post me venire abneget semetipsum, et tollat crucem suam, et sequatur me*. (Liber III, caput V – a későbbiekben, mivel a disszertáció egészén át vizsgált mise-expositioról van szó, csak a szokásos fejezetjelölést hozom).

<sup>307</sup> „Il sacerdote, uguale al *populus* per il fatto di appartenere all’umanità peccatrice, ma rigorosamente distinto per effetto di un ordine gerarchico necessario alla celebrazione del rito.” – CRISTIANI M., *i. m.*, 144-145.

azonban ezen egységeket, s a szokott módon lábjegyzetben közlöm az eredeti szövegeket is, majd a jellemzően papi textusokat elemzem.

### 6. 3. 1. 1. A nem a papra vonatkozó térmozzanatok elemei

Különböző szolgálattelvők (jelen esetben az akolitusok) a bevonuláskor égő gyertyákat – általában hetet – hoznak magukkal, melyeknek a vonulásokkor, az evangélium felolvasásakor vagy a felajánláskor szerepük van: viszik, közel helyezik el ezeket egymáshoz, cserélik a sorrendjüket stb. Amalarius e „fény-mozgásban” a Szentlélek pünkösdi kiáradását, és a Lélek számos-számtalan ajándékainak benső egységét szemléli. Az erről szóló fejtegetéseit az introitus szertartása után közli, vagyis a mise eleji pneumatológia az egész misére érvénnyel bír.<sup>308</sup>

A *collectát* Amalarius miséjében a püspök imádkozza. Az ima alatt kelet felé fordul – Amalarius ebben egyrészt a Jeruzsálemtől keletre mennybe emelkedő Jézus szemléli, másrészt, mivel a keleti irány az atyáknál – ő Ágostonra hivatkozik – a megtérés iránya, a *collecta* egyfelől az égbe emelkedő Krisztustól való áldáskérés (aki mennybemenetelekor megáldotta övéit), másfelől az egyház minden így „keletelt imája” újjászületésünk vágyát hordozza.<sup>309</sup>

---

<sup>308</sup> Dicientibus Kyrie eleison cantoribus, acolythi e manibus ponunt cereos in terram altrinsecus, et unum in medio: quoniam post peracta bona opera, ad tantam humilitatem nos deducit Spiritus sanctus, cujus lumen signatur lumine cereorum, qui *superbis resistit, et humilibus dat gratiam*, ut vere nos cognoscamus esse cinerem et pulverem. Quo lumine illuminatus est patriarcha Abraham, quando post locutionem Domini ad se factam, dixit: *Quia semel coepi, loquar ad Dominum meum, cum sim pulvis et cinis*. Cereus in medio stans, eum designat signat qui dixit: *Ubi duo vel tres congregati fuerint in nomine meo, in medio eorum sum*. Numerus cereostatarum non pertransit septenarium numerum: quoniam septiformi Spiritu illuminatur omnis Ecclesia, qui septiformis spiritus singulariter in Christo habitat. Episcopo ascendente ad sedem, cereostata mutantur de locis suis in ordine unius lineae, excepto primo usque ad altare. Per cereostata varia dona gratiarum Spiritus sancti figurantur, per quae illuminatur Ecclesia. In donis memoratis duo debemus memorari, id est multifaria dona, et unitatem spiritus. Per cereostata altrinsecus posita usque nunc distributa dona per corda electorum signantur. Per compositionem unius lineae, unitas Spiritus sancti in singulis donis, quae compositio examussim habet a primo cereo, quem diximus significare Christum, a quo procedit Spiritus sanctus, et in quo aeternaliter manet. Ab ipso enim missus est die Pentecostes seu usque ad altare, id est, usque ad corda electorum apostolorum in igneis linguis. Ac ideo quod postea agitur in officio missae, illud tempus figurate exprimit quo apostoli apostolorumque successores negotia Domini exercent: quod finitur Evangelio perlecto. Potest et simpliciter intelligi dispositio cereorum, expeditus cursus circa altare ministrandi (c. VII).

<sup>309</sup> Deinde revertitur episcopus ad orientem, et dicit, *Oremus*: ac dein sequitur benedictio. Sic et Christus antequam ascenderet in coelum benedicit eos, sicut scriptum est in Evangelio Lucae: *Eduxit autem eos foras in*

A *collecta* végeztével a püspök leül. A püspök széke Amalarius térkoncepciójának egyik legfontosabb pontja: Amalarius sajátos ekkleziológiát alkot itt meg, az Úr Krisztusnak az Atya jobbán való helyet foglalásából kiindulva, s e misztériumban szemlélve a liturgiában összekapcsolódó isteni, szentháromságos és evilági, teremtményi dimenziót.<sup>310</sup>

Az evangélium meghirdetése előtt a diakónus mozgásainak, vonulásainak, az evangeliarium ünnepélyes hordozásának kapcsán vázolja sacramentális topográfiájának újabb elemeit kommentátorunk. Az ezzel foglalkozó fejezetekben (cc. XVII-XVIII) viszont van két érdekes, papokra vonatkozó megjegyzése is:

a) az ambót a „papok tere” (a templom szentélye) középpontjának nevezi – *in medio atrii sacerdotum*;

b) a pap a néppel együtt keletre fordulva hallgatja az evangéliumot. A résztvevők mozgásának orientálása, keletelése már ismert idea. A pap a néppel együtt cselekszik, hiszen

---

*Bethaniam; et elevatis manibus suis, benedixit eis. [...] Libet hic proferre auctoritatem sancti Augustini, quare mos obtinuit Ecclesiae suas orationes versum orientem dirigere. Dicit in sermone Domini in monte: Cum ad orationem stamus, convertimur ad orientem, unde coelum surgit, non tanquam ibi sit Deus et quasi caeteras mundi partes deseruerit, qui ubique praesens est non locorum spatiis, sed majestatis potentia: sed ut admoneatur animus ad naturam excellentiorem se convertere, id est, ad Dominum, cum ipsum corpus ejus quod terrenum est, ad corpus excellentius, id est, ad corpus coeleste convertatur.*

<sup>310</sup> Deinde Christus ascendit in coelum, ut sedeat ad dexteram Patris. Episcopus quia vicarius est Christi in omnibus memoratis superius, debet et hic ad memoriam nobis inthronizare Christi ascensionem et sedem. Quapropter ascendit in sedem post opus et laborem ministerii commissi. Christus disposito curru suo per convenientia loca, id est, presbyteros in suo ordine: subdiaconos in suo, caeterosque gradus in suis, necnon et auditores, unumquemque in suo ascendit ad sedem, et sedet. Sedent cum eo quibus promisit: *Cum sederit Filius hominis in sede majestatis suae, sedebitis et vos super sedes duodecim, judicantes duodecim tribus Israel.* De quibus dicit Paulus apostolus ad Ephesios: *Et conresuscitavit et consedere fecit in coelestibus in Christo Jesu.* De his qui ascenderunt secum: aliqui sedent, et aliqui stant. Per eos qui sedent, demonstratur membra Christi in pace quiescentia: per eos qui stant, in certamine posita. Caput et membra unum corpus: quomodo Christus in aliquibus sedet, in aliquibus stat ut illum vidit Stephanus in sartamine positus, aliqui ascendentium sedent, aliqui stant. Dominus in alto coelorum sedens custodit currum suum, id est, civitatem, de qua dicit Psalmista: *Nisi Dominus custodierit civitatem: frustra vigilat qui custodit eam.* Paulus, quia vice Christi fungebatur, dicente Augustino in psalm. CXXXVI, dicebat: *Timeo ne forte sicut serpens Evam seduxit astutia sua, sic et vestrae mentes corrumpantur a castitate, quae est in Christo.* Custodiebat, custos erat, vigilabat quantum poterat super eos quibus praeerat: et episcopi hoc faciunt. Nam ideo altior locus positus est in episcopis, ut ipsi intendant et tanquam custodiant populum. Nam et Graece quod dicitur episcopus, hoc. Latine superintensor interpretatur, quia superintendat, quia desuper videt. Quomodo enim vinitori altior fit locus ad custodiendam vineam: sic et episcopis altior locus factus est. Et de isto loco alto periculosa ratio redditur, nisi eo corde stemus hic, ut humilitate sub pedibus vestris simus, et pro vobis oremus.



az evangéliumot nem ő hirdeti meg, de mindez mégis az ő számára fenntartott térben történik.<sup>311</sup>

### 6. 3. 1. 2. A pap személye, mint az *orbis eucharisticus centruma*

A pap liturgikus tér-élményének első hangsúlyos eleme a *Gloria in excelsis Deo* éneklésekor mutatkozik meg. Több *Ordo Romanus* is kiemeli, hogy az ún. *ymnus angelicus* intonálása, és adott esetben az eléneklése püspöki privilégium, főleg akkor, amikor a püspök jelen is van, mint az Amalarius-féle misén. Amalarius írásának VIII. fejezetében a *Gloria* énekelését a papra bízta, s az ehhez fűzött magyarázatában a papi szolgálat sajátos dimenzióit fejt ki. Az ének biblikus eredete közismert: Jézus születésekor a betlehemi pusztában az angyalok e himnusz kezdősorait<sup>312</sup> éneklük a pásztoroknak tett örömhír átadása után. Amalarius tipologikus-exegetikai vizsgálataira hivatkozva azt állítja, hogy a pásztorok éjszakai megpihenése nyájukkal, vagyis ahol az angyali jelenés történt, a születés helyétől keletre esett. Az orientálás egy újabb szempontja látszik itt. Az ember, amikor dicsér valakit, akkor annak irányába fordul. A dicséret az Úrnak szól, s Jézus pedig felvette a szolga alakját, Betlehemben így született meg, ezért a dicséretet éneklő neki háttal, az Atya felé fordulva énekel. A kelet felé fordulás tehát a Krisztus-misztérium dinamizmusait fogja össze: az Ige alászáll a mennyből a földre; az életből belép a halálba; a halálból feltámad; az evilági létből átmegy megdicsőült testével az isteni teljességbe, a mennybe. A pap az a *qualitas loci* – Amalarius szavait alkalmazva – aki pásztoroként tanúja és dicsőítő szolgája is e dinamizmusnak.<sup>313</sup>

---

<sup>311</sup> In medio namque basilicae in medio dicit atrii sacerdotum. Quae basilica maior atriorum exteriorum omni ex parte templi erat circumdata. (c. XVII).

Deinde vadit ad altare ut inde sumat Evangelium ad legendum. Altare Hierusalem potest designare, ut praetulumus, de qua exivit Evangelica praedicatio, sicut scriptum est: *De Sion exivit lex, et verbum Domini de Hierusalem*: vel ipsius Domini corpus, in quo sunt verba Evangelii, videlicet bonae nuntiationis. Ipse praecepit apostolis praedicare Evangelium omni creaturae. Ipse dixit: *Verba quae ego loquor vobis, spiritus et vita sunt*. Christus vita. Verba quae locutus est in Evangelio continentur. Diaconus qui portat Evangelium Christi pes est. Portat Evangelium in sinistro brachio, per quod significatur temporalis vita, ubi necesse est praedicari Evangelium. Salutante diacono, congruit ut omnis populus ad eum versus sit. Post hoc sacerdos et omnis populus vertit se ad orientem, usque dum diaconus incipiat ad Dominum loqui, et faciunt crucem in frontibus eorum. (c. XVIII).

<sup>312</sup> Pontosabban onnan vette az Egyház e himnusz kezdősorait.

<sup>313</sup> Sacerdos quando dicit, *Gloria in excelsis Deo*, orientis partes solet respicere, in quibus ita solemus Dominum requirere, quasi ibi propria ejus sedes sit, cum potius eum sciamus ubique esse. Non est ordo, ut qui Dominum

Amalarius papi liturgikus kozmoszának legmélyebb, legmisztikusabb dimenziója a mise-expositio XXI-XXII. fejezeteiben tárul fel. Azt lehetne mondani, bár erre idézetet vagy utalást nem találunk, hogy a fentebb említett Zsidókhöz írt levélből vett idézet teljes és elmélyült parafrázisát szemlélhetjük itt, s mindezt a papra, a pap léte és spiritualitására alkalmazva.

A XXI. fejezet (a prefáció és a *sanctus* kommentárja) a kilenc angyali kar felsorolásának végére tizedik dicsőítő kórusnak az embert állítja, vagyis Cristiani axiómáját ismételten alkalmazva, s a *Gloria in excelsis* kapcsán kifejtetett papi dicsőítés értelmében azt mondhatjuk, hogy az eucharisztikus imát imádkozó dicsőítő pap felemelkedik a mennyei létezők szférájába, sőt magához a Szentháromsághoz. Az oltár áldozata a dicsőítés áldozata, a mennyei örök dicsőítése. A pap szavaira tehát valóban megnyílik a lét tere, s az ember tere az Istenébe árad – ahogyan ezt a későbbiekben Remigiusnál mélyebben is szemlélhetjük.<sup>314</sup> De hol és hogyan valósul meg a pap szavára ez az egyesülés?

A *sanctus* követő *Te igitur* magyarázatánál Amalarius, tőle szokatlan módon röviden megemlíti, hogy az oltár áldozatában a pap önmagát is feláldozza, vagy pontosabban követve

---

laudare voluerit tergum ad eum vertat, et pectus ad servos. Ipsum statum ex qualitate loci, ubi angeli cecinerunt memoratum hymnum possumus conjicere. Dominus qui ubique est, secundum formam servi in Bethleem erat, quae Bethleem nostram Ecclesiam signat, quae est domus panis. Angeli ad Orientem cecinerunt. De quo statu dicit Micheas: *Et tu, turris gregis nebulosa, filia Sion, usque ad te venient*. Turris quippe gregis, quae Hebraice dicitur turris Ader mille circiter passibus a civitate Bethleem ad Orientem distat. Diximus superius, transitum episcopi de altari in dexteram partem significare Christi transitum de passione ad aeternam vitam: ac ideo hoc in loco dicimus, *Gloria in excelsis Deo* cantandum, quoniam gloria ineffabilis in excelsis facta est, quando Christus transitu suo animas sanctorum copulavit consortio angelorum. Hoc gaudium annuntiavit angelus in nativitate ejus dicens: *Ecce ego evangelizo vobis gaudium magnum; quia natus est vobis hodie Salvator*. Manifestum est, quibus exstitit Salvator: quando gloria resurrectionis ejus celebrata est, tunc in terra pax hominibus fuit, quibus dicebat: *Pax vobis*. Pax magna est, quando sub uno Domino copulantur coelestia et terrena. Ita factum esse post resurrectionem suam denuntiat Salvator, dicens: *Data est mihi omnis potestas in coelo et in terra*. (c. VIII).

<sup>314</sup> Intimatum est hanc praeparationem quae celebratur in altari thymiamatis, sacrificium angelorum ad memoriam nobis reducere, ac ideo quod dicit sacerdos, *Quam laudant angeli*, angelorum sacrificium est. In angelis archangelos intelligimus. Dominationum sacrificium, adhortatio, in quibus principatus intelligimus. Sicut dominationes subjecta sibi habent angelorum agmina, quibus mira potentia praeeminet, sic et principatus spiritus bonorum angelorum, quibus ad explenda divina ministeria principantur Qui dominantur, principantur. Potestatum tremor, coelorumque virtutumque ac beatorum seraphin agminum societas sancta. Coelos pro thronis positos intelligimus, quia coelum sedes Dei dicitur; hisque conjungimus cherubin, super quae dicitur Deus sedere, sicut psalmus, *Qui sedes, inquit, super cherubin, appare*. His novem ordinibus praelibatis, ordo decimus conditionis humanae adnexus est, ex cujus voce dicit sacerdos, *Cum quibus et nostras voces ut admitti jubeas deprecamur*. (c. XXI).

gondolatait, maga a legszentebb Áldozat bemutatásának adományait az ő szíve hordozza. A liturgia materiális világa, s benne a tere is őbenne sűrűsödik össze, vele egy.<sup>315</sup> Talán nem túlzás azt állítani, hogy az a kiáltó Vércsepp a konszekrációban az ő szívébe is lesz zárva, mint élő, szent és Istennek tetsző áldozat.

E gondolati ív igazi lezárása az, amit a mise utolsó áldása kapcsán mond el Amalarius a pap belső és a liturgia térkonceptiójának alkalmazkodó orientációjáról. A nép megáldása után a pap kelet felé fordul, hogy önmagát a mennybe felment Jézusnak ajánlja: „*Etenim Dominus ante ascensionem in coelos duxit discipulos in Bethaniam, ibique benedixit eos, et ascendit in coelum. Hunc morem tenet sacerdos, ut post omnia sacramenta consummata, benedicat populo, atque salutet. Deinde revertitur ad orientem, ut se commendet Domini ascensioni.*”<sup>316</sup>

### 6. 3. 2. Remigius „szakrifikális kozmikus tere” a misében

Remigius gondolatisága, bár észrevehetően Amalarius követője az allegorizmusában, sokkal dinamikusabb, mint a négy mise-magyarázó kortársának tanulmánya. Lendületes képei és fogalmai mély hitet, és eleven hitélményeket feltételeznek – ez a kutatás számára is sajátos kihívást jelent.<sup>317</sup> Jelen egységünkben mindenképp előtt, és Amalariushoz hasonlóan, Remigius liturgikus térkonceptiójában is keressük meg azokat a koordinátákat, melyek – a pap jelenlététől függetlenül – meghatározóak az egész cselekmény megfelelő recepciója és spiritualitása szempontjából. Remigiusnál alapvetően két fókuszpontot lehet a liturgikus-szentségi cselekmény térben-létében figyelembe venni: a) az evangélium pünkösdi tere és térhódítása; b) Jézus Krisztusnak az Atya akarata iránti önátadásában egyesülő ég és föld (mindenség).

a) Egy rituális elem megfigyeléséből indul el szerzőnk: az evangélium meghirdetése előtt szolgálattevők az ambóhoz égő gyertyákat visznek; a diakónus (levita) a meghirdetéskor az ambón észak felé fordulva olvas.<sup>318</sup> Mit jelenthet ez? Remigius számára az evangélium Isten Igéjét, vagyis a Fiút, és a Szentlelket nyilatkoztatja ki a világnak, a bűn, a kihűlt szeretet

---

<sup>315</sup> Sed quoniam potius requirit Deus sacrificium cordis, quam hoc quod extrinsecus ministratur, in corde sacerdotis volumus interpretare dona, et munera, et sacrificia inlibata. (c. XXIII).

<sup>316</sup> C. XXXVI.

<sup>317</sup> Nagy hatással volt rám, mind a szellememre, intellektusomra, mind a spiritualitásomra az öt misemagyarázó és persze a mise-expositioik. Mégis, mélysége, képei, és a hitbéli/spirituális élményszerűsége miatt Remigius és írása lett a „nagy kedvenc”. Igyekeztem azonban azon lenni, hogy mindez ne nyomja rá a bélyegét a kutatásomra, és a tudományosság objektivitás iránti igényére.

<sup>318</sup> Ebből is látszik, hogy a templom nála valószínűleg keletelt: észak-déli fekvésű.

világának – az északi irány szimbolikája. A Szentlélek kiáradása az örömhír által a hithez vezet, a hívekből az Egyház egységét hozza létre. Remigius kozmikus-meteorológiai tapasztalatokkal bővíti az allegóriát:<sup>319</sup> az északi oldal, az „északi szél” iránya, Izajás egy versének (14, 13) tipologikus értelmezése alapján a gonosz, a szétfújó, egységet összezúzni akaró, a szeretetet megfagyasztani képes ördög tere. A Lélek szelíd „déli” áradása melegít, gyengéden érinti az ember szívét, és szeretetre gyújt. A Szentlélek „négy-szél tipológiája”, amely ezen pneumatológia ikónikus alapja, biblikus ihletésű. A feltámadt Krisztus evangéliumának Lélek közlő kegyelme, és az evangélium terjedése általi Lélek-térhódítás szentírás bázisa Ezekiel próféta prófécijája (37, 9), melyet a szövegünk szellemiségének jobb recepciója végett a Vulgáta latinján idézek: „*Et dixit ad me: Vaticinare ad spiritum; vaticinare, fili hominis, et dices ad spiritum: haec dicit Dominus Deus: A quatuor ventis venit spiritus, et insuffla super interfectos istos, et reviviscant.*” A Szentlélek a négy szél Lelke, vagyis aki a kozmosz fókuszpontja, az új, krisztusi életre hívja az univerzumot az evangélium által.<sup>320</sup>

b) A Miatyánk magyarázatánál a „*Fiat voluntas tua, sicut in caelo et in terra*” szakasznál az ég és föld Isten akaratában való egységét Remigius Krisztusban szemléli. A férfi és a nő közötti szeretetegység és szeretet-kommunikáció analógiájára beszél Krisztus és az Egyház (Ég és föld) közösségéről, de valójában, kisejlik mindennek mélyen Szentháromságos dimenziója: a Szentlélekben a Fiú a mennyben teljes önátadásban van az Atyának (azt akarja, amit az Atya); az Atya akaratából megtestesül, eljön a földre; a földön engedelmes az Atya akaratának egészen a halálig; az Atya akaratából feltámad és fölmegegy a mennybe. A Fiú engedelmissége az Atyának – mondhatni – az a „*sicut*”, amelyben az ég és a föld eggyé válik, amely a mindenség szíve: maga a Fiú az Atyában a Szentlélek által. Ezt

---

<sup>319</sup> A korabeli négy uralkodó szélirány a kontinentális és mediterrán Európában az ókori rómaiak óta a következő neveket kapta – ezek közül kettő Remigius allegóriájában is szerepel: Aquilo (északi), Auster (déli), Boreas (keleti, észak-keleti), Eurus (nyugati, észak-nyugati).

<sup>320</sup> Defertur evangelium ad analogium, praecedentibus cereis: ut ostendatur gratia ipsius mundum illuminatum. Verba Evangelii levita pronuntiaturus, contra septentrionem faciem vertit, ut ostendat Verbum Dei et annuntiationem Spiritus sancti contra eum dirigi, qui semper Spiritui sancto contrarius existit, et in nullo ei communicat. Quos enim Spiritus sanctus, qui est Deus, ad fidem colligere desiderat, diabolus dispergere ab unitate Ecclesiae et integritate fidei laborat. Sicut enim per austrum, qui ventus est calidus, et leniter flat, Spiritus sanctus designatur, qui corda quae tangit, ad amorem dilectionis inflammat: ita et per aquilonem, qui durus et frigidus est, diabolus intelligitur, qui eos quos possidet, ab amore charitatis atque dilectionis, torpentes et frigidus reddit. Quod enim per aquilonem diabolus designetur, ostendit Propheta, dicens: *O Lucifer, qui dicebas in corde tuo: Sedebo in lateribus aquilonis, et reliqua.* (coll. 1250-1251).

követően Remigius ezen princípiumot a bűnös ember és az irgalmas Krisztus közötti kapcsolatra alkalmazza: a bűnbánat visszavezeti az embert Isten akaratához; az ég-föld egysége az ember test-lélek egységének lesz jele Krisztusban.<sup>321</sup> A tér immár Krisztus maga.

Ezek után vizsgáljuk meg Remigius *orbis eucharisticusát* a pap szemszögéből.

### 6. 3. 2. 1. A csend, mint a liturgikus tér platformja

Van két szöveg Remigius *corpusában*, amelyekben a pap liturgikus cselekményét markánsan megjelöli a csend, a *silentium*.

Az első szövegben a *sanctus* követően lecsendesül az egész Egyház, s mindenki imája, figyelme, intenciója, vágya e csendben Istenre irányul. E csend itt egyfelől „munka”, hiszen nem passzív e lecsendesülés, másfelől mozgás, dinamizmus: megindulás Isten legmélyebb feltárulkozása felé. A pap ebben a szilenciumban, ebben a „csendes” dinamizmusban kezdi meg a konszekráció imáját. Elgondolkodtató a konszekráció imájához kapcsolt főnévi igenév: „incipit orationem fundere” – „önteni, árasztani” kezdi az imát. A csendből árad ki a papi liturgikus szolgálat leglényegesebb mozzanata, amelyben „*mysterium Dominici corporis et sanguinis consecratur*”.<sup>322</sup>

A másik szöveg a kánon záródoxológiáját követő „*oremus*” felszólításhoz kapcsolódik. A pap e felszólítással csendre inti az Egyház közösségét, majd e csendből „lép ki” a Miatyánk.<sup>323</sup> Az előző magyarázathoz hasonlóan a pap „csend-rendezése” itt is határmezsgyét jelöl: a pap vezetésével az eucharisztia liturgiájának közössége az Isten leghatalmasabb misztériumának küszöbéhez érkezik, az elcsendesedés a misztérium előtti alázat és az oda

---

<sup>321</sup> Per coelum intelligitur Dominus Jesus Christus, per terram sancta Ecclesia. Scimus, quia sicut vir a muliere, sic coelum est a terra. Ab ipso accipit omnem ubertatem: sic et sancta Ecclesia quidquid boni habet, a viro suo Christo percipit, juxta quod scriptum est: *Omne datum optimum, et omne donum perfectum, desursum est. Fiat voluntas.* Ad Deum Patrem dicitur. Sicut est voluntas tua in coelo, id est in Christo, ita fiat in terra, id est, in Ecclesia, quae est corpus ejus. Vel, sicut est voluntas tua in coelo, id est, in hominibus justis, ita fiat in terra, id est, in peccatoribus, ut ipsi valeant tibi placere per poenitentiam. Vel, fiat voluntas tua sicut in coelo, hoc est, in mentibus nostris, ita fiat in terra, hoc est, in corporibus. (col. 1267).

<sup>322</sup> Post has laudes et gratiarum actiones pro tanta gratia redemptionis nostrae, quae in illo divino mysterio agitur et commendatur, facto totius Ecclesiae silentio, in quo cessante omni strepito verborum, sola ad Deo dirigatur intentio, et devotio cordium, sociatis sibi omnium votis et desideriiis, incipit sacerdos orationem fundere, qua ipsum mysterium Dominici corporis et sanguinis consecratur. (col. 1256).

<sup>323</sup> Adjungit autem adhuc sacerdos, et dicit: *Oremus*, et orat Ecclesia cum sacerdote, non voce sed corde. Silentium est, et clamat pectus ad Deum in auribus Dei: *Praeceptis salutaribus moniti.* (col. 1265).

való „beléptetés” kegyelmének a feszültségét hordozza – e feszültség a papban koncentrálódik.

### **6. 3. 2. 2. A kehely, mint tér: a megváltás hordozója**

Remigius dogmatikailag egyik legmarkánsabb kijelentésével kell szembesülnünk. A Miatyánkot követően a pap a konszekrált kenyér egy darabkáját a kehelybe ejti (*immixtio* vagy *commixtio*), a Test eggyé lesz a Vérrrel.<sup>324</sup> E cselekmény igen hangsúlyos fogalmakkal van jelölve: *commixtio oblationis – copulatio mysterii*. Mindkettő ugyanazt a hitbéli jelentést hordozza, viszont a második kijelentés egy mélyebb dimenziót tár fel az elsőhöz képest: a misztérium egységének és egyesültségének élménye (a feltámadás misztériumának kinyilvánítása ez) a közösség számára az ima és a béke forrása.

---

<sup>324</sup> Hac oratione expleta, commiscens sacerdos Dominicam oblationem, ut calix Domini totam plenitudinem contineat sacramenti, tamquam per ejusdem mysterii copulationem imprecatus Ecclesiae pacem, dicens... (col. 1270).

### 6. 3. 2. 3. A pap áldozati tette („hatékony ígéje”) „rányítja” a mennyet a földre<sup>325</sup>

A következő szövegünk, melynek egyik mondatából vettem e disszertáció főcímét is, elgondolkodtató kifejezésekkel él, melyeknek közös pontja a fogalmiságuk „gyengesége”: *res ineffabilis, locutio ineffabilis, oblatio ineffabilis*. E szubjektív jellegű élményszerűség mögött fontos teológiai kérdés áll: Mi is történik „*in immolationis hora*”? A Remigius által Nagy Szent Gergelytől kölcsönzött mondat szerint az áldozat órájában, a pap szavára megnyílnak a mennyek. Az eddigi eszmefuttatás során már nem egyszer találkoztunk az égi és a földi liturgia egyidejűségéről a mise liturgiájának idejében. Remigius e szimultaneitást tovább feszíti mind fogalmilag, mind lélektanilag: „*Uno, inquit, eodem tempore ac momento, et in excelsis rapitur ministerium angelorum consociandum corpori Christi, et ante oculos sacerdotis in altari videtur.*” A pap nemcsak a menny ajtajának lesz „*ostiarius*” a misében, hanem az égi és a földi liturgia szimultaneitásában ő maga egygé válik Krisztussal az áldozatbemutatóval az áldozatban, de valóságos áldozattá is lesz Vele. A pap nemcsak az angyalok mellett szolgálja ugyanazt az örök és dicsőséges Áldozatot, hanem – s ez a skolasztikában lesz így majd dogmatikai kijelentés – „*in persona Christi*” áldoz és áldozattá

---

<sup>325</sup> *Supplices, te rogamus, omnipotens Deus, jube haec perferri, et reliqua. Haec verba tam profunda quis comprehendere sufficiat? Quis inde digne aliqua loquatur? Magis veneranda sunt, quam discutienda. Beatus tamen Gregorius idoneus tanti sacramenti interpres, quodam loco de eis tanquam de re ineffabili pene ineffabiliter loquens: »Quis, inquit, fidelium habere dubium possit, in ipsa immolationis hora ad sacerdotis vocem coelos aperiri, in illo Jesu Christi mysterio angelorum choros adesse, summis ima sociari, terrena coelestibus jungi, unum quiddam ex visibilibus atque invisibilibus fieri?« Idem quoque alibi: »Uno, inquit, eodem tempore ac momento, et in excelsis rapitur ministerium angelorum consociandum corpori Christi, et ante oculos sacerdotis in altari videtur.« Beatus quoque Augustinus de eodem *sublimi altari in conspectu divinae majestatis* sic ait: »Est quoddam altare Dei invisibile, ad quod non accedit, qui ad istud securus accedit. Illic invenit vitam suam, qui isto decernit causam suam.« Haec ex Patrum verbis posita sunt, ne quis carnaliter aestimet in coelis esse altare corporeum: sed potius intelligamus sublime altare Dei, rationale et intelligibile, esse in electa et rationali creatura, angelica scilicet et humana; quae in sanctis angelis, ex quo condita est, in contemplatione Dei sublimata, et sibi invicem per Christum unita, verum et sublime altare Dei existit, ex quo accipit sempiternum sacrificium laudis et hostiam jubilationis; ad cujus unitatem adjungitur nunc per fidem, et in futuro per divinae contemplationis speciem omnis multitudo electorum. Fit ergo et in ista oblatione aliquid ineffabile, ut per angelica ministeria, tanquam de sublimi altari, divinae majestati offeratur, cum astantibus ministris coelestibus Christus, ut oblata consecret, adesse credendus est. Unde beatus Ambrosius: Non dubites, inquit, assistere angelum, quando Christus assistit, Christus immolatur. Per haec mysteria corda fidelium omni benedictione coelesti replet et gratia, tribuens corporibus castimoniam, mentibus fidem, cogitationibus puritatem. (col. 1263).*

válík. Az Amalariusnál látott dinamika itt is megjelenik, csak teljesen más teológiai princípiumokból és fogalmakból építkezve: a mise komplex terének egyik leghangsúlyosabb szférája a miséző pap szíve.



## BEFEJEZÉS

### I. Összefoglalás – Magyarázni a misét: miért is?

Bevallom e doktori kutatás során a személyes érdeklődés és a tudományos kihívások mellett didaktikai szándék is vezérelt. Szándékom volt megsejteni a ma embere számára, milyen egzisztenciális és/vagy spirituális mélységek rejlenek a legközpontibb liturgikus cselekményünk, a szentmise valóságában, vagyis méríteni egy távoli kor tapasztalataiból a ma számára: ötleteket, szellemiséget, bátorságot, szabadságot és fegyelmezett és alázatos hozzáállást.

Érdekes módon, ez legalábbis a megfigyelésem, ma nagyon kevésbé magyarázzuk a szentmisét, vagy csak kevésbé, mondhatni, meglehetősen „szemérmességgel”, vagy ha akad is egy-egy bátor kezdeményezés, az sokszor teológiai vagy lelkeségileg nincs kellően megalapozva.

Minden kor kateketikai és műsztagógikus kihívása az Egyháznak a keresztény ember mind elmélyültebb és személyesebb bevezetése, vagy ami pontosabb beavatása az ünneplés világába, hogy megvalósulhasson az ünneplés célja, létrejöjjön az üdvözítő találkozás a hívő és Krisztus között.<sup>326</sup>

A mise magyarázata egyidős az ünnepléssel. Az Újszövetségben négy helyen is megtalálható az utolsó vacsora elbeszélése<sup>327</sup>. E szövegek az első század közepén illetve a század második felében kerülnek írásos rögzítésre. Az első eukarisztia-kommentár az Egyház ezen kezdettől fogva ünnepelt liturgikus cselekményéhez e szövegekkel szinte egyidejűleg jelenik meg.<sup>328</sup>

A következő, már sokkal szisztematikusabb, teológiai kiforrottabb kommentár Szent Jusztinosz vértanú I. Apológiája.<sup>329</sup> Érdeemes néhány rövid megjegyzést fűzni ezen eukarisztia-magyarázathoz, mivel Jusztinosz módszertani fogásai mind a mai napig követhetőek és követendőek is, hiszen, amint láttuk, a IX. századi szerzőink is nagyjából ezt a

---

<sup>326</sup> „Mert valahányszor Fiaid áldozatának emlékét ünnepeljük, megváltásunk műve folytatódik.” – Évközi 2. vasárnap, felajánló könyörgés. Vö. még: *Sacrosanctum Concilium* 7. pont.

<sup>327</sup> Kánoni sorrendben: Mt 26, 26-29; Mk 14, 22-25; Lk 22, 14-20; 1 Kor 11, 23-26.

<sup>328</sup> *Didakhé azaz: A tizenkét apostol tanítása* – fordította Vanyó László, in VANYÓ L. (szerk.), *Ókeresztény írók*, 3. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 1980, fejezetek: 9-10 és 14-15. 97-98 és 100.

<sup>329</sup> SZENT JUSZTINOSZ, *I. Apológia* – fordította Vanyó László, in VANYÓ L. (szerk.), *Ókeresztény írók*, 8. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 1984, fejezetek: 65-67. 116-118.

sémát követik. Nagyon fontos mindenek előtt, hogy kinek íródik a mű, mert ez meghatározza a stílust, és a téma taglalásának mélységeit is:

*„Titus Aelius Hadrianus Antonius Pius Caesar Augustusnak, fiának Verissimus filozófusnak és Lucius filozófusnak, a Caesar vérszerinti fiának és Pius fogadott fiának, a műveltség pártfogójának és a Szent Szenátusnak meg az egész római népnek, a különféle tartományokból származó, jogtalanul gyűlölt és üldözött emberek védelmében, én Jusztinosz, a Bakkhaiosztól származó Priszkosz fia, a Szíriához tartozó Palesztina Flávia Neápolis városából, és aki egy közülük, írtam ezt a védőbeszédet és kérvényt.” (I. 1.)*

A címzett személyének, hitbéli és kulturális ismereteinek szem előtt tartása a stíluselemek közül leginkább a mű nyelvezetére van hatással: meg kell magyarázni egy rituális és erősen hitbéli valóságot a „címzett nyelven”, és tenni ezt nem félve attól, hogy az olvasó, jelen esetben a császár, nem pontosan úgy fogja érteni e valóságot, ahogyan a mű szerzője azt szemléli. E, mondjuk így kommunikációs nehézségre Tertullianusz is felfigyelt, amikor a keresztény ritualitás a pogányokban a hasonlóság miatt az „ez is olyan mint a többi, miért lenne tehát üdvözítőbb azoknál” kérdést váltja ki:

*„Nem azért járulunk a tisztuláshoz, hogy felhagyjunk a vétkezéssel, hanem mert a szívünkben már lemosottak vagyunk: az első bemeztetés ugyanis a hallgatóé.”<sup>330</sup>*

Tertullianusz itt „hallgatóról” beszél, vagyis a hívőről, hiszen az evangélium befogadó hallgatásából fakadó hit tesz megigazulttá, tisztává (vö. Róm 10, 1-14). A liturgia-kommentár szükségszerűen megköveteli a címzettől, hogy lehetőleg hittel, vagy legalábbis a szerző „nézete” iránti jóindulatú bizalommal közelítsen a tárgyhoz – ezért írja Jusztinosz, hogy „védőbeszéd és kérvény” gyanánt szól a császárhoz.

Mindez azért van, mert amint láthattuk, a mise-kommentár messze több, mint a ritualitás és a ritualitás elemeinek és a szövegeknek a magyarázata: ez valójában nem más, mint az evangélium hitéből fakadó világnézet, a kozmoszról és benne az emberről alkotott kép, vagyis nem mágikus receptekről, vagy erőltetett belemagyarázásokról van ezekben szó. A liturgia ilyen mélységeinek feltárása az ún. műsztagógikus, vagyis a beavató szentségekben való részesülés utáni katekézisek során jelenik meg az egyház és a teológia történetében – erről hosszabban beszéltem már a disszertáció negyedik fejezetében.

---

<sup>330</sup> „Non ideo abluimur ut delinquere desinamus, sed quia desuimus, quoniam iam corde loti: haec enim prima audientis intictio est.” in TERTULLIANUS, *De poenitentia*, 6, 17, in CCL, Series Latina, 1, 331.

## II. Karoling magyarázataink évszázados „továbbélése”

Öt karoling-kori magyarázatunk gondolatisága a középkor során teljesen kiforr, olyannyira, hogy az elkövetkező 300-400 évben születő további allegorikus magyarázatokkal együtt máig meghatározóak az eucharisztia liturgiátörténete, és az eucharisztikus spiritualitás számára. Righetti már említett kutatásaira hagyatkozva fel szeretném tüntetni kommentátoraink legismertebb „tanítványait” (műveikkel együtt);<sup>331</sup> ők viszik tovább, és örökítik át máig az allegorikus *expositio missae* műfaját:

BERNOLDUS CONSTANTIENSIS (+1100), *Micrologus, De ecclesiasticis observationibus*, in PL 151, 973-1022.

JOHANNES D’AVRANCHES (+1109), *Liber de Officiis ecclesiasticis*, in PL 147, 27.

ODO DE CAMBRAI (+1113), *Expositio in canonem Missae*, in PL 160, 1053 kk.

HILDEBERTUS (+1133), *Liber de expositione Missae*, in PL 171, 1153-1170.

RUPERTUS DE DEUTZ (+1135), *De divinis Officiis*, in PL 178, 9 kk.

HONORIUS AUGUSTINIENSIS (+1145), *Gemma Animae*, in PL 172, 543-806.

BELETH JOHANNES (+1160), *Rationale divinatorum officiorum*, in PL 202, 14-166.

SICHARDUS CREMONENSIS (+1215), *Mithrale, Seu de Officiis ecclesiasticis summa*, in PL 213, 434 kk.

INNOCENTIUS PP. III. (+1216), *De sacro altaris mysterio, libri VI*, in PL 217 773-214.

HUGO DE SANCTO CHARO (+1263), *Expositio Missae*, Nürnberg, 1507.

Rendkívül érdekes, hogy ebben az időben, vagyis a VIII-IX. századtól a bizánci liturgiában is megjelennek az eukarisztikus cselekmény kommentárjai,<sup>332</sup> sőt megfigyelhető az is, hogy magának a cselekménynek a szövegei is „kommentáltak”, vagyis egy kissé „belemagyarázóak” – persze e kijelentés nem akarja e szent szövegek hallatlan értékét kisebbiteni.<sup>333</sup> Nézzünk egy konkrét példát:

---

<sup>331</sup> RIGHETTI M., *i. m.*, vol. III: *La messa*, XIV-XVIII

<sup>332</sup> NICOLAUS CABASILAS (1320-1391), *Explicatio divinae liturgiae*, in SCh 4bis; HIEROMONACHOS GREGORIOS, *La divina liturgia*, “Ecco io sono con voi sino alla fine del mondo”, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2002. A témához vö. még: BONET R., *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VII au XV siècle*, Paris, 1966.

<sup>333</sup> Ennek okai talán a következők lehetnek: monaszticizálódik a liturgiájuk, vagyis meditatív, hosszú, allegorikus elemekkel kidolgozott lesz a II. nikaiai zsinat után (787. október 31: – az ortodoxia győzelme az ikonoklaszta mozgalmon), ez egyben a pasztorális szándékos visszaszorításához vezet (mint valamelyest a római liturgiában a tridenti zsinat esetében), nehogy újabb kultikus (!) eretnokségek szülessenek. A képrombolás legaktívabb

*Az áldozópap elhelyezi az oltáron a szent edényeket és betakarja mondván: „Az istenfélő József levevén a fáról a te legtisztább testedet, tiszta gyolcsba göngyölé és illatos szerekkel ellátva új sírba helyezé.” („Felajánlás”, a nagybemenet után)*

Talán vannak, akik számára belemagyarázásnak, egy letúnt korszak „dús fantáziával” megáldott szerzetesei szép elmélkedéseinek tűnik mindez. Az kétségtelen, hogy a misét ma másként kommentálnánk, magyaráznánk, hiszen az elmúlt másfél évszázad kutatásai a liturgia hiteles forrásainak feltárása érdekében, és természetesen a mai ember sajátos érdeklődése és érzékenysége miatt is, más nyelvezetű, stílusú kommentárt kívánna meg. De hát milyen is a mai helyzet? Az emberekben óriási a szimbólum-éhség, a misztérium-tudat vagy puritanizálódik, vagy az ún. New Age hatására egy teljesen kereszténység-idegen szintet kap, s így a vallási/hitbeli tudatlanság elképesztő méreteket ölt. Hosszan sorolhatnánk a jelen ismérveit, és még különleges szociológiai felmérésre sem lenne szükség hozzá. Nem véletlen, hogy egyre több hívő keres, sokszor erőltetett módon érzelmi és hangulat-központú élményt, *participatio*-t a liturgikus cselekményeken, mely élmény lehet teljesen hiteles is, és a liturgiában jelenlévő Úrral való valós találkozás hordozója, de ez nem válhat sem szubjektív (az élmény mélyen személyes jellege miatt), és gyakorta objektíve sem teológiai és rituális kommentárrá. Meggyőződésem, hogy XVI. Benedek pápa *Summorum Pontificum* kezdetű motu proprio-ja az eucharisztikus ünneplés gyógyító erejére akarta irányítani a misztikum- és szimbólum-éhségben lévő hívők és nem hívők figyelmét. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Amalarius Symphosius, Florus Diaconus, Rabanus Maurus, Remigius d’Auxerre és Walafriad Strabo igényes szellemi és spirituális „vegykonyhájában” fedezték fel e gyógyír antropológiailag is hiteles „receptjét”.

A liturgiátörténet gazdag eszköztára, és a Tanítóhivatal megnyilatkozásai és iránymutatásai elegendő támpontot adnak, hogy felfedezzük a mise kommentálásának mai szükségességét, és nem csak kateketikai hanem valamennyire egyfajta „élményszerű apologetika” módján is, hiszen a fentebb említett New Age mozgalom, a keresztényekre káros módon az eukarisztia valóságát is torzítani kívánja azzal, hogy a saját beteges világában szerves helyet talál neki.<sup>334</sup>

---

ellenzői a szerzetesek voltak, míg az ikonoklaszta mozgalom főként a kolostoron kívüli világ sajátja volt. A képrombolás legyőzése tehát a szerzetesi kultusz-modell érvényesítéséhez és kizárólagos felfogásához vezetett.

A magyarázó jellegű szövegek is az ő spirituális világuk gyümölcse.

<sup>334</sup> Egy internetes honlapon döbbenetes példára bukkanhatunk:

<http://personales.com/ecuador/ambato/TAMERLAN/tamerlan/tamerlan28.html>.

### III. Konklúzió

Remigius kánon-expositiójának zárásával szeretném magam is lezárni doktori értekezésemet. Szent Benedekkel én is vallom, hogy munkámmal mindenek előtt az Úr tetszését kerestem: „*Ut in omnibus, glorificetur Deus*”<sup>335</sup> – „mindenben dicsőüljön meg az Úr”, így e szerény kutatás minden mozzanatában és gondolatában is. Hívő emberként és papként nem tudok, és nem is akarok elvonatkoztatni, még egy maximálisan a tudományos objektivitásra törekvő kutatásban sem a hitemtől.

Nagyon sok embernek kell most köszönetet mondanom, a konkrét felsorolás mellőzésével. Hálás vagyok a püspökömnek, tanárainknak, szakmai barátainknak. Őszinte köszönettel tartozom a rám bízott híveknek, akik a kutatás és a megírás ideje alatt nagy türelemmel és megértéssel fogadták, hogy néha nem tudok úgy foglalkozni a szolgálatukkal, ahogyan azt kellett volna. A legmélyebb hálát a szüleim, a testvéreim, és a legintimebb barátaim iránt érzem a „mindenért” – ez a dolgozat nekik „jár”, még akkor is, ha még nem tudom, szakmailag miként fogadják és értékelik e munkát a tekintélyek.

Legyen dicsőség a legszentebb Szentháromságnak, aki az elmúlt nyolc évben kutatásomat és gondolataimat szeretetével irányította, ihlette, s megtartott az iránta való hűségben és a szeretetében a gépelés, a konkrét megszerkesztés négy, igen intenzív hónapjában.

„*Insinuatur itaque nobis in Patre auctoritas, in Filio nativitas, in Spiritu sancto Patris Filiique communitas, in tribus aequalitas. Per omnia saecula saeculorum.*”<sup>336</sup> Ámen.

---

<sup>335</sup> *Regula Benedicti*, caput 57.

<sup>336</sup> REMIGIUS, col. 1264.

## EXPOSITIO MISSAE E IL SACERDOTE IN UN MONDO ALLEGORICO

### UN POSSIBILE RIASSUNTO DELLA TESI

#### 1. Il sacerdote nel mondo carolingio

Nel anno 768 Carlo Magno segue sul trono del regno di Franchi suo padre Pipino il Breve, e con lui ha inizio uno sviluppo politico del tutto nuovo nella storia d'Europa; una svolta dei paradigmi politici che da una parte nasce da un concetto nuovo di percepire il potere politico, e dall'altra però cerca di inserirsi pienamente nello spirito del mondo classico, vale a dire nell'*aevum* greco e romano. Non per caso viene chiamato l'epoca dei Carolingi come *renaissance* culturale, cioè la rinascita della civilizzazione greco-romana in un'era nuova, e tra coordinate politico-etniche molto differenti ad esse.

Carlo Magno considera il suo governo come un incarico che ha anche dimensioni trascendentali e perciò religiosi. Per lui l'impero Franco, e ciò che ne nasce, il *Sacrum Imperum Romanum* ha come compito nei riguardi dell'umanità il servizio pratico e mondano/amministrativo del Regno di Dio, inaugurato da Gesù Cristo, e celebrato ed annunciato dalla Chiesa. Il mondo di Carlo Magno è unico ma che consiste nella sinergia inscindibile di due dimensioni: il fattore ecclesiastico, e quello politico.

In questa unità dei poteri per realizzare lo stesso scopo, i sacerdoti della Chiesa avranno anche incarichi amministrativi, e il loro servizio particolarmente sacerdotale, come l'amministrazione dei sacramenti, la cura spirituale e pastorale dei fedeli, l'insegnamento ecc., inserisce anche nell'idea politica dello stato: per esempio la registrazione dei catecumeni prima del battesimo farà parte della gestione locale dei decimi; la custodia della purezza e dell'integrità della fede serve anche per filtrare le forze avverse all'unità dell'impero ecc.

I grandi diplomi e i capitolari di questa epoca, e non soltanto quelli ecclesiali, decretano, a volte con estrema puntualità i diritti e i doveri della vita dei sacerdoti, fino alla loro vita privata. Degli anni del governo di Carlo Magno (768-814) ci sono rimaste 16 collezioni di statuta e capitularia, da cui 341 canoni riguardano la vita dei presbiteri. Questi canoni possono essere raggruppati nel seguente modo:

- la relazioni tra il sacerdote e la società;
- la relazione del sacerdote con le autorità ecclesiastiche;
- i diritti e i doveri del sacerdote nei confronti dei fedeli;

- la vita privata e la spiritualità del sacerdote;
- la preparazione intellettuale del sacerdote per il suo servizio, ed i criteri dell'ordinazione sacerdotale.

## **2. Le riforme liturgiche della renaissance carolingia**

Per rafforzare interiormente l'unità dell'impero, sparso in un enorme territorio del continente, Carlo Magno vuole unificare le diverse famiglie liturgiche, allora esistenti tra i vari popoli, e gruppi etniche del suo regno. Oltre le intenzioni politiche il rapporto dell'imperatore con il vescovo di Roma ha anche una dimensione fortemente spirituale, per cui nella figura e nella persona del papa Carlo vede non soltanto il custode e garante dell'integrità della fede retta, ma anche la forza unificante dei diversi culti liturgici delle genti del regno dei Franchi. Tramite i suoi collaboratori ecclesiali, specialmente con l'enorme lavoro diplomatico e culturale del benedettino Alcuino di York (+804), si comincia quindi la romanizzazione delle liturgie locali, cioè lo sforzo di avvicinarle al più possibile al modello degli usi codificati nei sacramentari romani, soprattutto in quelli papali del tipo gregoriano, così le liturgie locali avrebbero dovuto essere trasformate. Questo tentativo solo in parte ha avuto successo.

In quell'epoca le maggiori famiglie liturgiche in questione sono stati i seguenti:

- la liturgia ambrosiana a Milano e nei suoi dintorni;
- la liturgia gallicana sul territorio dell'attuale Francia;
- le "piccole" liturgie italiane sulla Penisola degli Appennini, da cui le più autorevoli sono state la liturgia beneventana (di Benevento) e quella di Aquileia;
- la liturgia celtica nei piccoli centri monastici dei missionari, provenienti dalle isole britanniche nell'Europa continentale (p. es. la liturgia di Bobbio vicino a Piacenza);
- la liturgia hispano-mozarabica sul territorio dell'attuale Spagna.

Alcuino e gli altri benedettini, soprattutto San Benedetto di Aniane (+821) e Paolo Diacono (+799) con il grande gruppo di monaci collaboratori nelle più famose abbazie di Europa cercano di unificare i diversi costumi rituali dei vari popoli con quelli che hanno trovato nel libro modello, spedito a Carlo Magno dal papa Adriano (+795), cioè nel Sacramentario Gregoriano-Adrianeo (GrH). I riformatori in parte purificano gli usi e i testi a loro pervenuti dalle diverse parti dell'impero, ma creano anche delle novità. Il loro lavoro

mira ad abbracciare tutta la vita liturgica della Chiesa: la celebrazione dei sacramenti, della messa, le letture bibliche e quelle patristiche ed agiografiche, il calendario, i canoni della costruzione delle chiese, i sacramentali, l'ufficio salmico, i canti liturgici ecc. Il risultato perciò non è una liturgia unica e romanizzata, ma piuttosto la nascita di una vastità di culti tra loro "gemellati", cioè le liturgie diverse in parte pian piano perdono la loro identità, ma la liturgia del Papa si arricchisce da queste in maniera definitiva. Lo spirito romano della liturgia romana è diventato notevolmente gallicano e germanico.

### **3. Il rito della messa dopo le riforme carolingie**

Anche per la celebrazione eucaristica vale il paradigma sopra presentato: il rituale romano è servito come modello per le altre liturgie; questo fenomeno si nota già prima della riforma carolingia. Il contatto delle chiese di Europa con quella di Roma spesse volte ha dato possibilità alle comunità locali di "copiare" la tradizione romana anche in senso pratico e concreto. Michel Andrieu ha pubblicato i cosiddetti *ordines romani*, cioè i rituali medievali delle chiese di Europa, e da questi 50 *ordines* soltanto i primi hanno un carattere strettamente romano, mentre gli altri spesse volte sono le copie, e gli sviluppi ultramontani di quelli romani. Per la messa della città di Roma la più antica (dall'inizio del VIII secolo) descrizione rituale, il *Ordo Romanus I* ha avuto una grossissima autorità nei confronti delle chiese, soprattutto gallicane, perciò i riformatori per l'*ordo missae* semplicemente lo elaborano.

La caratteristica del nuovo *ordo missae*:

- tutta la celebrazione è centrato in modo quasi assoluto sul clero, soprattutto sul sacerdote celebrante, che fa tutto durante la celebrazione pur avendo con sé dei ministranti dagli ordini minori;
- la presenza ed azione del popolo durante la messa si esaurisce nella processione offertoriale dei doni, ma anche questo gesto sta per sparire;
- dalla comprensione linguistica della celebrazione i fedeli man mano si escludono, per cui cresce il valore della simbologia della celebrazione.

La più grande novità della riforma liturgica carolingia nel rito della messa è l'apparizione delle cosiddette apologie sacerdotali, cioè le preghiere di tipo penitenziale, con i quali vengono affiancati i diversi riti e gesti della celebrazione. Il sacerdote con queste orazioni si affida alla misericordia divina, per ottenere il necessario *animus* celebrativo. Il celebrante è cosciente di essere davanti alla maestà della Santissima Trinità durante l'azione



sacrificale. Questo forte senso della presenza di Dio nella vita liturgica sarà per secoli il filo rosso della spiritualità dell'uomo medievale.

#### **4. La nascita del genere letterario *expositio missae*, e i primi docenti della *significatio allegorica della messa***

Il pensiero teologico del primo millennio cristiano è del tutto sulla base dei grandi padri della Chiesa. Si può dire che i teologi dell'era carolingia non fanno altro che riscrivere alcuni temi principali dei padri, ma da un punto di vista diverso. La tipologia biblica della patristica riceve dunque un nuovo modo di interpretazione, e così, con l'aiuto della lettura della letteratura greca antica nasce l'allegorismo, come metodo ermeneutico delle realtà della fede. Nell'ambito della teologia sacramentale, soprattutto nel campo eucaristico il metodo teologico dell'interpretazione allegorica viene chiamato come *expositio*, quindi *expositio missae*. Questo genere letterario, che è presente nel pensiero teologico ed ecclesiale fino ad oggi è una delle novità dell'epoca carolingia, per cui le prime spiegazioni allegoriche della celebrazione della messa sono dei secoli VIII-IX. La presentazione della loro *expositio allegorica* è uno dei principali fini di questa tesi di dottorato. I principali autori e i testi dell'*expositio missae* di questi secoli sono i seguenti:

- Amalario di Metz (775-850): *De ecclesiasticis officiis libri quatuor*.
- Floro di Lione (779-860): *De expositione missae*.
- Rabano Mauro (784-856): *De clericorum institutione ad Heistulphum archiepiscopum libri tres*.
- Remigio di Auxerre (841-908): *De celebratione missae et ejus significatione*.
- Walafrido Strabone (808-849): *De ecclesiasticarum rerum exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*.

#### **5. L'ordo missae dei commenti analizzati**

Non si può capire la spiegazione allegorica della messa di un teologo senza tenere presente il suo *ordo missae*, cioè quel tipo di rituale che lui e la sua comunità ha usato in quel tempo. Nella quinta parte della tesi si è tentato di creare una specie di sinossi del rito della messa delle cinque *expositiones*. L'attenzione dei commentatori si concentra, in genere, sulla gestualità e sulla base materiale della messa, mentre l'importanza dell'interpretazione dei testi ha valore soltanto nell'*expositio* del canone della messa (*canon romanus*).

Dopo la sinossi dei cinque rituali della messa, è sembrato necessario analizzare in modo dettagliato le fonti delle quali si sono serviti i nostri commentatori. Le informazioni emerse sono state redatte in tabelle, per una visione più completa possibile della questione. Le categorie dell'analisi sono: le fonti bibliche (citazioni ed allusioni dall'Antico e dal Nuovo Testamento), testi liturgici (*ordines romani*, sacramentari), testi decretali dei concili e sinodi, scrittori ecclesiastici (padri della chiesa e scrittori contemporanei). La statistica che è fatta dalla sintesi delle informazioni pervenute offre conclusioni importanti: i cinque commenti contengono 846 citazioni e/o allusioni bibliche, usano 17 testi magisteriali e testi teologici da 18 diversi autori, soprattutto della patristica. La metodologia di queste *expositiones missae* sta alla base della metodologia autentica del “*facere theologiam*” di ogni epoca della Chiesa.

## **6. Il sacerdote e l'eucaristia – un rapporto esistenziale, letto in chiave allegorico-spirituale**

Nell'ultima parte della tesi la ricerca si è sviluppata in tre sentieri: da una parte abbiamo cercato di disegnare il carattere sacrificale della figura del presbitero, poi, in secondo luogo abbiamo delineato il suo carattere morale elaborato con la spiegazione allegorica delle vesti liturgiche del sacerdote, e, in fine, abbiamo dovuto “situare” la persona del sacerdote in quel mondo allegorico che i commentatori vedono nello spazio liturgico dell'edificio della chiesa.

Nei cinque commenti si possono enucleare i seguenti temi sacrificali, riguardanti al sacerdote:

- il sacerdote come *mediator cum Christo coram Deo Patri*;
- la mediazione del sacerdote come intercessione;
- il sacerdote come *vice Christi*;
- il sacerdote come *discipulus Christi*;
- il sacerdote che porta la pace alla Chiesa dal sacrificio;
- il legame inscindibile tra il sacerdote e la Chiesa durante la celebrazione sacrificale;
- il sacerdote come *consecrator sancti mysteri*;
- il sacrificio come fonte del servizio pastorale del sacerdote.

Il tema della *vestitio* si presenta solo in tre commenti: in Amalario, in Rabano e in Walafrido. È da notare che la veste liturgica del sacerdote non è uguale in questi commenti:

La veste	Amalario	Rabano	Walafrido
Amictus	✓	detto Superhumerales	-
Alba	✓	Poderum o tunica linea	✓
Casula	✓	✓	✓
Stola	✓	✓	detto Orarium
Dalmatica	✓	✓	✓
Tunica	✓	-	✓
Pallio archiepiscopi	✓	✓	✓
Sudarium	✓	-	-
Sandalium	✓	✓	✓
Cingulum	-	✓	✓
Mappula	-	Phanon o mappula/mantilla	✓

Nel centro dell'*orbis eucharisticus* sta il Cristo crocifisso e il sacerdote, che ne è il celebrante e che nel sacrificio si unisce a lui; la persona del sacerdote è quindi il cuore dello spazio liturgico. I simboli di questa centralità sono: i momenti del silenzio durante la celebrazione, i gesti legati al calice, e le parole consacratrici, le quali “aprono il cielo”, come il titolo della tesi porta: “*in immolationis hora per vocem sacerdotis coelos aperti sunt*”.